

ҚОСИМЖОН СОДИҚОВ

МАТНШУНОСЛИК ВА МАНБАШУНОСЛИК АСОСЛАРИ

الَّتِي ضَرَبَ بِهَا عَلَى مَدَارِجِ الْحِكْمَةِ فِي الْكُتُبِ وَالنِّعْمَةِ حَتَّى يَبْلُغَ الْقَائِلَ
النَّاقِلَ وَأَوْصَلَ النَّاقِلَ الْحَامِلَ فَجُمِعَتْ فِيهِ الْأَشْيَاءُ الْمَذْكُورَةُ وَاللُّغَاتُ
الْمَشْهُورَةُ قَبْلَ الْكِتَابِ فِي الْجُودَةِ بِمَا يَتَّبَعُ وَتَذَرِي فِي اللَّطَافَةِ غَايَتَهَا
وَاللَّهُ أَسْلَمَ التَّوْفِيقَ فِيمَا نَوَيْتُ وَقَلْبِي عَلَيْهِ طَوَّيْتُ وَلَا
قُوَّةَ إِلَّا بِاللَّهِ الْعَظِيمِ وَهُوَ حَسْبُنَا وَنِعْمَ الْوَكِيلُ ﴿١٠٠﴾
القول في الحروف التي بُنِيَتْ عَلَيْهَا اللُّغَاتُ
الحروف التي تَدْوُرُ عَلَيْهَا السِّنَنُ التَّرَكُّ بِأَشْرَافِهَا هِيَ عَشْرُ حُرُوفٍ
أَصْلِيَّةٍ تَرَكَّبَتْ مِنْهَا كِتَابَةُ التَّرَكِّيَّةِ بِجَمْعِهَا هَذِهِ الْقُرُونُ أَخُوْتُ
لَفٍّ سَمِيحٍ نَزَقَ بِذُرِّهِ شَيْئًا فَتَلَكَّتْ مَقْطَعًا شَاعًا عَلَى هَذِهِ الصُّوَرِ

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ОЛИЙ ВА ЎРТА МАХСУС
ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ
ТОШКЕНТ ДАВЛАТ ШАРҚШУНОСЛИК ИНСТИТУТИ

ҚОСИМЖОН СОДИҚОВ

**МАТНШУНОСЛИК ВА
МАНБАШУНОСЛИК АСОСЛАРИ**

*Филология ва тилларни ўқитиш (мумтоз тиллар бўйича)
таълим йўналишида ўқиётган талабалар учун ўқув қўлланма*

Тошкент – 2017

Ушбу ўқув қўлланмада матншунослик ва манбашуносликнинг назарий ҳамда амалий асослари баён қилинган. Унда Ўрта Осиё халқларининг ёзув маданияти тарихи, китобат иши, унинг юзага келиши ва такомилли, шарқ қўлёзма китоблари, қўлёзмаларни тавсифлаш масалалари ёритилган. Шунингдек, китобда қўлёзма манбалар асосида илмий матн яратиш принциплари очиб берилган.

Китоб филолог талабалар ҳамда манбашунослик, матншунослик йўналишларида илмий иш олиб бораётган изланувчиларга мўлжалланган.

Ушбу ўқув қўлланма Ўзбекистон Республикаси Олий ва ўрта махсус таълим вазирлигининг 2017 йил 28 июндаги 434- сонли буйруғига асосан нашрга тавсия этилган.

М а с ъ у л м у х а р р и р:

филология фанлари доктори, профессор **Абдурахим Маннонов**

Т а қ р и з ч и л а р:

филология фанлари номзоди, доцент **Алмулла Ҳабибуллаев**
филология фанлари доктори **Шафоат Ҳасанова**

КИРИШ

Таянч сўз ва бирикмалар: манба, манбашунослик, адабий манбашунослик, манбашунос; матн, матншунослик, текстология, текстолог, матншунос; қўлёзма, қўлёзма китоб, шарқ қўлёзмалари, ёзма ёдгорликлар; китобшунослик.

Эътибор қаратиладиган масалалар:

“Матншунослик ва манбашунослик асослари” фани, унинг мақсад ва вазибалари.

Манбашунослик ва матншуносликнинг йўналишлари. Адабий манбашунослик ва матншунослик – фан сифатида.

Асарларнинг қўлёзмалари манбашунослик ва матншуносликнинг ўрганиш соҳаси (объекти) сифатида.

Китобшунослик фанининг юзага келиши ва такомилли.

Манбашунослик (русчада *источниковедение* дейилади) адабиёт, тарих ва бошқа фанларнинг ёзма манбаларини, ўтмишдан қолган асарларини ўрганувчи кенг қўламли ёрдамчи соҳасидир. Унинг *адабий манбашунослик, тарих манбашунослиги, фан соҳаси манбашунослиги (илмий асарлар манбашунослиги)* сингари йўналишлари бор.

Адабий манбашунослик (яъни, *литературное источниковедение*) деганда адабиёт тарихининг турли даврларида яратилган ёзма манбаларни, шоир ва ижодкорларнинг ёхуд муаллифи номаълум бўлган бадий асарларнинг яратилган даврдан бошлаб, то ҳозиргача кўчирилган қўлёзмаларини, босма нашрларини, халқ оғзаки ижоди асарларини танқидий ўрганиб чиқиш тушунилади.

Тарих манбашунослиги тарих фани, яъни историографиянинг соҳасидир. У ўтмишда яратилган тарих китоблари, йилномалар, расмий ҳужжатларни манба нуқтаи назаридан танқидий ўрганиш билан шуғулланади.

Манбашунослик, ўз навбатида, фаннинг бирор соҳасига (масалан, математика, асртономия, геофизика, медицина, тилшунослик сингари) тегишли ёзма манбаларни ҳам тадқиқ этади. Фаннинг бу тармоғи *илмий асарлар манбашунослиги* бўлиб, у илмий манбанинг мундарижаси ва тузилиши, асарнинг илмий аҳамияти, матн таржималари, талқини билан шуғулланади.

Ўтмишда ота-боболар томонидан яратилган, лекин унутилган илмий манбани замонавий фан доирасига олиб киради.

Матншунослик (яъни, *текстология*) эса манбашуносликнинг бир тармоғи бўлиб, матн устида иш олиб боради. Матншуносликнинг икки йўналиши бор: бири – назарий матншунослик, иккинчиси эса амалий матншуносликдир.

Назарий матншунослик матнларни илмий тадқиқ этишнинг умумий қонуниятлари, турли тарихий босқичларда уларнинг ўзгариб бориш хусусиятларини ўрганади, асар қўлёзма нусхаларини ўзаро чоғиштириш натижасида унинг муаллиф нусхасига яқин бўлган вариантини қайта тиклаш йўллари, илмий принципларини ишлаб чиқади.

Амалий матншунослик эса муайян асар қўлёзма нусхалари асосида унинг илмий, илмий-танқидий, йиғма матнини яратиш билан шуғулланади. Амалий матншунослик филология, тарих ёки фаннинг бирор соҳаси учун ишончли бўлган янги бир манбани (асарнинг илмий матнини) тайёрлаб беради.

Манбашунос ва матншунос олдида қўлёзма манбани ўрганиш билан боғлиқ бир қанча қийинчилик туради.

Қийинчиликларнинг бири, ёзув мураккаблигидир. Ўрта ва Марказий Осиё халқларининг ўтмишдан қолган ёзма манбалари турли алифболарда битилган бўлиб, ўша чоғларда ишлатилган ёзувларнинг кўпи ҳозир унутилган. Тадқиқотчи ўша ёзувни билмай туриб, асар устида изланиш олиб боролмайди. Демак, манбашунос, биринчи галда, эски ёзувларни ўқий олмоғи ва матнни илмий транскрипцияга ўгира олмоғи керак бўлади.

Бошқа бир қийинчилик, ёзма манбанинг тилини тушуна ола билишдир. Марказий Осиё халқлари томонидан яратилган ёзма манбалар турли тилларда: ислом даврида яратилганлари эски туркий, арабий ва форсийда. Ёдгорликлар орасида ҳатто суғд, қадимги хоразмий сингари ўлик тилларда яратилган асарлар ҳам бор. Бундан ташқари, ёдгорлик туркий тилда эса-да, унинг яратилган даври билан орамизни узоқ муддат ажратиб туради. Ўтган даврда тил ҳам ўзгариб кетган. Мутахассис ёзма ёдгорликни тадқиқ этиши учун унинг тилини ҳам билуви керак. Англашиладики, мутахассис асар битилган ёзувни ўқий олса, шунингдек, унинг тилини яхши билсагина матн бўйича тадқиқот олиб бориши мумкин.

Шарқшунослик олдида турган муҳим ишлардан бири, бу матншуносликни жонлантиришдир. Илмий тадқиқот, керак у тарихнавислик бўлсин, керак тил тарихи ё классик адабиёт бўлсин, бари ёзма манбаларнинг илмий, илмий-танқидий, йиғма нашрларига таяниб иш кўради. Ёзма манбаларни ўрганиш, таҳлил қилиш орқали назарий хулосалар чиқарилади. Шунинг учун манбашунослик ва матншуносликни классик йўналишларнинг очкичи деса бўлади.

Улуғ ёшдаги олимлар яхши эслайди, ўтган юзйилликнинг 60-, кейинроқ, 70–80- йилларида ўзбек матншунослигида қалқиб юз берди. Ўша кезлар илмий-танқидий матн яратиш ишлари анча жонланиб қолган эди. Ўзбек классик ижодкорлари асарларининг илмий-танқидий матнларини яратишга алоҳида эътибор қаратилди. Шу баҳонада, Навоийнинг “Мажолисун-нафоис”, “Насойиму-л-муҳаббат”, “Садд-и Искандарий”, “Назму-л-жавоҳир”, Огаҳийнинг “Таъвизу-л-ошиқин” девони ва бошқа шунинг сингари қанчадан-қанча асарларнинг илмий-танқидий матнлари яратилиб қолди. Негадир, илмий-танқидий ёки йиғма матн яратиш ишлари сўнгги чоғларда эътибордан четда қолаётир. Тўғри, ўша кезлар ижод қилган матншуносларнинг аксари ҳозир кекса ёшда. Лекин, фанда ворислик деган нарса бор. Демак, уларнинг билими ёшларга ўргатилмаги, йигит-қизлар орасидан матншуносларнинг янги авлодини етиштириб чиқармоғимиз лозим. Ўзбек матншунослиги мактабининг бурунги анъанаси узилмаслиги керак.

Машҳур манбашунос ва матншунос Д.С. Лихачев “Текстология. На материале русской литературы X–XVII вв.”, “Текстология. Краткий очерк” сингари ўлмас асарларни яратиб кетди. Ҳозирги текстология фани ана шу жиддий тадқиқотларга эргашади, ундан андоза олади. Ҳақиқатан, Д.С. Лихачев ишлари бунга арзийди. Олим эски славян (рус) манбаларини ўрганиш натижасида кучли илмий хулосаларга келди, манбашунослик ва матншуносликнинг назарий асосларини ишлаб чиқди.

Ана шундай жиддий ишларни яратиш ўзбек олимлари олдида ҳам турибди. Бироқ, таъкидлаш жоизки, шарқ кўлэзма манбалари бошқа бир олам. Китобат санъатидан тортиб, хаттот асар якунида битиб қўйган хотима (колофон)гача фарқ қилади. Яна бир кирраси, шарқда китобат иши юксак санъат даражасида турган. Айниқса,

матн мазмуни, тузилиши, бадий-эстетик хусусиятлари, салоҳияти, маънавий аҳамиятига катга эътибор қаратилган.

Шарқ қўлёзма амалиётининг ўзига хослиги матн таҳририда ҳам кўзга ташланади. Бир муаллифнинг бир даврда икки хаттот томонидан кўчирилган қўлёзмалари бир-биридан фарқ қилиши мумкин: матн таҳрири бутун бир асарни ўзгартириб ҳам юборади.

Бошқа бир жиҳати, классик ижодкор ўз асарини ёзиб бўлгач, тинчиган эмас. Кейинги куллийтларда, девон тузиш жараёнида уни қайта кўриб, жиддий ўзгартишлар ҳам киритган. Тадқиқотчи шарқ қўлёзмалари устида ишлаганда бунинг сингари ҳолатларни назардан четда қолдирмаслиги керак. Шарқ қўлёзма манбаларига ўзига хос илмий ёндашув талаб этилади.

Ўзбек илмида адабий манбашунослик ва матншунослик йўналиши анча изига тушган. Бу борада қўлёзмаларни тавсифлаш ва илмий ўрганиш билан боғлиқ кўзга кўринган ишлар амалга оширилди; манбашунослик ва матншунослик йўналишида қатор-қатор диссертациялар ёқланди.

Бу соҳада олий ўқув юртлари талабалари учун бир қанча қўлланмалар ҳам яратилди. А. Ҳабибуллаевнинг “Адабий манбашунослик ва матншунослик” (Тошкент, 2000), унинг М. Ҳасаний билан ёзган “Адабий манбашунослик ва матншуносликнинг назарий масалалари” (Тошкент, 2012) ўқув қўлланмалари чиқди. Айниқса, Ш. Сирожидинов ва С. Умарованинг биргаликда яратган “Ўзбек матншунослиги қирралари” китоби (Тошкент, 2015) бу йўналишдаги яхши ва фойдали ишлардан бўлди.

Ҳозирги пайтда Тошкент давлат Шарқшунослик институтининг “Филология ва тилларни ўқитиш (мумтоз тиллар)” таълим йўналишида “Матншунослик ва манбашунослик асослари” фани ўқитилмоқда. Уни ўқитишдан мурод келгусида йигит-қизлар орасидан манбашунос ва матншуносларни етиштиришдир. Қўлингизда тутиб турганингиз китоб ана шу таълим йўналишига мўлжалланган.

Қўлёзмаларга таянган ҳолда манбашунослик ва матншунослик соҳасида китоб ёзиш фикри менда анча илгари – ЎЗР ФА Қўлёзмалар институтида ишлаб юрган кезларимда туғилган эди. Бу ишга, айниқса, 1996–1997 йилларда каттик киришдим. Институт фондида сақланаётган нодир қўлёзма

китобларнинг анчасини ўрганиб чиқдим. Ёзган нарсаларимни соҳанинг етук мутахассиси бўлмиш Муҳаммаджон Ҳақимовга ўқиб берар, ундан яхши маслаҳатлар олардим (Оллоҳ раҳмат қилсин у кишини, яхши инсон ва билимли олим эди домла). Ушбу китобга кирган материалнинг катта бир бўлаги ўша чоғларда ёзиб қўйилган эди.

Кейинчалик, Тошкент давлат Шарқшунослик институтининг Мумтоз филология кафедрасида дарс бериш жараёнида китобнинг фасллари янги-янги материаллар билан бойитилди. Ушбу фаннинг ўқув дастури ҳам ишлаб чиқилди.

Шундай қилиб, ушбу ўқув қўлланма узоқ йиллик меҳнатимизнинг натижасидир. Насиб этса, келгуси нашрларда китобни такомиллаштириб, янги-янги материаллар билан бойитиб бориш истагидаман.

Китобшунослик фанининг юзага келиши ва такомилли

Манбашуносликда “китоб тарихи”, “китобат иши” тушунчалари билан бир қаторда “китобшунослик” (яъни, “книговедение”) деган тушунча ҳам бор. Буларни бир-биридан фаркламақ керак.

Китобат иши (яъни, “книжное дело”) китоб тайёрлаш, уни безатиш билан боғлиқ амалий жараёндир.

Китобшунослик эса фан тармоғи бўлиб, китобат ҳақидаги илмий-назарий билимларни жамлайди, китоб тарихининг юзага келиши ва такомилли билан шуғулланади.

Муҳими, Марказий Осиёда илк ўрта асрлардаёқ китобшунослик билим соҳаси сифатида шаклланди. Китобшунослик билимлари бирйўла эмас, жамиятнинг узоқ асрли маданий-маърифий таракқиёти, хат санъатининг ривожланиши, кишилар ўртасида саводхонликнинг ошуви, китобат ишининг шаклланиб, ривожланиши билан боғлиқ ҳолда китобшунослик билимлари ҳам юксала бошлади. Китобшуносликнинг юзага келиши ёзув маданияти тарихи билан узвий боғлиқдир.

Илк ўрта асрларнинг ёзма манбаларида хатидан тортиб китоб турларигача – ҳаммасининг ўз атамаси бор. Ёзма адабий тил тарихидаги ушбу ҳодиса ўша чоғлардаёқ китобшунослик билими

юзага келиб, ўзининг такомил боскичига эришиб улгурганидан далолат беради.

Китобшунослик соҳасининг илкин атамаларидан бири *bitig* сўзидир. *Bitig* – “китоб; хат, мактуб; хужжат; ёзув”; ёзув билан боғлиқ нарсаларни атовчи ялпи сўз эди тилимиз тарихида. Бу сўз “ёзмок, битмак” маъносидаги *biti-* феълига от ясовчи *-g* кўшимчасини кўшиб ясалган (*biti+ g> bitig*).

Bitig сўзи туб англамида “ёзув”ни билдирган, бошқа маънолари ана шундан урчиган. Илкин маъносига Юсуф Хос Ҳожибнинг “Қутадғу билиг” асаридан мисол:

*Qamuy el işin barča etgän bitig,
Bitigin tutar el kirişin tetig. –*

“Эл ишининг барини ёзув изга солади,
Тетик (киши) эл даромадини ёзув туфайли қўлга олади”
(QBN.101b,5).

Кейинчалик бу сўзнинг маъноси кенгайиб, “мактуб; хужжат; китоб; матн” сингари ёзув билан боғлиқ нарсаларни ҳам *bitig* деб кетилган. Расмий хужжатлар ҳам *bitig* аталган.

Туркий тил тарихида бу сўзнинг қўлланиш қўлами ниҳоятда кенг. Тошларга битилган кўк турк ёзма ёдгорликлари ҳам матннинг ўзида *bitig* аталган. Жумладан, Иккинчи кўк турк хоконлиғи давридан қолган Кул тигин битигида (бу асар 732 йили яратилган) матнни Йўллуғ тигин битганлиги шундай қайд этилади: *Bu bitig bitigmä atisi Yol(l)uy t[igin].* – “Бу битиг битилгучининг жигари Йўллуғ тигин” (Ка.13). Ёки битигнинг охирига шундай деб ёзиб қўйилибди: *Bunča bitig bitigmä Kül tigin atisi Yolluy tigin bitidim. Yigirmi kün olurup bu taşqa, bu tamqa qor Yolluy tigin bitidim.* – “Бунча битигни битилгучи Кул тигиннинг жигари Йўллуғ тигин битдим. Йигирма кун ўтириб, бу тошга, бу бинога тўлиқ Йўллуғ тигин битдим” (К.П).

Маҳмуд Кошғарийнинг “Девону луғати-т-турк” асарида *bitig köçürdi* деган бирикма берилган, “китобни, хатни кўчирди” англамида. *Ol bitig köçürdi* жумласини “у китоб ёзди. Бир нусхадан бошқасига кўчирди” дея изоҳлайди луғат муаллифи (МК.154а).

Қадимги туркий тилда *bitig* сўзидан бошқа атамалар ҳам ясалган. Масалан, *bitig-belgü* дейди, бу атама “давлат тузуги; низоми” маъносини англатади. Кўк турк, уйғур хоқонликлари замонида тошларга давлат тузуқлари ҳам битилган. 745 йили Иккинчи кўк турк хоқонлиги ўрнига келган уйғур хоқонлигининг ҳукмдори Мўюн-чўр шарафига ўрнатилган битигда (Малов 1959,30–44) бунга тасдиқловчи қизиқ бир мисол бор. Битигда 750 йил воқеалари тўғрисида сўз борар экан, Мўюн-чўр тилидан: “Ўша йили ... оқ ўрда чодирини тиктирдим, мудофаа деворларини қурдирдим, ёзни ўша ерда ўтказдим, ўша ерда Тангрига ибодат ўтказдим, туғроимни, битигимни, (тузугимни) ўша ерда яраттирдим (*belgümin-bitigimin anta yaratüdim*)” дея таъкидланади. Кейинги йил воқеалари баёнида ҳам шунга яқин мазмунли жумлаларни ўқиймиз: “Ўшанда гарбда Идуқ башда, Ябаш ва тўқуш (дарёларининг) қуйилишида ёзни ўтказдим. Ўша ерда саройимни қурдирдим, мудофаа деворларини ўша ерда қурдирдим, минг йиллик, туман кунлик битигимни тузугимни ўша ерда ясси тошга яраттирдим (*biñ yilliq tümän künlik bitigimin belgümin anta yası taşqa yaratüdim*)” дейилади битигда (матннинг 19–22- қаторларига қаранг).

Ушбу мисолда кечган *bitig-belgü* – “давлат тузуги; низоми” маъносини билдиради; *bitigimin-belgümin anta yası taşqa yaratüdim* дейилганда “тузугимни ўша ерда ясси тошга ёздирдим” деган мазмун англашилади.

Ёки *bitig* билан ясалган бошқа атамалар: *baş bitig* – бош, асосий хужжат; *boş bitig* – эрк хужжати; қулга эркинлик ҳуқуқини берувчи хужжат; *boş idmiş bitig* – эркинлик берувчи хужжат; *könli ayu bitig* – кўнгил сўровчи мактуб; *yantut bitig* – жавоб хати; *biçyas bitig* – қасам битими; *qumaru bitig* – насихатнома, васиятнома; *saqurt bitig* – аралаш сўзлар луғати; *tonqul bitig* – эълон қилинган асар; *bitigtaş* – битигтош; *bitig salām* – салом хат; мактуб; *bitig üşik* – ёзув, хат, сингари.

Bitig сўзи ўзи боғланган феъллар билан қуйидаги маъноларни англатади: *bitig berdi* – хужжат берди; *bitig bitidi* – хат ёзди; *bitig köçürdi* – бир нусхадан бошқасига кўчирди; *bitig бүрүлди* – мактуб, хат бураб букланди; *bitig yudı* – хатни қириб ўчирди; *bitig yuldı* – китобни кўчириб ёзди; *bitig түрүлди* – хат ўралди.

Хат битувчи кимсани *bitig bitügüçi* дейилган.

Biti- феълига *-gü* аффикси қўшилса, *bitigü* (яъни, сиёҳдон) бўлади.

Қадимги турк-будда адабиётида йирик фалсафий-бадий асарларга нисбатан *nom bitig* атамаси ишлатилган. Жумладан, “Олтун тусли ёруғ” сутраси матннинг ўзида *nom bitig* дейилган. Мана мисоли: “*Altun önlüg yaruq yaltriqliy qopta kötrülmiş nom eligi*” *atliü nom bitigdä onunč ülüş tegzinč nom bitiyü oqïyu tükädä*. – “Олтин тусли ёруғ ялтироқли тугал юксак нўм тождори” отли нўм битигда ўнинчи қисмнинг бўлим нўми битилиб тугади (АҲ.673,5–11).

Бу атама таркибидаги *nom* (<сугд. *nwm*) – “дин, шариат; диний таълимот; буддавий қонун-қоидалар; йўруғлар” дегани.

Махмуд Кошғарийнинг ёзишича, бу сўзнинг маъноси “дин ва шариат” дегани. Бундан олиниб, *tänri nomi* дейилади, “худонинг дини ва шариати” демақдир. Ҳамма динларга ҳам *nom* дейилади. Бу *šin* ликлар сўзидир (МК.252а).

Nom атамаси эски туркнй-хитойча “Идиқут маҳкамаси сўзлиги”да ҳам мавжуд. Бу сўз хитойча ўғирмада 經 *jīng* (яъни, нўм) деб берилган (IMS,49).

Қадимги турк-будда адабиётида “эпос, эпик асар” маъносида *kavi* (<санскр. *kāvya*) атамаси ишлатилган. Масалан, таникли хитой роҳибининг саёҳатларига бағишланган “Сюань-цзан кечмиши”асари *kavi nom bitig* аталган. Унинг тўлик номи: *Bodisatv Tayto Samtso ačarinin yoruyin uqitmaq atliü Tsi-in-čün tigmä kavi nom bitig* (“Бўдисатв Тайтў Самтсў устоз кечмишларининг ҳикояси отли эпик асар”) (СЦ.V.87,14–17).

Ёки яна: *nom-boqšut* – қонун китоблари (қаранг: ДТС,360; QTH.1,7).

nom eligi – нўм тождори: “*Altun önlüg yaruq yaltriqliy qopta kötrülmiş nom eligi*” *atliü nom bitig*. – “Олтин тусли ёруғ ялтироқли тугал юксак нўм тождори” отли нўм битиг (АҲ.201,4–6).

Ислом давридан бошлаб бурунги *bitig* сўзининг ўрнида *kitāp* (<араб. *كتاب*) атамаси ҳам ишлатила бошлади. Масалан, “Қутадғу билиг”да: *Bu kitāp turur edi 'aziz, yawlaq taṅsuq*. – “Бу китоб жуда азиз, мўътабар ва тансиқ туруп” (QBN,2,9); *Bu kitāpnī oqïyli, bu bayitlarnī ma'lum qilyučilar kitāptin 'azizraq erür*. – “Бу китобни

ўқиғучи, бу байтларни маълум қилғучилар китобдан (ҳам) азизроқ бўлади” (QBN.2,12–13).

*Munin hikmati, kōr, bu tōrt nāḡ üzā,
Kitāpnī tūgātmiš bularnī tüzā. –*

“Бунинг ҳикмати, кўргин, бу тўрт нарса узрадир,
Буларни тузиб, китобни тугатмиш” (QBN.7,22).

Ёки Адиб Аҳмад Югнакийнинг “Ҳибату-л-ҳақойиқ” асарида:

*Tat ispahsalar beg üçün bu kitāp
Çiqardim ačunda atı qalsu dep. –*

“Дод испоҳсолар бек учун бу китобни
Яратдим, дунёда оти қолсин деб” (YugC.7,11–8,1).

Асар муаллифини *kitāp idisi*, яъни “китоб эгаси” дейилган. Масалан, “Қутадғу билиг”да: *Kitāp idisi sözlāmiškā öz 'uzrīn qulur.* – “Китоб эгаси сўзлаганига ўз узрини сўрайди” (QBN.18,2).

Ўрта асрларда *kitābat* (<араб. *كتابة*) атамаси ҳам ишлатилган. Заҳириддин Муҳаммад Бобур Навоий билан бўлган ёзишмасини, хатини ана шундай атаган. Мана ўша ёзганлари: *Bu ikkinči navbat Samarqandni alyanda, 'Alīšer-beg tirig edi. Bir navbat menā kitābatī ham kelip edi. Men ham bir kitābat yībarīp edim, arqasīda türki bayt aytīp, bitip yībarīp edim. Javāp kelgünčā, tafriqa-vu yavyā boldī* (BN.78).

Ислом давридан бошлаб “хат, ёзув” маъносида *bitig* билан бир қаторда *xaṭ* (<араб. *خط*) сўзи ҳам ишлатила бошлади. Масалан, “Қутадғу билиг”да:

*Bitigdā xaṭ uz bolsa, ačlur köñül,
Oqıyu kelir baqsa, awnur köñül. –*

“Мақтубнинг хатини чиройли бўлса, кўнгил очилади,
Боқса, ўқигиси келади, кўнгил қувонади” (QBN.101a,7).

Демак, ёзма манбаларда китобат атамаларининг кенг ишлатилгани китобишунослик фани шаклланиб, такомил босқичига етишганидан дарак беради.

Сўроқ ва топшириқлар

Манбашунослик, матншунослик атамаларининг маъносини тушунтириб беринг.

Машқ дарсида “Матншунослик ва манбашунослик асослари” фанининг мақсад ва вазифалари тўғрисида сўзлаб беринг.

Матншунос ва манбашунос олдидан турган масъулиятли вазифалар нималардан иборат?

Китоб тарихи, китобат иши, китобишунослик атамаларининг маъноларини бир-биридан фарқлаб беринг.

Уйда ёки кутубхонада ўқитувчи тавсия этган китоблардан манбашунослик ва матншунослик соҳасига тегишли билимларни ўқиб ўзлаштиринг. Ўзингизга керакли даражада конспект тузинг.

ИЛК БЎЛИМ. ЎРТА ОСИЁ ХАЛҚЛАРИНИНГ ЁЗУВ МАДАНИЯТИ ТАРИХИ

Таянч сўз ва бирикмалар: ёзув, графема, ёзув маданияти, ёзув турлари, алифбо, алифбо тизими, графемика, палеография, эпиграфика, нумизматика.

Эътибор қаратиладиган масалалар:

Ўрта Осиёда ёзувнинг пайдо бўлиши, ёзувнинг илк намуналари.

Ёзув маданиятининг такомил ва тарихий босқичлари.

Ёзув турлари. Фонетик ёзувлар: унинг илдизлари.

Исломгача бўлган даврларда Ўрта ва Марказий Осиёда қўлланган ёзувлар тизими.

Қадимги алифболарда сақланган ёзма ёдгорликлар.

Араб ёзуви ва унинг Ўрта Осиёга кириб келиши. Араб хатининг Ўрта Осиё халқлари ёзув маданияти тарихида тутган ўрни.

Тилшуносликда *графема* атамаси бор, ғарб тилларидан ўзлашган. Бу “харф, ёзув белгиси” дегани.

Тилшуносликнинг ёзув тарихи, унинг келиб чиқиши ва такомил, белги ва товуш муносабатлари сингари назарий масалаларни ўрганувчи бўлими *графемика* дейилади.

Графемиканинг ёзув кўринишлари, хат санъати билан боғлиқ бўлган ички йўналишлари ҳам бор. Харф кўринишлари, уларнинг шаклий тараққиётини ўрганувчи соҳа *палеография* дейилади.

Ўтмишдан қолган қабртош ёзувлари, ёғоч ёки сопол буюмлар, тошларга битилган ёзувлар, деворий хатларни ўрганувчи соҳа *эпиграфика*, тангалардаги ёзувларни ўрганувчи соҳа эса *нумизматика* деб аталади.

Тилшуносликда, историография ва маданиятшуносликда *ёзув тарихи*, *ёзув маданияти* деган тушунчалар ҳам бор. Ёзув китобат санъатининг материали сифатида кишилиқ тафаккури, халқ маданиятининг даражасини белгилайди. Бирок у киши нутқининг белгилар ёрдамида ифодаланишидир. Шунинг учун у тилшуносликда ўрганилади.

Ёзув кишилиқ тарихининг буюк ихтироларидан биридир. У жамиятнинг ижтимоий-сиёсий, маданий ҳаётида катта ўрин тутди. Ёзув замонлар ва маконлар узра ахборот тизимини яратиб, кишилиқнинг ҳаётини тажрибаларини, адабий ва илмий меросини

авлоддан-авлодга етказиб келди; маънавият ва тафаккур тараққиётининг узлуксизлигига, давлат ва жамият бошқарувига, адабий тил меъёрларининг бир қолипда амал қилиши ҳамда ёзма услубларнинг такомилга хизмат қилиб келди. Шу билан у кишилик цивилизациясини таъминлаб берди.

Кишилик тарихида ёзув амалиётини пиктографик, идеографик, бўгин ёзувлари бошлаб берди. Алифболи (фонетик) ёзувлар тарихи, табиийки, инсон ўз нутқидаги товушларни фарқлай бошлаган, лингвистик билимлар анча такомиллашган даврларга тўғри келади. *Алифболи* (ёки *фонетик*) ёзув нутқ товушлари билан ёзув белгилари мослиги асосига қурилган, ёзувда нутқ товушларини акс эттирувчи ёзувдир.

Марказий Осиё халқлари, хусусан, туркий халқларнинг ёзув маданияти тарихида қатор, ҳар қайсиси ўзича такомил босқичига эришган бутун бошли ёзувлар тизими амал қилган.

Ер юзида тарқалган ҳозирги фонетик ёзувларнинг илдизи бир. Илк фонетик алифбони канъонийлар (финикийлар) ўйлаб топган эдилар. Улар ўз тилидаги ундошлар тизимига таянган ҳолда 22 белгили алифбони яратдилар. Ушбу хат фанда *финикий* (ёки *канъоний*) ёзуви номи билан юритилади. Фонетик ёзувлар ўша канъоний алифбосидан келиб чиққан. Бу тизим қадимги юнон алифбоси воситасида Европага, оромий ёзуви воситасида эса Олд Осиё, Ўрта Шарқ ва Марказий Осиёга ёйилди.

Мелоддан бурунги VI юзйилликда Мисрдан Марказий Осиёгача бўлган минтақада аҳмонийлар сулоласи ҳукумронлик қилган. Бу сулола даврида давлат ишларида оромий хати амал қилди. Ўша кезлар Ўрта Осиё ҳам Аҳмонийлар давлатининг қўл остида бўлгани учун, маҳкама ва хўжалик фаолиятида оромий ёзуви ва тили ишлатилган.

Аҳмонийларнинг инқирозидан сўнг, ерли халқлар давлат ишларини ўз қўлларига ола бошладилар. Бунинг оқибатида миллий тилларнинг ҳам мавқеи кўтарилди. Мелоддан бурунги V–IV юзйилликлардан аждоқларимиз оромий алифбоси асосида ўз тилларига мос бўлган ёзувларни ярата бошладилар. Бошлаб хоразм, суғд, парфий, бохтарий, авестў ёзувлари юзага келди. Кейинчалик бу шажара уйғур, моний алифболари билан бойиди. Бироқ бу ёзувларнинг илк босқичларига оид ёдгорликлар жуда оз сақланган. Бу тупроқлардан чиққан археологик топилмаларга

қараганда, Ўрта Осиё халқлари қўллаган айрим ёзувларнинг тарихи 2500 йилни бўйлайди.

Ўрта ва Марказий Осиё халқларининг маънавий-маданий юксалиши, давлатчилик тарихи, ижтимоий-сиёсий муносабатларнинг юзага келиши, диний қарашлари, уларнинг қўшни шарқ халқлари билан кечган маданий муносабатларига боғлиқ ҳолда ёзув маданиятида ўзгаришлар юз берган. Баъзи ёзувлар халқнинг маданий, ижтимоий-сиёсий юксалиши, давлат ва жамият бошқарувининг тараққиёти оқибатида юзага келган бўлса, бошқа бирлари кўпроқ диний таъсирлар ёки бу гуруҳларда яшаган халқларнинг қўшни халқлар билан бўлган маданий, иқтисодий, савдо алоқалари натижасида қабул қилинган. Масалан, қадимги турклар моний, браҳми, сурёний ёзувларини қўшни халқлар билан кечган диний муносабатлар туфайли қабул қилганлар. Туркий жамоаларда монийлик, буддизм, насронийликнинг ёйилиши ушбу ёзувларнинг ҳам қабул қилинувиغا сабаб бўлган эди. Шунинг учун ҳам моний ёзувини фақат турк-моний жамоалари, браҳми хатини турк-буддистлар, сурёний хати негизда яратилган эстрангелони эса турк-насонийлар қўллаган. Уйғур хати эса буткул ўзга бир маданий, иқтисодий муносабатлар туфайли шаклланди; туркий халқлар уни оромий ёзуви негизда яратди. Бу ўлкаларга исломнинг кириб келиши билан араб ёзувиغا ўтилди.

Сўғдлар эса миллий сўғд хати, моний ёзувларидан фойдаланди. Қадимги хоразм тили учун хоразм ёзуви, кейинчалик араб алифбоси ишлатилган.

Қуйида Ўрта Осиё халқларининг ёзув маданияти тарихи, улар томонидан ўтмишда кенг ишлатилган ёзувлар тўғрисида сўз юритамиз.

Кўк турк ёзуви

Қадимги туркий битигларда Биринчи ва Иккинчи турк хоқонлиқлари даврида (VI–VIII юзйилликлар) яшаган туркий халқлар “кўк турклар” (*kök türklär*) деб атаган. Бу атамадаги “кўк” сифати “ранг” (кўк, зангори ранг) маъносига эмас, у “илдиз, асл, туб” англамидадир. Битиглардаги отидан келиб чиқиб, ҳозирги замон туркшунослигида қадимги турк давлатларини “кўк турк

хоқонлиқлари”, улар қўллаган ёзувни “кўк турк алифбоси” деб аталмоқда.

Фанда ушбу туркий ёзув “урхун-енисей ёзуви”, “туркий рун ёзуви” деб ҳам юритилаётир. Лекин ушбу атамалар тарихий эмас, балки кўхна туркий ёзувнинг бугунги номлари саналади.

Кўк турк ёзуви туркларнинг энг эски, тахминларга кўра мелоддан бурунги даврларда ота-боболари томонидан яратилган ўз ёзуви эди. Ушбу алифбо туркий муҳитда кашф этилган, шунинг учун унда туркийнинг фонетик-фонологик хусусиятлари яхши инobatга олинган.

Таъкидлаш керакки, кўк турк алифбосининг тизими ва ёзув принциплари тамоман ўзига хос.

Яна бир хусусияти, кўк турк хатида айрим идеографик белгиларни ҳам кузатиш мумкин. Жумладан, тадқиқотчиларнинг эътирофича, <у> ҳарфининг генезиси *au*, яъни “ой” сўзи билан боғлиқ. Ойнинг кўринишини назарда тутиб, ушбу ҳарфни яратганлар, дея фараз қилиш мумкин. Чунки ёзувда *au* сўзи ой шаклидаги **D** ҳарфи билан ёзилади. Шунинг сингари, **T** <r> ҳарфи *er* (киши) кўриниши, **↓** <oq> ҳарфи “ўқ”нинг кўриниши, **♠** <v> эса “том”нинг кўриниши асосида шаклланган, чамаси.

Муҳими, ёзувда қадимги туркий тилнинг фонетик-фонологик хусусиятлари тўлиқ инobatга олинган эди. Кўк турк алифбоси туркий халқлар тарих давомида қўллаган ёзувлари ичида ўз тилларига энг мувофиқлашгани эди.

Туркий ёзувнинг палеографик хусусиятлари ва фонетик-фонологик вазифаси унинг бирйўла эмас, аста-секинлик билан, юзийшликлар давомида, қадимги туркийнинг товуш қуруми билан узвий ҳолда ривож топганидан далолат бермоқда.

Бизгача сақланиб қолган урхун-енисей битиглари ушбу ёзувнинг илк босқичига оид эмас, балки мазкур обидалар ёзувнинг такомиллашган босқичида яратилган. Демак, ушбу ёзувнинг тарихи бизгача етиб келган ёдгорликлардан-да эскироқ.

Кўк турк хатини баъзи олимлар бир пайтнинг ўзида кенгашиб яратилган, деб ҳам чамаламоқдалар. Лекин сўнги ўнйилликларда топилаётган ёдгорликлар ушбу ёзувнинг пайдо бўлган даврини милoddан аввалги асрлар билан боғлаш мумкинлигини кўрсатмоқда. Жумладан, Алмати яқинидаги Иссиқ кўрғонидан, Ўзбекистоннинг жанубидаги қадимги кент харобаларидан чиққан

битиглар бунинг далилидир. Қадимги туркий ёзув маданиятини тадрижий жараён сифатида яхлит талқин этмоқ учун ушбу топилмалар устида яна чуқур тадқиқотлар бажарилмоғи лозим.

Қадимги турк хати шу қадар кенг ёйилган эдики, ёзувнинг илк ўчоқлари қаерларда бўлган, деган савол ҳам туғилади. Бу масалада ёзув, асосан, кўк турк хоконлиқлари даврида Енисей ва Урхун теварагида ёйилиб, тараққий этган деб қараш киёя эмас. Бир ёғи Сибирь, Олтой ўлкаларидан Марказий Мўғулистону Шарқий Туркистонга қадар, иккинчи ёғи Афғонистондан тортиб Каспий тевараги бўйлаб Шарқий Европагача бўлган улкан худуддан топилган ва топилаётган туркий битиглар илк ўрта асрларда ушбу тупроқларда ёзув маданиятининг ғоят раванқ топганидан далолат бермоқда. Муҳими шундаки, мазкур ёдгорлиқларнинг хат шакли хилма-хил. Уларни палеографик жиҳатдан бир гуруҳга бириктириб бўлмайди. Ҳар қайси худудда амал қилган ёзув палеографик жиҳатдан ўзига хос; айрим белгилари, баъзи имло хусусиятлари билан ҳам фарқланиб туради.

Қадимги турк ўлкаларидан топилаётган ёзма ёдгорлиқлар, айниқса, уларда қўлланган хат шаклининг ўзаро фарқли эканлигидан англашиладики, туркий ёзувнинг маданий марказлари бир эмас, бир қанча бўлган.

Ўрта Осиё, хусусан, Ўзбекистон тупроғидан топилаётган илк ўрта асрларга тегишли обидалар бу ерлар ҳам ўтмишда кўҳна турк ёзувининг маданий ўчоқларидан бири ўтганидан далолат бермоқда.

Алифбо тизими. Кўк турк ёзувида унлилар тўртта ҳарф ёрдамида ифода этилган: **ʃ** ҳарфи [a]–[ā]~[e], **ʃ** ҳарфи [i]–[ī]~[e], **ʃ** ҳарфи [o]–[u], **ʃ** ҳарфи [ö]–[ü] товушларини ифода этган. Енисей битигларида **ʃ** ҳарфи ҳам ишлатилган. Бу белги [e] фонемасини англатган.

Муҳим белгиларидан бири, кўк турк хатида унлилар, асосан, биринчи бўғинда ёзилади, сингармонизм қонунига кўра кейинги бўғинда келувчи унлилар ёзилмайди, лекин ўрнига қўйиб ўқилади.

Ундошларни ифодаловчи ҳарфлар учта гуруҳга бўлинади:

(1) Ёзувда ундошларнинг йўғон ва ингичка эш(вариант)ларини фарқламайдиган ҳарфлар. Булар:

Белгиси	Англаган товуши
Ч	<i>z</i>
Ф	<i>m</i>
У	<i>n</i>
І	<i>p</i>
Л	<i>č</i>
Ү	<i>š</i>
Э	<i>ñ</i>

(2) Ёзувда ундошларнинг фонетик жуфттини билдирадиган ҳарфлар:

Белгиси	Англаган товуши	Белгиси	Англаган Товуши
Б	<i>b</i>	Г	<i>b'</i>
Ғ	<i>γ</i>	Є	<i>g</i>
Д	<i>d</i>	Х	<i>d'</i>
Д	<i>y</i>	Ҷ	<i>y'</i>
↓ П Զ	<i>q</i>	К В Ҷ	<i>k</i>
Ј	<i>l</i>	Ү	<i>l'</i>
Н	<i>n</i>	Н'	<i>n'</i>
Ч	<i>r</i>	Ғ	<i>r'</i>
С	<i>s</i>	І	<i>s'</i>
Ў	<i>t</i>	К	<i>t'</i>

(3) Ёнма-ён келган кўш ундошларни билдирадиган ҳарфлар:

Белгиси	Англаган товуши
М	<i>lt</i>
⊙	<i>nt</i>
Э	<i>nč</i>
М	<i>rt</i>

Кўк турк ёзуви қадимги туркий тилнинг фонетик-фонологик, морфонологик хусусиятларига мослашган эди. Буни ёзувнинг туркий сингармонизм (унлилар уйғунлиги) қонунига бўйсунганлигида яққол кузатиш мумкин. Ёзув белгилари сўзнинг фонетик-фонологик табиатини аниқлаб туради.

Баъзи ундошлар қандай унли билан ёндош келаётгани, бўғиннинг ҳолатидан келиб чиқиб, турли ҳарфлар ёрдамида ифода этилган. Битигларда жарангсиз [q] ундоши *-iq*, *-qi* морфонологик ҳолатида **q** ҳарфи билан, *-aq*, *-qa* ҳолатида **h** ҳарфи билан, *-uq*, *-oq*, *-qu*, *-qo* ҳолатида эса **u** ҳарфи билан ёзилади. Масалан, *qiz* сўзи **q** ҳарфи билан ёзилади: **h**q; *qağan* сўзи **h** ҳарфи билан ёзилади: **h**q; *Toñuq* сўзи **u** ҳарфи билан ёзилади: **u**q. Айни ҳодисани [k] товушининг ифодасида ҳам кузатамиз. Бу товушнинг бўғиннинг фонетик ҳолати билан боғлиқ ҳолдаги **h** **h** **h** ҳарфлари бор.

Ёзма ёдгорликлари. Кунимизгача сақланган кўк турк ёзув ёдгорликлари Биринчи ва Иккинчи турк хоқонликлари, уйғур хоқонлиғи даврларига тегишлидир. Улар Мўғулистондан, Олтой ўлкаси ҳамда Енисей дарёси теварагидан, Шарқий Туркистондан, Талас ва Фарғона водийларидан, шунингдек, Шарқий Европада Дунай атрофларидан топилган. Бу эса қадимги турк ёзувининг ана шу кенг ҳудудда амал қилганидан дарак беради. Ёзувлар қабр тошлари, қоялар, сопол ва металл буюмлар ва таёқчаларга битилган. Ёдгорликлар орасида қоғозга битилганлари ҳам бор.

Кўк турк битигларининг энг йириклари Мўғулистондаги Урхун дарёсининг теварагидан топилган. Бир пайтлар бу ерлар турк хоқонлиқларининг маданий марказлари эди. Турк хоқонлиқларининг пойтахти, йирик шаҳарлари ўша ерларда бўлган, шаҳарсозлик гуллаб-яшнаган. Ҳозир ўша шаҳарларнинг харобалари қолган, холос. У ердан топилган битиглар кўк турк ва уйғур хоқонлиқлари даврида ўтган хоқонлар, саркарда ва йирик амалдорлар шарафига тикланган. Ушбу обидалар фанда “урхун битиглари” номи билан юритилмоқда.

Урхун битигларининг эскилари Иккинчи кўк турк хоқонлиғи замониغا тегишли. Ўша кезлар яшаб ўтган давлат арбоби ва саркарда Тўнүкқа қўйилган битигтош, Элтариш хоқоннинг кичик ўғли Кул тигин (=Кўл тигин) хотирасига унинг оғаси Билга хоқон томонидан 732 йили ўрнатилган ёдгорлик, Элтаришнинг тўнғич ўғли Билга хоқон (=хитой манбаларида Мўғилан деб аталган) шарафига 735 йили тикланган мангуташ, VIII юзйилликнинг биринчи ярмида (чамаси, 732 йили) саркарда Алп

Элэтмиш хотирасига тикланган Үнгин битиги, айна хоқонлик даврига мансуб Кули-чўр битиги шулар жумласидан.

Матн тузилиши жиҳатидан Кул тигин ва Билга хоқон битиглари алоҳида ажралиб туради. Иккала битигнинг муаллифи адиб ва муаррих Йўллуғ тигиндир. У Билга хоқоннинг ўғли эди. Отига “тигин” сўзининг қўшиб айтилиши ҳам шундан, “тигин” – қадимги туркий тилда “шаҳзода” дегани.

Туркий адабиёт ва тарихнавислиги тарихида Йўллуғ тигиннинг иккита асари таникли. Асарлардан бири Билга хоқоннинг иниси, Йўллуғнинг амакиси Кул тигин шарафига, иккинчиси Билга хоқон шарафига битилиб, уларнинг қабртошига ёздирилган. Битиглар фанда ёдгорлик аталган кишиларнинг оти билан юритилмоқда. Кул тигин битиги 732 йили, Билга хоқонга бағишлангани 735 йили тикланган.

Эътиборлиси, Кул тигин қабртошидаги ёзув икки тилда: асосий матн туркий тилда. Терс юзида хитойча матни ҳам бор.

Ушбу тарихий асарлар ўзининг баён услуби, тили билан бадиий асар даражасида. Муаллиф матни битишда турли бадиий воситалардан фойдаланган; унда оғзаки ва ёзма адабиётнинг анъаналари умумлашган. Муҳими, адиб бу таърифлар баёнида туркий тилнинг бор бадиий-услубий имкониятлари, бойлигини ишга солган. Бу асарларни қадимги турк адабиёти ва адабий тилининг энг ажойиб ёдгорликлари дейиш мумкин.

Олтой ўлкаси ва Енисей теварагидан топилган кўк турк ёзувидаги ёдгорликлар фанда “енисей битиглари” деб аталмоқда. Уларнинг сони жуда кўп. Лекин урхун битиглари сингари катта-катта матнлар эмас; йириклари 15–16 қаторли. Битиглар қабр тошларига, қояларга битилган.

Мўғулистондан топилган кўк турк ёзувли битигларнинг муайян қисми уйғур хоқонлиги даврига тегишли. Улардан айримлари қадимий Қорабалғасун харабаларидан чиққан. Қорабалғасун обидалари уйғур хоқонлиги давридан қолган йирик ва ўта қадрли тарихий монументал ёдгорликлардир. Улар асл ҳолатида сақланган эмас. Мангутошлардан бўлақлар қолган, холос.

Буларнинг ичида 1- Қорабалғасун битиги эътиборни ўзига тортади. У катта бир тош парчасида. Ёдгорлик гўзал бир кўринишда, бироқ анча шикаст еган. Эътиборлиси, ёдгорликнинг

уст қисмига бир тасвир ишланган. Мангутошни ўрганган олимлар уни икки аждар тасвири, дея талқин этмоқдалар. Аммо синчиклаб разм солган киши, тасвирда аждарни эмас, ўз ўлжасини еяётган арслонни кўради. Ҳарқалай, ёдгорликдаги тасвир арслон экани тайин. Сабаби, қадимги турк фалсафасида арслон – жасурлик рамзи. Аждар тимсоли эса хитой фалсафасига хос.

Остидаги қалқонга кўк турк ҳарфлари билан беш қаторли туркий матн битилган. Матннинг ўқилиши шундай: [B]u teŋrikān teŋridä q[u]lt bulmuş al[p] bilgä teŋ[r]i uyur q[ayan] ... – “Бу художўй Тангрининг қутига [иноятига] эришган Алп Билга уйғур хоқони ...”

3- Қорабалғасун битиғи кўп йилдан буён олимлар эътиборини қозониб келмоқда. Бунинг боиси, обиданинғ уч тил – туркий, суғдча ва хитой тилида битилганлиғи, шунингдек, унинг уйғур хоқонлиғи тарихининг муҳим ёдгорлиғи эканлиғида. Ёдгорликнинг хитойча матнида ёзилувиға қараганда, мангутош тўқуз ўғуз (уйғур) хоқони Алп Билга (хитой манбаларида Баои) хотирасиға 820–821 йилларда тикланган.

Ёдгорлик ҳозир парчаланган ҳолда. Тош сиртидаги ёзувнинг ҳам ози қолган. Бошқаларига қараганда хитойча матннинг қатта бўлағи мавжуд. Ёдгорликдаги суғдча матннинг ҳозирги туриши ҳам нисбатан яхши. Буларнинг ичида энг ёмон сақлангани туркий матндир. Чунончи, тошнинг юзи анча емирилган бўлиб, матндан узуқ-юлуқ жумлалар, айрим сўз ва ҳарфлар қолган, холос.

Кўк турк хатидаги яна бир ёдгорлик фанда Сужа битиғи номини олган. Битиғ Мўғулистондаги Сужа доvonининг жанубидан топилгани учун шундай аталади. У, тахминларға кўра, IX юзйилликда ёзилган.

Кўк турк ёзувида битилган ва бизгача бутун ҳолда етиб келган ягона китоб “Ирқ битиғи”дир. Қадимги туркийда *irq* – “фол”, *irq bitig* – “фол китоби” деган маънони англатади. Асар қўлёзмаси ҳозир Англияда Британия кутубхонасидаги С.А. Стейн коллекциясида (British Library, Or.8212/161) сақланмоқда.

Авестў ёзуви

Авестў хати қадимги авестў тилининг ёзувидир. Зардуштийликнинг муқаддас китоби “Авестў” ана шу ёзувда.

Ушбу ёзувдаги якка-ёлғиз ёдгорлик ҳам шунинг ўзидир. Мазкур диний асарнинг тили фанда *авестў тили*, китобнинг хати эса *авестў ёзуви* деб юритилмоқда.

Баъзи мутахассислар авестў ёзуви ва тили фақат “Авестў” китоби учун яратилган деб қарайдилар. Аслида бундай эмас. Авестў тили ва ёзуви қачонлардир зардушт жамоалари орасида кенг амал қилган. Кейинчалик бу тил истеъмолдан чиқиб, ўлик тилга айланган. Шунинг билан бирга, ёзув ҳам қўлланилмай қўйган. Лекин китобий тил (*авестў тили*) дин тили сифатида сақланиб қолаверган.

Қадимги хоразм ёзуви

Хоразм ёзуви қадимги хоразм тили учун амал қилган. Фанда “қадимги хоразм тили” деб аталаётган тил ўртанча эроний тиллар туркумига мансуб бўлиб, мелоднинг XII–XIII юзйилликларига қадар, асосан, Хоразмда амал қилган эди, кейин ўлик тилга айланди.

Қадимги хоразм тили ёдгорликлари жуда оз. Уларнинг энг эскилари Хоразмда олиб борилган археологик қазинмалар чоғида чиққан. Ушбу ёзув ёдгорликлари сополакларга битилган бўлиб, хати хоразм алифбосида.

Қадимги хоразм тилига мансуб айрим манбалар араб хатида. Масалан, Абу Райҳон Берунийнинг “Осору-л-боқийа” асарида қадимги хоразм глоссалари берилган. Шунингдек, Маҳмуд Замахшарийнинг “Муқаддамату-л-адаб” асарининг энг эски қўлёзмаларидан бирида ҳам қадимги хоразмча сўзлик келтирилган. Қадимги хоразм тилидаги манбалар оз бўлишига қарамай, улар асосида қадимги хоразм тилининг қисқа грамматикаси ишлаб чиқилди.

Суғд ёзуви

Зарафшоннинг юқори оқимларидан бошлаб Қашқадарё водийси эскида Суғд ерлари эди. Бу ўлкада суғдлар яшаган. Ёзма манбаларда улар *soyd-suyd*, туркий битиларда эса *soydaq* номи билан юритилади. Суғдларнинг ўз тили, миллий ёзуви бўлган.

Суғд ёзуви (бу ёзув тўғрисида кенгроқ маълумот олиш учун қаранг: Исҳоқов 1989; 2008) мелоддан аввалги III юзйилликда оромий хати негизда шаклланган бўлиб, мелоднинг XI юзйиллигига қадар суғдларнинг миллий ёзуви сифатида амал қилган. Узоқ тарихий биродарлик таъсирида туркий халқлар учун ҳам хизмат қила бошлаган. Туркий-уйғур ёзуви ҳам ана шу хат негизда шакллангани маълум.

Суғд тилининг секин-аста ўлик тилга айлана бориши ва истеъмолдан чиқиши билан баробар ёзув ҳам унутилган.

Суғд ёзма ёдгорликлари бошлаб қадимги Суғддан узоқ ўлкалардан – ҳозирги Мўғулистондаги Урхун дарёси яқинидан, кейинчалик Шарқий Туркистоннинг Турфон воҳасидаги қатор қишлоқ ва кентлардан топилган эди. Бундан ташқари, Дунхуан яқинидаги кўҳна қалъа деворининг харобасидан ҳам суғдча қўлёзмалар чиққан. Суғдларнинг қадим замонлардан шарқий ўлкаларга кўчиб кетиши, кейинчалик уларнинг халқаро савдо алоқаларида фаол аралашуви туфайли карвон йўлларида суғд қишлоқлари пайдо бўлган. Мазкур топилмалар ҳам ўша қишлоқларда яшаган, савдо ишлари билан юрган суғдлардан қолган.

Шундай қилиб, суғдлар ўша кезлар Марказий Осиё бўйлаб халқаро савдо ва маданий алоқаларнинг таъминловчилари бўлган эди. Уларнинг ўзи ҳам маънавий-маданий камолот йўлида кўпгина халқлар эришган ютуқлардан баҳраманд бўлди. Суғдлар Марказий Осиё халқлари ёзув маданиятига катта ҳисса қўшди: мелоднинг бошларида суғд хатидан уйғур хати, уйғур хатидан эса XIII юзйилликка келиб мўғул, унинг асосида манжур ёзуви шаклланди.

Бизгача сақланиб қолган суғд ёзма ёдгорликлари ниҳоятда кўп: улар шахсий хатлар, хўжалик ишларига оид, дипломатик ва ҳуқуқий ҳужжатлар, диний-ахлоқий асарлар, мақбара ёзувлари ва бошқа турдаги адабий асар узиндиларидан иборат. Улар орасида диний-ахлоқий мазмундаги асарлар алоҳида ўрин тутди. Мазкур ёдгорликларни уч гуруҳга бўлиш мумкин: суғд-будда, суғд-моний ва суғд-насоний асарлари.

Суғдлар томонидан кашф этилган ёзув фанда “миллий суғд алифбоси” деб аталади. Миллий суғд алифбоси мелоддан бурунги I мингйилликнинг иккинчи ярмида оромий хатини суғд тилига

мослаштириб қўллаш натижасида шаклланиб, кейинчалик мустақил тараққиёт йўлига кўчган.

Суғдларда фонетик ёзувнинг пайдо бўлиши суғд тили адабий меъёрларининг шаклланиши билан баробар кечган. Дастлаб қисқа хўжалик ёзувлари, тангаларда, расмий ишларда қўлланган ёзув аста-секин тилнинг грамматик меъёрларини ҳам шакллантира борди.

Суғд миллий ёзувининг энг эски намуналари бизгача мелоднинг бошларига мансуб кумуш тангаларда етиб келган. Улардан-да эски ёдгорликлар топилганича йўқ. Ваҳоланки, суғдлар ҳам алифбони хоразмийлар ва парфиёнлар билан бир кезде ўзлаштирган эди.

Алифбо тизими. Суғд миллий алифбоси бошлаб оромий хатининг барча белгиларидан фойдаланган. У йигирма икки ҳарфдан иборат бўлиб, ҳаммаси суғдча матнларда ишлатилган.

Дастлаб оромий тилида иш юритувчи маҳкамалар анъанаси асосида суғд матнларида ҳам парфиёний матнлардаги каби гетерограммалар оромийча ёзилиб, грамматик қўшимчалари суғдча бўлган кўплаб сўзлар бор эди. Ўзаги оромийча бўлган бундай сўзларни ёзувда акс эттириш учун оромий алифбосининг ҳамма белгиларидан фойдаланилган. Лекин кейинчалик кўпгина гетерограммаларнинг маъноси унутилиб, уларнинг ўрнига туб суғдча сўзлар қўллана бошлади ва суғд матнларида гетерограммалар сони кескин камайиб кетди. Оқибатда оромий алифбосининг суғд тили фонетик тизими учун бегона товушларни ифодалайдиган тўрт белгиси қўлланилмай кўйди. Шундай қилиб, миллий суғд ёзувининг такомиллашган босқичида (VII–X юзйилликларда амал қилган ёзувда) оромий алифбосида бўлгани сингари 22 та эмас, 18 белгидан фойдаланилган. Кетма-кетлиги шундай: *a, b, γ, h, w, z, y, k, δ, l, m, n, s, p, č, r, š, t.*

Уйғур ёзуви

Туркий халқлар ўтмишда кенг қўллаган алифболардан бири уйғур ёзувидир.

Ҳозир фанда “уйғур ёзуви”, “уйғур хати” деб аталаётган ёзувни Махмуд Кошғарий “туркча ёзув” (*kiġābatu-t-turkiyya* ҳамда *xaġġu-t-turkiyya*) деган. У ўзининг “Девону луғати-т-турк” асарида

туркий халқларнинг ушбу миллий ёзуви тўғрисида кенг маълумот бериб, унинг алифбосини ҳам келтирган (МК.3б–4б,102б). Олимнинг туркий ёзув ҳақидаги маълумоти ва унинг алифбоси ўта муҳим аҳамиятга эга. Ўтмишдан бундан бошқа ҳам уйғур алифболари етиб келган. Лекин уларнинг ҳеч бири Кошғарий алифбосига ва у келтирган маълумотга тенглаша олмайди.

Маҳмуд Кошғарийнинг таъкидлашича, уйғур алифбосида ҳарфлар сони ўн саккизта. Муаллиф алифбода ҳарфларнинг бош шаклини кўрсатиб, тагида араб ҳарфлари билан уларнинг ўқилишини (транслитерациясини) беради (МК.3б). Уйғур ҳарфларининг вазифаси тагидаги ана шу изоҳларга қараб тушунилади.

Кошғарий алифбосида ҳарфлар кетма-кетлиги қуйидагича:
a, w, x, v, z, q, y, k, d, m, n, s, b, c, r, š, t, l.

Олимнинг таъкидлашича, тилнинг товуш тизими шунинг билан чекланмайди; туркий тилда ишлатиладиган еттита товуш уйғур ёзувида махсус белгисига эга эмас. Булар: *p, ž* (сирғалувчи), *y, g, ŋ* ҳамда *č, w* лардир. Ушбу товушлар юқорида кўрсатилган ҳарфлар воситасида ифода этилган ёки улар сингари ифодаланиб, қўшимча белгилар билан фарқланган. Ушбу маълумотдан уйғур хатида қуйидаги товушлар бир хил ифода этилганлиги аён бўлади: *k-g, x-y, č-j-ž, w-f*. Сонор *ŋ* эса ёзувда икки ҳарф (*n+k*) билан берилган.

Кошғарий туркий алифбо ҳарфларининг отини ҳам эслатади: ҳарфларнинг оти, улар ифодалаган товушга *fatha* қўшиб ҳосил қилинган: *a, wa, xa, va, za, qa, ya, kã, ða, ta, na, sa, ba, ča, ra, ša, la*. Бу кетма-кетликни эсда сақлаш учун улар учта-учтадан бирлаштирилиб, *awaxa, vazaqa, yakãða, manasa, bačara, šatala* тарзида ўқилган. Бу шакллар китобда алифбо ва унинг изоҳларидан кейин алоҳида-алоҳида қилиб берилган.

Муаллифнинг ёзишига кўра, “Барча хоқонлар ва султонларнинг китоблари, ёзувлари қадимги замонлардан шу кунгача, Кошғардан Юқори Чингача – ҳамма турк шаҳарларида шу ёзув билан юритилган” (МК.4б).

Маҳмуд Кошғарий унлиларнинг тўлиқ ёзилиши тўғрисида тўхталиб, талаффузда ўрни йўқлигига қарамай (бунда қисқа унлилар назарда тутилмоқда – Қ.С.) *fatha* ўрнида *alif, zamma* ўрнида *vãv, kasra* ўрнида *ya* ёзиш коида эканлигини таъкидлайди.

У мисол тарикасида айрим сўзларнинг уйғур ва араб ёзувларида ёзилиш тартибини ҳам берган. Араб хатида – كلن KeLiN, уйғур хатида – كەلەن KELİN; араб хатида – تاپن ТаPaN, уйғур хатида – تاپەن TAPAN (туя товони) (МК.102b).

Бошқа бир ўринда Махмуд Кошғарий уйғурларнинг тили ва ёзуви хақида сўз юрита туриб, ёзади: “Уйғурларнинг тили туркчадир, лекин ўзлари бир-бирлари билан сўзлашадиган бошқа бир тиллари ҳам бор. Ёзувда китобнинг бош қисмида қўрсатилган 24 ҳарfli туркча ёзувни қўлловчилар, хатларини шу ёзув билан ёзадилар. Уйғурларнинг ҳам, синликларнинг ҳам яна бошқа бир ёзувлари бор. Китобларини, идора ишларини у хат билан юритадилар. Синликлар ва мусулмон бўлмаганлардан бошқалар у хатни ўқий олмайдилар”.

Манбаларда уйғур хатининг *türkçä xaṭ* деган оти ҳам бор. Алишер Навоий Хусайн Бойқаронинг ўғли Бадиуззамонга ёзган мактубида хатларнинг ўқиш учун қулай ё қийинлиги тўғрисида фикр юрита туриб, уйғур хатини ҳам эслайди; уни *türkçä xaṭ* дея тилга олади. Навоий ёзади: *Yana ul-kim, har türlüg 'arzađäst-kim, yuqari bitilsä, nasxta 'liq xaṭi bilä andaḡ xänä bitilsä-kim, oqurda oqur kişigä taşviş tegmäsä, türkçä xaṭ bilä xud aslä bitilmäsäki, bu bäbda dayi qavle bar* (Mun.794a.3–4).

Ушбу туркий ёзув ёзма манбаларда “уйғур хати” деб ҳам аталган. Жумладан, форсча манбаларда у *xaṭṭ-i uyūri* дея қайд этилган. XIII юзйилликда яшаб ижод этган форсигўй шоирлардан бири Пури Баҳои Жоми ўз касидаларидан бирида уни ана шундай атаган (Sertkaya 1977,19). Шеърининг уйғур хати тилга олинган байти шундай:

Kāmān turraḡāi tu cūm kilki baxşiyān,
Kardan maşq barrūhi tu xaṭṭ-i uyūri.

Мазмуни:

“Сенинг кокилларинг бахшиларнинг қалами кабидир,
Юзингда гўё уйғур хатини машқ қилдилар”.

Арабча манбаларда арабий изофа билан *xaṭṭu-l-uyğuriyya* дейилган. Машҳур тарихчи Ибн Арабшоҳ ўзининг “Ажоибу-л-

макдур фи навоиби Таймур” деб аталган китобида уни “уйгур хати” дея тилга олган ва бу ёзувнинг тарихи тўғрисида яхши маълумот келтирган (Қоҳира миллий кутубхонасида сақланаётган 3543- кўрсаткичли қўлёзма, 186а–187а- бетлар).

Р.Р. Аратнинг маълумотиغا кўра, Анкарадаги Маориф кутубхонасида сақланаётган “Ҳибату-л-ҳақойиқ”нинг Е нусхаси киритилган қўлёзмада уйгур алифбоси келтирилган (Arat 1992,34–35; CLXIX).

Алифбодан олдин шундай жумла бор: *fi haṭṭu-l-uyūir alāna miqāl moʻūli va ḥurūfuhā 16 ḥarfān mubniya ʻala-l-faṭh.*

Мазмуни: “Ҳозирда мўғулча деб аталадиган уйгур хатида ҳарфлар (сони) 16 та ва фатҳа асосига қурилган”.

Шундан сўнг 18 та уйгур ҳарфи келтирилиб, улар 16 хил араб ҳарфи билан изоҳлаб чиқилган.

Ҳозирда “уйгур хати” деб аталаётган эски туркий ёзув ўтмишда “мўғул хати” (*haṭṭu-l-moʻūliyu*) номи билан ҳам аталган. Жумладан, Истанбулдаги Аёсофия кутубхонасида сақланаётган 4757- кўрсаткичли Абдулраззоқ бахши кўчирган мажмуанинг биринчи бетига араб тилида бир қайд битилган бўлиб, унда мазкур мажмуа “мўғул хати” (*haṭṭu-l-moʻūli*)да битилгани қайд этилган. Қайднинг мазмуни шундай: “Мўғул тилида мўғул хати билан тузилган ўғитлардан иборат рисолалар мажмуаси ҳамда мўғул тили ва мўғул хатидаги “Маҳзуну-л-асрор” китоби – уларнинг ҳар иккиси туркийдадир” (*қаранг*: Arat 1992,LXIII).

“Ҳибату-л-ҳақойиқ”нинг араб ёзувида битилган С қўлёзмасининг бошланишига Адиб Аҳмад асарининг туб нусхаси ва мўғул хати (яъни уйгур ёзуви) билан боғлиқ керакли бир маълумот ёзиб қўйилибди. Араб тилидаги ушбу қайднинг маъноси шундай: “Мўғулча “Ҳибату-л-ҳақойиқ” (китоби) насихат ва тасаввуфга багишланган. (Мўғул хати) сурёний хатининг бир туридир. Инжил ана шу (сурёний) хатда битилган” (*қаранг*: Arat 1992,CXVII). Ушбу қайдда “мўғулча “Ҳибату-л-ҳақойиқ” (китоби)” дейилганда, афтидан, асарнинг туб нусхаси мўғул (уйгур) хатида эканлиги, араб ёзувли ушбу нусха эса ўшандан кўчирилгани қўлёзмада билмоқда. “(Мўғул хати) сурёний хатининг бир туридир” деган жумлада уйгур ёзувининг сурёний ёзуви билан ўзакдош эканлигига ишора бор. Чунки сурёний ёзуви ҳам оромий ёзувдан ўсиб чиққан.

Алифбо тизими куйидагича:

Т/к	Сўз охирида	Сўз ичида	Сўз бошида	Англаган товуши
1	ﺍ	ﺍ	ﺍ	<i>a</i>
2	ﺍ	ﺍ	ﺍ	<i>ä-e</i>
3	ﺍ	ﺍ	ﺍ	<i>ï, i, e</i>
4	ﻭ	ﻭ	ﻭ	<i>o, u</i>
5	ﻭ	ﻭ	ﻭ	<i>ö, ü</i>
6	ﺑ	ﺑ	ﺑ	<i>b, p</i>
7	ﻭ	ﻭ	ﻭ	<i>w, v</i>
8	ﻙ	ﻙ	ﻙ	<i>k, g</i>
9	ﻕ	ﻕ	ﻕ	<i>q</i>
10	ﻕ	ﻕ	ﻕ	<i>q, ɣ, x</i>
11	ﺩ	ﺩ	ﺩ	<i>t, d</i>
12	ﺩ	ﺩ	ﺩ	<i>d (~ð), t</i>
13	ﺯ	ﺯ	ﺯ	<i>s, z</i>
14	ﺯ	ﺯ	ﺯ	<i>š</i>
15	ﺯ	ﺯ	ﺯ	<i>z, s</i>
16	ﺯ	ﺯ	ﺯ	<i>ž</i>
17	ﻱ	ﻱ	ﻱ	<i>y</i>
18	ﻝ	ﻝ	ﻝ	<i>l</i>
19	ﻡ	ﻡ	ﻡ	<i>m</i>
20	ﻥ	ﻥ	ﻥ	<i>n</i>
21	ﻥ	ﻥ	ﻥ	<i>ŋ</i>
22	ﺭ	ﺭ	ﺭ	<i>r</i>
23	ﺭ	ﺭ	ﺭ	<i>č</i>

Ёзма ёдгорликлари. Уйғур ёзувида битилган туркий ёдгорликларни замони ва маданий муҳитига кўра куйидаги туркумларга ажратиш мумкин:

- (1) Тангриканлик инончи давридан қолган битиглар;
- (2) Буддизм муҳитида яратилган битиглар;
- (3) Мошқилик муҳитида яратилган битиглар;

(4) Насронийлик мухитида яратилган битиглар;

(5) Ислом мухитида яратилган битиглар.

“Ўғузхокон” достонининг энг эски варианты тангриканлик инончи давридан қолган. Асар қўлёзмаси ҳозир Париждаги Франция Миллий кутубхонасида сақланмоқда.

Уйғур ёзувининг кенг оммалашуви туркий халқлар томонидан буддизм динининг қабул қилиниши ва унинг ёйилиши билан боғлиқ. Шунинг учун ҳам буддизм мухитида яратилган асарлар ниҳоятда кўп. Исломга қадар яратилган ёдгорликлар ичида ҳам буддизм даврига тегишлилари салмоқли ўринни эгаллайди. Бунга “Майтри симит нўм битиг”, “Олгун тусли ёруғ”, “Сюань-цзан кечмиши” ва бошқа кўплаб будда ёдгорликларини мисол келтириш мумкин.

Монийлик мухитида яратилган “Хуастуанифт”нинг Санкт-Петербург нусхаси, Тангрига, Монийга бағишланган алқовлар ва бошқа шеърый узиндилар маълум.

Насронийлик мухитида яратилган битиглар унчалик кўп эмас. Бир “Топинувчиларнинг дуолари” деб аталади.

Х юзйилликда қорахонийлар давлатида ислом расман қабул қилинди. Шу чоғлардан бошлаб туркий мухитга араб ёзуви ҳам ўзлаша бошлади. Лекин араб хати эски уйғур ёзуви ўрнини бутунлай эгаллаб олгани йўқ. Турк-ислом оламида XV юзйилликнинг охирларига қадар уйғур ва араб ёзувлари ёнма-ён ишлатилди. Шунинг учун ҳам бу даврларда яратилган асарларнинг қўлёзма нусхалари икки хил ёзувда. Масалан, Юсуф Хос Ҳожибнинг “Қутадғу билиг”, Адиб Аҳмад Югнакийнинг “Ҳибату-л-хақойиқ”, Хоразмийнинг “Муҳаббатнома”, Хўжандийнинг “Лағофатнома” асарлари ва бошқа ёдгорликларнинг ҳам уйғур, ҳам араб ёзувли қўлёзмалари бор. Баъзи бир асарларнинг эса фақат уйғур ёзувли нусхалари сақланган, холос.

Темурийлар даври ёзув маданияти. Ўзбек ёзув маданияти, китобатчилиги тарихида темурийлар даври ўзининг йўналиши, бойлиги, серкирралиги билан ажралиб туради. Бу даврда ёзув маданияти, хаттоглик санъати гуллаб-яшнади, китобат иши юқори босқичга кўтарилди. Уни ўзбек ёзув маданияти ва китобат тарихининг классик босқичи дейиш мумкин.

Муҳим жиҳати, темурийлар даври ёзув маданиятида ўтмиш анъаналарига, ота-боболардан қолган ёзувларга эътибор катта эди. Темурийлар давлатида тарихнавислик, бадиий адабиёт, таълим ва фан соҳаси, давлат девонхоналари ва хўжалик ишларида, расмий-дипломатик муносабатларда икки хил ёзув – эски уйғур ва араб алифболари ишлатилган.

Туркий халқларнинг ёзув маданияти тарихида XIV–XV юзйилликлар қадимги туркий ёзувдан араб хатига ўтиш даври саналади. Шунга қарамай, бадиий адабиёт, тарихнависликда, шу қаторда давлат ҳужжатчилик ишлари, халқаро дипломатик муносабатларда уйғур хатининг мавқеи юқори эди. Қадимги турк ёзув анъанасини сақлаб, турк ислом дунёсида уйғур хатини сўнг бор қўллаган ҳам темурийлардир. Темурбек ўз салтанатининг расмий ишларида, ички ҳамда ташқи дипломатик муносабатларда, бадиий адабиёт соҳасида, билим кишилари орасида ота-боболардан мерос қолган уйғур хатининг кенг амал қилишига ҳайрихоҳлик қилди ва бунинг ижросига катта эътибор қаратди. Темурийлар даврида уйғур хати туркий ёзма адабий тилининг етакчи, бутун бир салтанатнинг иш юритувчи расмий ёзувига айланди. Уйғур хати, араб хати билан баробар Темурийлар давлатининг расмий ёзуви эди.

Эски ўзбек адабий тили ёзма меъёрларининг тартибга тушувида, тил функционал услубларининг такомиллашуви, матн тузиш ва китобат ишининг янги бир босқичга эришуви, унинг гуллаб-яшнашида уйғур хатининг ўрни катта бўлганини алоҳида таъкидламоқ керак. Ушбу ёзув мумтоз ўзбек ёзма адабиётининг сара асарларини, темурийлар яратган тенгсиз обидаларни кунимизгача етказиб келди.

Олтин ўрда ҳамда Темурийлар давлатида уйғур хатининг кенг амал қилганлиги тарих китобларида ҳам қайд этиб ўтилган. Машхур тарихчи Ибн Арабшоҳ ўзининг “Ажойбу-л-мақдур фи навоиби Таймур” деб аталган китобида уйғур хатининг тарихи тўғрисида яхши маълумот берган. Тарихчи ёзади: “Улар [чиғатойликлар – Қ.С.] ўзларининг тилхат, мактуб, фармон, хат, китоб, битим, солнома, шеър, қисса, ҳикоят, ҳисоб, хотира ва девонга тегишли ҳамма ишларини, чингизона тузукларини шу ёзувда ёзадилар. Бу ёзувни яхши билган уларнинг орасида хор бўлмайди, чунки бу [ёзув] уларда ризқ очқичидир” (Рустамов

1976,39–42). Ибн Арабшоҳ ушбу маълумотида “Улар ўзларининг тилхат, мактуб, фармон, битим ва девонга тегишли ҳамма ишларини, чингизона тузукларини шу ёзувда ёзадилар” деганда давлат ишлари, халқаро дипломатик муносабатларда, тарихнависликда уйғур хатининг мавқеи юқори эканини кўзда тутган.

Ўша чоғлардан қолган туркий адабий асарларнинг қўлёзмалари уйғур ва араб ёзувларида. Ёдгорликларнинг эски, қадимий қўлёзмалари кўпроқ уйғур хатида битилган бўлса, кейинги даврларга тегишлилари араб хатидадир.

Уйғур ёзуви қўлланилмай қўйгач, хон ва бекларнинг кутубхоналари демаганда, кенг улус қадимги туркий ёзувдаги китобларни сақлашга кўп-да уринмади. Шунинг учун ҳам уларнинг катта қисми йўқолиб кетган. Эҳтимол, теурийлар замонида яратилган асарларнинг кўпроқ кейинги, араб хати билан кўчирилган нусхаларигина сақланганлигининг сабаби ҳам шундандир? Уйғур ёзувли ёдгорликлар кўп бўлмаса-да, ўша даврнинг ёзув маданияти тўғрисида аниқ-таниқ хулоса чиқаришга имкон беради.

Ёзма манбаларга таянадиган бўлсак, Темурбек кўзи тириклигида ўз ёрлиқларини, муҳим битигларини уйғур хатида ёздирган. Ана шундай манбалардан бири ўз даврининг улуг обидаси сифатида тарихда қолган. Бу Темурбекнинг Тўхтамишхонга қарши юриш бошлаган чоғида тошга ёздирган битигидир (*қаранг*: Содиков 2016,142–144).

Ёзма манбаларда Темурбекнинг чет мамлакатларнинг ҳукумдорларига ҳам уйғур хатида мактублар йўллагани ҳақида маълумотлар бор.

XIV–XV асрларда Мовароуннаҳр ва Хуросонда китобат санъати гуллаб-яшнади. Ўша кезлар Язд, Ҳирот, Самарқанд маданий марказларида уйғур хатида битувчи хаттотларнинг мактаблари юзага келди. Теурийлар бу ноёб касб эгаларига ғамхўрлик қилди, уйғур хати билан ёзувчи котиблар уларнинг оталиғида иш юритди. Чунончи, Ҳиротда кўчирилган уйғур ёзувли қўлёзмалар Шоҳрухнинг, Самарқандда Мирзо Улугбекнинг, Язда эса Мир Жалолиддин (Жалолиддин Мир Ҳаким)нинг буйруғи ва оталиғи остида битилди.

Темурийлар замонида битилган бебаҳо ёзма обидаларнинг айримлари ва, аниқ айтиш мумкинки, энг нодирлари кунимизгача етиб келган. Ана шундай нодир қўлёзмалардан бири Юсуф Хос Ҳожиб ёзган “Қутадғу билиг” маснавийсининг уйғур ёзувли нусхасидир. Уни Ҳасан Қора Сайил Шамс бахши кўчирган.

“Қутадғу билиг”нинг Ҳирот мактабида кўчирилганлиги темурийлар замонида ўтмиш адибларининг асарларига эътибор катта бўлгани, шунингдек, қорахонийлар даври адабиёти, эски туркий адабий тил ва ёзув анъанасининг давом этганлигидан далолат беради.

Ҳиротда бахшичилик мактабининг йирик намояндаларидан яна бири Абу Малик бахшидир. Унинг қўлидан чиққан нодир қўлёзма ҳозир Париждаги Франция Миллий кутубхонасида сақланиб турибди (Suppl. Turc., 190). Бахши мазкур қўлёзмани хижрий 840 (=мелодий 1436–1437) йили кўчирган. Қўлёзмага икки йирик асар битилган бўлиб, иккови ҳам форсчадан таржима қилинган: биринчи асар – “Меърожнома”, кейингиси эса Фаридиддин Аттор қаламига тегишли “Тазкирату-л-авлиё” асарининг туркий таржимасидир. Туркий версиясида асар “Тазкира-йи авлиё” деб берилган.

Қўлёзма ниҳоятда чиройли, ҳайратга тушади уни кўрган киши. “Меърожнома”га жуда кўп миниатюралар ишланган.

“Тазкира-йи авлиё”нинг якунидаги тарихда: *Emdi tazkirada bitilgān mašāyix avliyālarniñ hikāyat sözlāri tūgātildi. Tarix sekiz yüz qırqta, at yül, jumadiyal-āxir ayniñ onida Haruda Abu Malik baxši bitidim*, деб ёзиб қўйилибди.

Самарқанд бахшилари ичида Зайну-л-Обидиннинг доврўғи кетган эди. Бахши “Ҳибату-л-ҳақойиқ” достонининг таянч матнини яратган.

Зайну-л-Обидин бахши уйғур хати билан XV аср туркий адабиётининг йирик намояндаси Мир Ҳайдарнинг “Маҳзану-л-асрор” асари ҳамда ўттиз байтли қасидаси, Юсуф Амирий “Даҳнома”сини ҳам кўчирган. Кунимизда ушбу қўлёзмалар ўз даврининг қимматли ёдгорлиги сифатида ардоқланади.

Китобат тарихида Язд хаттоглик мактаби намояндаларининг ишлари айрича ўринга эга. Язд шахрида битилган ноёб қўлёзмалардан бири Мансур бахши қаламидан чиққан мажмуадир. Бу китоб ҳозир Британия Музейида Ог.8193 кўрсаткичи остида

сақланиб турибди. Қўлёзма темурийлар давридан қолган уйғур ёзувли энг чиройли, шунинг билан бирга, китобат санъатининг ажойиб намуналаридан. Матн маҳорат билан кўчирилган, саҳифалари геометрик шакллар ва ислимий нақшларга бой.

Мансур бахши уйғур ёзуви билан “Бахтиёрнома” асарини ҳам кўчирган. Уйғур ёзувли мазкур қўлёзма ҳозир Оксфорддаги Бодлеан кутубхонасида (598- кўрсаткичи остида) сақланмоқда. Қўлёзма ҳижрий 838 (=мелодий 1434) йили кўчирилган.

Уйғур хати Темурийлар давлатининг расмий ёзуви ҳам эди. Темурийлар ўз ёрликларини, расмий ҳужжатларини, ҳатто чет элларга юбориладиган хатларини ҳам уйғур ёзувида битганлар. Уйғур хати девон ишларида, расмий-дипломатик ёзишмаларда кенг ишлатилган. Темурбек ўз ёрликларини, қўшни элларнинг ҳуқумдорларига йўллаган мактубларини уйғур хатида ва туркий тилда ёздирган, темурийларнинг шажаралари ҳам айни ёзувда. Темурбекнинг ўлимидан кейин Шоҳруҳ ва Мирзо Улуғбек, Абу Саид мирзо ва унинг ўғли Умаршайх мирзо ҳам ўз девониди, давлат ишларида қадимги туркий алифбони кенг қўллагани маълум. Бу ёзувни Заҳириддин Муҳаммад Бобур ҳам яхши билган.

Темурийлар давлати, жамият ва давлат бошқаруви, халқаро дипломатик муносабатлар тарихини ўзида тамғалаган ёрликлардан айримлари кунимизгача сақланиб қолган. Шоҳруҳнинг 1422 йили Ҳирот яқинидаги Боғи шаҳарда Чечактўба мавзеидаги Талхан ота мазорининг мужовури Исмоил номига ёздирган суюрғал битиги, султон Абу Саиднинг 1468 йили Ҳасан бекка юборган битиги, султон Умаршайхнинг 1469 йили марғилонлик Мир Сайид Аҳмадга берган ёрлиги (нишони) шулар жумласидандир. Улардан Шоҳруҳ мирзо ҳамда султон Умаршайх ёрликлари фақат уйғур хатида, султон Абу Саиднинг турк султониغا йўллаган расмий-дипломатик мактуби эса уйғур хатида битилиб, ўқилиши тағма-тағ араб хатида келтирилган. Англашиладики, Темурийлар давлатида девон ишларида уйғур хати кенг қўлланган. Буни юқоридаги икки ёрлик ҳам далиллаб турибди. Султон Абу Саид ҳам давлат ҳужжатчилик анъанасидан чиққани йўқ: Рум вилоятига йўллаган дипломатик хатини ўз расмий ёзувида ёздириб, турк султониغا, девон хизматчиларига тушунарли бўлмоғи учун ўқилишини араб хатида изоҳлаб чиқишга буурган.

Умуман, туркий халқларнинг ёзув маданияти тарихида уйғур хатининг аҳамияти катта бўлди. Унинг тарихий тараққиёти давомида темурийлар даври муҳим босқич саналади. Қадимги турк ёзув маданияти узлуксизлигини таъминлашда, уйғур хатининг ижтимоий-сиёсий, маданий ҳаётдаги ўрнини белгилашда, расмий ва дипломатик муносабатлардаги мавқеини таъминлашда темурийларнинг хизмати катта бўлди.

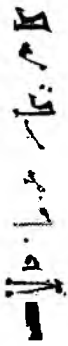
Моний ёзуви

Мелодий 247 йили Бобилда Моний бошчилигида янги диний оқимга асос солинди ва ўша кезлардан бошлаб Суриянинг Палмира шаҳрида қўлланилган ёзув шакли асосида тузилган моний ёзуви ҳам амал қила бошлади. Кейинчалик ушбу ёзув моний дини билан бирга Ўрта ва Марказий Осиёга ҳам кириб келди. Ушбу тупроқда моний хатини монийликни қабул қилган турк ва суғд жамоалари қўллаган. VII юзйилликка келиб, монийлик уйғур хоқонлигининг давлат дини сифатида амал қилган чоғларда бу ёзув турклар орасида кенг ёйилди.

Одатда, турк-моний жамоаларида диний асарлар кўпроқ моний хатида битилар эди. Бизгача моний хатида битилган туркий ёдгорликлардан сақланиб қолган. Туркий матнлар ичида моний диний мазмунидаги шеърлар бор. Шунингдек, монийчилар тавбаномаси “Хуастуанифт”нинг айрим қўлёзма нусхалари моний хатида. Жумладан, асарнинг Британия Музейида сақланаётган нусхаси, Берлин фондида сақланаётган Т.П.Д.178; ТМ303(М153); ТМ183; М172; М443 рақамли узиндилар моний алифбосидадир.

Алифбо тизими қуйидагича (Алимухамедов 2016,74–75 дан олинди):

Белгиси	Англагган товуши	Белгиси	Англагган товуши
	ä, e		h
	a		ç
	i		l
	ĩ		m
	u		n
	ŷ		s
	o		p
	ö		š

b
z
v~w
g
y
x
f
h
t

r
d-ḍ
d
q
k
t
y
hamza

Брахми ёзуви

Брахми хати (қаранг: User 2006,62–66) бўгин ёзуви бўлиб, қадимги санскритча алифбо негизида шаклланган. Турон юртига буддизм таъсирида кириб келган. Браҳми хатини фақат турк-будда жамоаларигина қўлади, қолганлар ўз ёзувида қолаверди. Шуниси борки, буддизмни қабул қилган турклар ўзининг миллий ёзувидан ҳам кечгани йўқ. Улар ўз тилларига ўгирилган будда асарлари учун уйгур ёзувидан ҳам фойдаланган. Бунинг сабаби, туркий халқлар учун бўгин ёзувидан кўра ўзларининг фонетик алифболарини қўлаш қулай эди. Шунинг учун ҳам қадимги турклар орасида браҳми хати кенг ёйилган эмас. Унинг ёдгорликлари ҳам шунга яраша оз.

Сурёний ёзуви

Мелоднинг бошларида Месопотамиянинг ғарби-шимолида христианлик гуркираган эди. Бу ўлкада оромий алифбоси асосида шаклланган сурёний хати амал қилган. V юзйилликнинг ўрталарида Сурия диндорлари икки мазҳабга бўлиниб қолди. Уларнинг настурий мазҳабидагилари ўз юртида таъқиб остида қолгач, Эрондан паноҳ топдилар. Насронийлар бу ерда ўзининг таълимот мактабларини очди. Мана шу мактаб намояндalари ўз таълимотларини маҳаллий халқ орасига ҳам ёйдилар. Уларнинг миссионерлик ишлари оқибатида насронийлик VII–VIII юзйилликларда Ҳирот, Самарқанд, Қашқар, ҳатто Ҳиндистон билан Ғарбий Хитойга етиб борди. Насронийлик билан бир пайтда

бу ўлкаларда сурёний алифбоси (ушунг бир тармоғи бўлган эстрангело) ҳам таркала бошлаган.

Марказий Осиёда насронийликнинг ёйилиши осон кечмади. Жумладан, 762 йили Ўтуқанда Бўғу ҳокон бошчилигида монийлик расман қабул қилинган эди. Бунга давлат арбобларидан бўлмиш Баға тархан қаршилик кўрсатди. Бу воқеа Билга ҳокон элга эгалик қилган пайтлардаги ҳодисага ўхшаб кетади. Ўша чоғлар Билга ҳокон буддизмга ўтишни таклиф қилган, маслаҳатчиси Тўнюкук эса бунга қаршилик кўрсатганди. Тўнюкукнинг айтгани бўлиб, кўп нарса сақлаб қолинди. Лекин Бўғунинг монийликка ўтиш тўғрисидаги ташаббусини ҳеч ким бўға олмади. Шундай эса-да, 780 йили Бўғу ҳоконга суйиқасд уюштирилиб, ўлдиртириб юборилади. Шундан кейингина бу ўлкаларда буддизм ва насронийликнинг қайта ёйилишига кенг йўл очилди (*қаранг*: User 2006,74–75).

Ўрта ва Марказий Осиёда сурёний хатини насронийликни қабул қилган суғдлар ва туркларгина қўллаган, холос. Бошқа диний жамоаларда бу ёзув ишлатилган эмас.

Сурёний хати турк-насронийлар орасида кенг қўлланилган. Бизгача етиб келган насроний мазмунли туркий ёдгорликлар икки хил – уйғур ва сурёний ёзувларидадир. Турклар орасида сурёний ёзуви чиғатой хонлиги даврида ҳам амал қилган.

Кунимизгача насроний турклар яратган ёзма ёдгорликлардан муайян қисми етиб келган. Насроний турклардан қолган мерос ичида қабр ёзувларининг тарихий аҳамияти катта. Мазкур қабртошлар XIII–XIV юзйилликларга тегишли бўлиб, улар Еттисувнинг турли ўлкаларидан – Исикқўлнинг ғарбидан, бир пайтлар чиғатой хонларининг қароргоҳи бўлган кадимги Олмалиқ шаҳрининг харобаларидан чиққан. Шунингдек, насроний битигтошлари Қашқар, Тўқмоқ атрофларидан ҳам топилган. Ушбу манбалар XIII–XIV юзйилликларда айни худудларда насронийликнинг таъсири катта бўлганидан дололат беради.

Битигларнинг тили туркий. Шунингдек, Еттисув ёдгорликларининг сурёний тилида яратилганлари ҳам бор.

Насроний турклар иш юритиш хужжатлари, матнчилик амалиётида уйғур ва сурёний алифболаридан фойдаланган бўлсалар-да, қабр ёзувлари учун, асосан, сурёний хатини

кўлладилар. Уларнинг Еттисувдан топилган ёдномалари ҳам ана шу ёзувда.

Насроний қабртошларининг шакли ҳам кўк турк қабртошларининг кўринишидан ажралиб туради. Ёдгорликлар учун юзи ясси тош танланган. Ўртага хоч тасвири туширилиб, гирдига сурёний хатидаги туркий матн ўйиб ёзилган.

Насроний битигларининг матн тузилиши, услуби ҳам кўк турк, уйгур хоқонликлари даври матнларидан фарқ қилиб туради. Турк-насоний эпитафияларининг тузилиши бутунлай ўзига хос. Шунинг учун ҳам, насроний муҳотида яратилган ёдномалар қадимги турк эпитафия тузиш анъанасини давом эттирган, дея олмаймиз.

Араб тилидаги манбаларда сурёний ёзуви *hurūfu-s-suryāni* дейилган. “Ҳибату-л-ҳақойиқ” С кўлёзмасининг бошланишига араб тилида сурёний ёзуви билан боғлиқ кичик бир қайд ёзиб кўйилибди. Унда “(Мўтул хати) сурёний хатининг бир туридир. Инжил ана шу (сурёний) хатда битилган” деган жумла бор. Ўша жумлада *hurūfu-s-suryāni* атамаси ишлатилган (қаранг: Arat 1992.CXVII).

Араб хати

Араб алифбоси асосидаги ушбу туркий ёзув араб тилидаги манбаларда *al-xaṭṭu-l-'arabiyyu* ёки *al-kitābatu-l-'arabiyya* дейилган (Маҳмуд Кошғарий уни ана шундай атаган).

Араб хатининг Ўрта ва Марказий Осиёга ёйилиш тарихи бу ўлкаларга исломнинг кириб келиши билан боғлиқ.

Ўрта Осиёда араб хатида битилган энг эски китоблар IX юзйилликка тегишли. Улар араб ва форс тилларида. Араб ёзувида туркий ёдгорликлар X юзйилликдан бошлаб кўчирилган. Ундан эскиси топилганича йўқ. Туркий халқлар қорахонийлар давридан уйгур хати билан ёнма-ён араб ёзувидан ҳам фойдалана бошлади. Қорахоний ҳуқумдорлар зарб эттирган тангалардаги ёзувлар, хонларнинг айрим ёзмалари араб хатида. XI юзйилликдан эътиборан араб хатида йирик асарлар ҳам кўчирила бошлади. Юсуф Хос Ҳожиб қаламига мансуб “Қутадғу билиг” асарининг Наманган ва Қоҳира кўлёзма нусхалари, Маҳмуд Кошғарийнинг “Девону дуғати-т турк” асаридаги туркий матнлар, Адиб Аҳмад

Югнакийнинг “Ҳибату-л-ҳақойик” достонининг араб ёзувли нусхалари, шунингдек, “Туркий Тафсир” араб хатидаги энг эски туркий ёдгорликлардир.

Ўрта асрларда турк-мусулмон давлатларида расмий ҳужжатлар эски уйғур хати билан бир қаторда араб алифбоси негизида шаклланган эски туркий ёзувда ҳам битилган.

Имло ўзгачаликлари. Турклар араб алифбосини ўз тилларига мослаб қабул қилган. Алифбо тизими, кўшимча ишоратлар, айрим ҳарфлар вазифасида фарқ бор.

Араб алифбоси асосидаги туркий ёзувнинг имло принциплари пухта ишланган эди. Ёзувда унлиларни ифодалаш учун алифбодаги учта ҳарфдан фойдаланилган. Жумладан, “алиф” ҳарфи [a]–[ā]–[e] унлиларини, “вāv” ҳарфи [o]–[ō]–[u]–[ū] унлиларини, “йа” ҳарфи эса [i]–[ī]–[e] унлиларини англатган. Шунингдек, унли фонемалар ҳаракатлар билан ҳам берилган.

Туркий тилдаги унлилар имлоси хусусида “Аттуҳфату-з-закиййату филлуғати-т-туркиййа” асарининг муаллифи шундай ёзади: “Билгилки, турк тилида шакл йўқ. Шакл йўқлиги учун бир қанча аниқсизлик ва хатолар пайдо бўлар эди. Шунинг учун ана шу аниқсизликдан қутилиш учун от, феъл ва ҳуруфни ёзишда махсус шакл қўллаш усулини қабул қилдилар. Яъни “фатҳа” ўрнида “алиф”, “касра” ўрнида “йа”, “замма” ўрнида “вāv” қўллай бошладилар” (Аттуҳфа,10). Келтирилган маълумотда “турк тилида шакл йўқ” дейилганда туркий имлода унлиларни ифодалашга хизмат қиладиган ҳаракатлар йўқлиги назарда тутилмоқда. Айни усул билан имлода унлиларни тўлиқ ифодалаш усули жорий этилган.

Ёзувда баъзан чўзиқ унлилар ҳам ўз ифодасини топган. Масалан, “Девону луғати-т-турк”да қўшалок “алиф” чўзиқ унлини билдиради: ح || a:ē – оч, сук, اش || aš – ош, овқат, ا || a:l – ҳийла, ف || a:w – ов.

Туркий матнларда پ ҳарфи жарангли [b] ва жарангсиз [p] ундошларини ифодалайди. Айрим ўринларда жарангсиз [p] ни фарқлаш учун уч нуктали پ ҳарфидан ҳам фойдаланилган. Масалан: پند pand, پول pol сўзларидаги п ва пларди.

ك ҳарфи жарангсиз [k] ва жарангли [g] ундошларини ифодалайди. Баъзи ҳолларда жарангли [g] ни жарангсиз [k] дан фарқлаш мақсадида “каф” нинг устига уч нукта кўйилган: ك.

ج ҳарфи [č] ва [j] товушларини ифодалайди. Айрим ўринларда жарангсиз [č] ни фарқлаш мақсадида уч нуктали ج ҳарфидан ҳам фойдаланилган: چین čin – чин, تۇغرى, قاچ qač – бир қанча.

XI–XIII юзйилликларга тегишли туркий ёдгорликларда [v] фонемасининг лаб-лаб [w] ва лаб-тиш [v] вариантлари ёзувда фарқланган. Чунончи, [w] товуши “Девону луғати-т-турк”даги туркий мисолларда, “Қутадғу билиг”нинг араб ёзувли кўлёмаларида ف //ف, туркий “Тафсир”да ف, “Муқаддамату-л-адаб”нинг XIII–XIV юзйилликларга мансуб дея чамаланаётган нусхасида ف //ف ҳарфлари билан ифода этилган. Кейинги давр матнларида бу товушларнинг иккови “vāv” ҳарфи билан ифодаланадиган бўлди.

XI–XIII юзйилликларнинг ёзма ёдгорликларида туркий сўзларда сўз ичи ва охирида ذ ҳарфи ҳам ишлатилган. У [d] ундошининг [ð] варианты билдиради. Масалан, “Қутадғу билиг”нинг Наманган нусхасида: النكو edgü – эзгу, بو نون bodun – халқ, قذغو qadū – қайғу, قود qod- кўй- (фезл) ва б.

Матнларда ج ҳарфининг устига уч нукта кўйиб, сирғалувчи [ž] товуши ифода этилган: اژون ažun – дунё.

Араб ва форс тилларидан ўзлашган сўзларга нисбатан ёзув принципи амал қилган. Бундай сўзлар арабча матнларда қандай ёзилган бўлса, туркий матнларда ҳам ўшандай ёзилаверган. Лекин улардаги араб тилигагина хос бўлган товушлар туркий тил талабларига бўйсунган ҳолда талаффуз этилган. Масалан: عدل ‘adl – адл, علي ‘Alī – Али, سانا sanā – сано, ҳамд, مثل mašal – мақол.

Араб хатининг турлари. Араб хатининг узок асрли тарихий тараққиёти давомида унинг турлари, услубий кўринишлари юзага келган. Булар:

Куфий хати (الخط الكوفي). Араб хатининг энг эски турларидан биридир. У мелодий VII юзйилликда Шарқдаги йирик маданий марказлардан бири бўлмиш Куфа шаҳрида юзага келган. Хатнинг бу тури бино пештокларидаги ёзувларда кўп учрайди.

Муҳаққак хати (الخط المحقق). Ушбу хат турининг келиб чиққан замони аниқ эмас. Шундай эса-да, унинг тарихи куфий хати билан тенглашади. У ҳарф шаклларининг аниқ ва раволиги билан ажралиб туради. Енгил ўқилади, лекин уни ёзиш анча мушкул, ёзув техникасига кўра катта малакани талаб этади.

Муҳаққақ бир оз сулсга ҳам ўхшаб кетади. Бирок ёйсимон ҳарфлари анча кенг тортилади.

Насх хати (خط النسخ). Араб хатининг энг такомиллашган, ёзишга ва ўқишга ўнғай бўлган турларидан биридир. Ҳарфлари аниқ ва оддий. Шунинг учун ҳозирги босмача ёзув учун ана шу хат тури асос қилиб олинган.

Ўтмишда Куръони каримнинг қўлёзмалари ҳам кўпроқ насхда кўчирилган. Бунинг сабаби аниқ: кенг омма фойдалана олишини кўзлаган ҳолда шундай йўл тutilган. Ёзувнинг бу тури араб мамлакатларида кенг ёйилган.

Сулс хати (خط الثلث). Анча нафис хат тури саналади. Ҳарфлари жимжимадор.

Сулс Куръони каримни кўчиришда ҳам қўлланилган. Шунингдек, қабртош ёзувларида, бино пештоқларида кўп учрайди. Йирик бадий асарларнинг ички сарлавҳалари ҳам сулсда битилган. Сулсда ёзиш анча мушкул. Бу юмушни тажрибали хаттотлар осон уддалайдилар.

Девоний хати (خط الديواني). Ўзига хос самарадор бўлган хат туридир.

Девоний хати, одатда, қўлёзма китобларнинг илк саҳифаларида, баъзан фаслларнинг бошланишида учраб туради. Бу хат туридан нақшларда, қуш тасвирларини чиқаришда кенг фойдаланилган. Хаттотлар ярим ой шаклини ва бошқа диний рамзларни беришда ҳам девоний хатини қўллаганлар.

Риқъа хати (خط الرقعة). Ушбу хат турининг келиб чиқиши хусусида бир тўхтамга келиш қийин. Тахмин қилишларига қараганда, у девоний хатидан кейин шаклланган.

Риқъа ҳарфлари майда ва зич шаклда тортиладиган, лекин каттагина маҳорат талаб этадиган хат туридир.

Настълиқ хати (خط النسخة). Насх ва таълиқ хатларининг бирикувидан келиб чиққан. Шунинг учун бу ёзувда ҳар иккисига хос услубнинг уйғунлашувини кузатиш мумкин. Араб хатининг энг такомил топган тури сифатида тан олинади. XIV аср охирларида Эронда шаклланган.

Машҳур Шарқ адибларининг девонлари настаълиқда битилган.

Настълиқ араб хатининг ўрта асрларда Марказий Осиёда кенг тарқалган, оммалашган тури бўлгани учун уни *nasxta'liq xafi* деб

хам кетиллаверган. Алишер Навоий Хусайн Бойқаронинг ўгли Бадиуззамонга ёзган мактубида хатларнинг ўқиш учун қулай ё кийинлиги тўғрисида фикр юрита туриб, насхталик хатини тилга олади ва хужжату мактубларни туркча хат (уйғур хати)га қараганда ана шу хатда ёзиш маъқул эканини уқтиради. Ўша ерда *nasxta'liq xatī* атамаси ишлатилган (Mun.794a.3–4).

Заҳириддин Муҳаммад Бобур хуросонлик Али Дарвеш тўғрисида маълумот бера туриб, “*nasxta'liq xatīni tavre bitir edi*” деб ёзган эди (BN.17).

Шикаста хати (خط شکسته). Шикаста хати настаълиқнинг айрим ҳарфларини синдириб тортиш натижасида келиб чиққан. Бу шошиб ёзиш оқибатида эмас, балки ҳарфларни сатрга сиғдириш, саҳифаларни бир тартибга тушириш, матнни қўл узмай ёзиш эҳтиёжларидан юзага келган.

Сигнақ ёзуви

Эски туркий ёзувлардан бири. “Абушқа” луғатида ушбу ёзув тўғрисида маълумот берилган. Луғат тузувчиси *sīynaq* сўзини изоҳлар экан, у муайян ёзувнинг оти эканлиги, Заҳириддин Муҳаммад Бобур ўз ғазалларидан бирида уни тилга олганлигини таъкидлайди ва ғазалнинг ўша байтини мисол келтиради. Мана унинг ёзганлари:

Sīynaq – bir nav' xatdur, Āyatayda xatī-i bāburī va yayri kibi-ke, Bābur Mirzā aš 'ārīnda kelür. Bayt:

*Xūblar xatī nasibīñ bolmasa, Bābur, ne tañ,
Bāburī xatī emäsdür, xatī-i sīynaqī mudur* (DDT.278).

Sīynaq атамаси, чамаси, ўрта асрлар Сирдарё бўйидаги турк маданий марказларидан бири бўлган шаҳар отига боғланади. Ана шу ўлкада қўлланилган ёзув шундай аталган бўлуви мумкин.

Сигнақ хатининг намуналари ҳозирча маълум эмас. Эҳтимол, у қадимги туркий ёзувлардан биридир. Далиллар аниқлангунга қадар бу масала ҳал қилинмади.

Бобур ўз шеърларидан бирида бу ёзувни тилга олиб, уни *xatī-i sīynaqī* деган (қараңг: DDT.278).

Хатт-и бобурий

Манбаларда бу ёзув *bāburī xaṭī* ёки *xaṭī-i bāburī* дея аталган. Жумладан, Захириддин Муҳаммад Бобур ўз ғазалларидан бирида уни *bāburī xaṭī* дейди (қаранг: DDT.278).

Ушбу ёзув Бобурнинг тилшунос сифатидаги улук кашфиётидир. Бу хатнинг муайян доирада амал қилганлиги тўғрисида маълумотлар бор. Лекин бу ёзувда битилган матнлардан бизгача етиб келмаган ёки, бор бўлса ҳам, фанга маълум эмас.

Муҳаммад Тоҳир ибн Қосимнинг 1645 йили Балхда Саид Нодир Муҳаммадхон топшириғи билан ёзилган “Ажойиб аттабақот” асарида хатт-и бобурий билан боғлиқ муҳим бир факт бор (Азимджанова 1963). ЎзР ФА Шарқшунослик институти фондида 409- ҳамда 411- кўрсаткичлари остида асарнинг қўлёзмалари сақланмоқда.

Китоб етти бўлимдан иборат. Уларда оламнинг яратилиши, пайғамбарлар, ер ва коинотнинг ҳолати, баъзи ажойиб ишлар, ғаройиб илмлар ҳақида сўз боради.

409- кўрсаткичли қўлёзманинг 241a–242b- саҳифаларида “Dar ta’auuni xiṭut az anvāi o” (“Хатлар ва унинг турларини билиш ҳақида”) сарлавҳаси остида муайян тартибда ўн тўртта алифбо келтирилган. Алифболарнинг бошида уларнинг оти ҳам ёзиб қўйилган. Шулардан ўнинчи алифбо хатт-и бобурийдир. Унинг бошланишига *Xaṭī-i bāburī inast* деб ёзилган. Шундан сўнг хатт-и бобурийнинг 28 ҳарфи келтирилиб, ҳар бири арабча ҳарфлар билан изоҳлаб чиқилган. Алифбодаги ҳарфлар сираси куйидагича (ўнгдан чапга – фақат арабча ҳарфларни келтирамиз):

ا ب ت ث ج ح خ د ذ س ش ص ض ه ط ظ ع غ ف ق ك ل م ن و ه ل ا ي

411- кўрсаткичли қўлёзмада ҳам хатт-и бобурий алифбоси бор (у қўлёзманинг 67b- бетида). Бироқ, ушбу қўлёзмада жами ўнта алифбо намунаси берилади. Хатт-и бобурий уларнинг ўнинчисидир. Муҳими шундаки, ушбу алифбода 29 ҳарф келтирилади. Улар ҳам арабча ҳарфлар билан изоҳлаб чиқилган. Мазкур алифбода юқоридаги алифбо ҳарфлари қаторига ۋ ва ۚ ҳарфлари ҳам қўшилган. Бу алифбодаги ҳарфлар кетма-кетлиги куйидагича:

Баъзи олимлар Бобур ўз ёзувини уйғур хати негизида тузган, деб қарамоқдалар. Лекин, юқорида келтирилган алифболар бу фикрни тасдиқламайди. Бизнингча, муаллиф хатт-и бобурийни бошқа бирор алифбо асосида тузган бўлуви керак.

Лотин ёзуви

Туркшуносликда “Codex Cumanikus” дея аталган асар 1303 йили италян ва немис миссионерлари томонидан лотин алифбосида ёзилган. У лотинча-форсча-кипчоқча (куманча) лугат, қиска грамматика, насихат ва дуо парчаларидан тузилган. Ундаги туркий (кипчоқча) матнлар ҳам лотин хатидадир.

Сўроқ ва топшириқлар

Ер юзида ёзувнинг келиб чиқиши тўғрисида маълумот беринг.

Фонетик ёзувнинг такомиллашган ёзув тури эканлигини қандай исботлай оласиз? Мисолларда кўрсатиб беринг.

Ўрта ва Марказий Осиё халқлари қўллаган ёзувларга китоблар ва интернет сайтларидан материал йиғинг.

Йиққан материалларингизга таянган ҳолда Ўрта ва Марказий Осиё ёзувлари диаграммасини тузинг.

Уйда ёки кутубхонада ўқитувчи тавсия этган китоблардан Ўрта ва Марказий Осиё халқлари ёзув маданияти тарихига тегишли билимларни ўқиб ўзлаштиринг. Ўзингизга керакли даражада конспект тузинг.

Илмий китоблар, факсимиль нашрлар, кўлёзма китобларнинг фотонусхалари, интернет сайтларидан Ўрта Осиё халқларининг ёзув маданияти тарихи тўғрисида материал йиғинг. Йиққан материалингиз асосида семинар дарсида тақдимот ўтказинг.

ИККИНЧИ БЎЛИМ. ИЛК ВА ЎРТА АСРЛАРДА КИТОБАТ ИШИ

Таянч сўз ва бирикмалар: қўлёзма китоб, китобат иши, китобат тарихи; ёзув ашёси, ёзув қуроллари; китоб турлари, китобнинг бадий безаклари; қабртош ёзувлари, эпитафия.

Эътибор қаратиладиган масалалар:

Китоб ва унинг илк намуналари.

Ўтмишда ишлатилган ёзув ашёлари ва ёзув қуроллари.

Китобат турлари.

Ўрта асрларда Ўрта Осиёда кенг тарқалган китоблар.

Қўлёзма китобларнинг бадий безаклари.

Қўлёзма китобларнинг муқоваси, қоғози, техник белгилари. Китоб тайёрлаш жараёни.

Ислом даври қабртошлари ва улардаги ёзувлар.

Ўрта Осиё халқларининг китобат тарихи ёзув тарихи, ўқув тизимининг шаклланиши ва такомилли билан боғлиқ ҳолда шаклланиб, раванқ топган. У ҳам ёзув сингари икки ярим минг йиллик тарихга эга.

Олимларнинг фикрича, “Авестў” китоби бошлаб оромий хатида битилиб, тартибга солинган. Унинг сўнгги варианты эса авестў хатида кўчирилган.

Қадим Парфия тупроғидан мелоддан бурунги биринчи юзйилликка оид маҳаллий парфиёний ёзувида битилган минглаб сопол парчалари чиққан. Булардан ташқари, манбаларда парфиёнийлар замонида “Авестў” ва бошқа китоблар битилганлиги тўғрисида маълумотлар бор.

Хоразм ўлкасидан топилган энг эски ёзув ёдгорликлари сопол буюмлар, ёғоч, чарм сиртига битилган хўжалик ҳужжатлари, астондонлар (ўликнинг суякларини солиб кўмиладиган сопол идиш)даги ёзувлардир.

Суғд ёзувининг тарихи мелоддан бурунги III–II юзйилликлардан бошланади. Унинг илк даврларидан ёзувли тангалар, мелоднинг бошларидан сополақлардаги ёзувлар қолган. Бизгача етиб келган суғд ёзувидаги йирик битиглар мелодий IV юзйилликка тегишли. Улар узоқ йўлга отланган савдогарларнинг

ўз юртига ёзган хатлари бўлиб, суғд мактубот жанрининг илк ва, шунинг билан бирга, гўзал намуналаридир. Хатларнинг услуби, матн тузилиши қадимги суғд адабиётида мактубот жанри юқори даражада эканидан далолат беради.

Суғд китоблари бирмунча кейинги даврларга тегишли. Улар будда, моний, насроний диний-ахлокий асарлари бўлиб, суғдлар орасида ушбу динларнинг ёйилиши билан боғлиқ ҳолда яратилган. Суғд тилидаги китоблар ичида, айниқса, будда мазмунли асарлар салмоқли ўрин тутади. Фанда бундай китоблардан ўттизтачаси маълум; уларнинг баъзилари яхлит, кўпи узинди холида.

Илк ўрта асрларда туркий тилдаги китоблар кўк турк, уйғур, моний ёзувларида битилган.

Ўрта Осиё халқлари китобат тарихида араб ёзувининг ўрни жуда катта. Ўрта асрларда бу ўлкаларда туркий, форсий ва араб тилидаги китоблар кенг ёйилди. Улар диний-фалсафий, адабий, тарихий, илмий асарлар, ҳуқуқшунослик, табобатчилик ва бошқа соҳаларга тегишли китоблардир.

Ёзув ашёлари

Ёзув ашёлари деганда ёзиш учун ишлатиладиган ашёлар, яъни материаллар тушунилади. Ўтмишда булар тош, ёғоч (тахтача ёки тахта), сопол, металл, тери, коғоз эди.

Тош. Тарихда монументал мақсадлардаги матнлар учун тошдан кенг фойдаланилган. Марказий Осиёдан топилган энг эски монументал ёзувлар Биринчи ва Иккинчи кўк турк хоқонликлари, уйғур хоқонлиғи даврига мансуб.

Ҳозирги матншуносликда тошга битилган ёзувларга нисбатан “монументал матн”, “эпиграфик матн” атамаларини ишлатамиз. Эски туркчада уларнинг ўз атамаси бор. Кўк турк ёзувли урхун битигларида ёзувли кабртошларни *bāñūtaš*, *bitigtaš* деб аталган.

Масалан, Кул тигин битигида: *Kül tigin qoñ yilqa yiti yigirmikā uēdi. Toquzunē ay yiti otuzqa [yoʻq artürtimiz. Barqin bādizin] bitigtaš[in] biēin yilqa yitunē ay yiti otuzqa qo[p al]qd[im]z.* – “Кул тигин кўй йилида. [биринчи ойнинг?] ўн еттинчисида ўлди. Тўққизинчи ой(нинг) йигирма еттисида азасини ўтказдик. Виносини, нақшини, битигтошини маймун йилида, еттинчи ой(нинг) йигирма еттисида бутунлай тугатдик” (К.III).

Билга хоқон битигида унинг муаллифи Йўллуғ тигин ўзи ўрнатган ёдгорликни *bāñūtaš* деб атаган, *bāñ[ū]taš toqūdīm* (битигтош ёздирдим) дея битади у (Хб.15).

Кўк турк битигларида “ёдгорлик тоши”ни *taš* ҳам дейилган (К.И); *taš toqūt* деганда “тош ўрнатмоқ, тиктирмак” тушунилади (Ка.12).

Кўк турк ёзувли енисей битигларида бунинг сингари монументал матнлар *bāñū~bāñkū~bāñgū* дейилган. Бунга бир-икки мисол: *Er erdām ücün, inim-äcīm uyarin ücün bāñūmin tikā bertī.* – “Йигитлик шарафим учун, ака-укаларим қудрағи учун мангу тошимни тикиб берди” (Е.28,4). Ёки яна: *Čab Šatun tarqan bāñūsī tikā bertim.* – “Чаб Шатун мангутошини тикиб бердим” (Е.30,3).

Кунимизга қадар сақланган турк монументал битигларининг энг кўхнаси урхун обидаларидир. Битиглар улуғ йўлбошчилар, миллий қаҳрамонлар хотирасига битилган ёдномалар бўлиб, уларда халқ қаҳрамонларининг кўзи тириклигида олиб борган эзгу ишлари, юрт эрки ва фаровонлиги, тинчлиги йўлида кўрсатган жасоратлари ёд этилади. Битигларда тарихий воқеалар ажойиб тил билан, бадний услубда баён этилган. Мухими, битигтош ижодкорлари ўша кезлардаёқ фикрни эл-улусга, келгуси ўғил-қизларга етказишнинг энг таъсирчан йўлини топганлар. Улар битигларда тарихий баён, расмий, монументал матнларга хос кўтаринкилик, эпитафияларга хос қайғули оҳанг – бари-барини ўзида мужассамлаштирган синкретик (коришиқ) услубни кўллаганлар.

Ўтмишда қояларга ҳам битиглар битилган. Уларнинг кўпи зиёратчилар томонидан битилган. Қоялардаги ана шундай битиглар енисей ёдгорликларида *bāñkū qaya~māñkū qaya* деб аталган.

Соҳибқирон Темурбекнинг Тўхтамишхонга қарши юриш бошлаш арафасида уйғур хати билан тошга ёздирган битиги ҳам мангутош матн саналади.

Ислом даврида ҳам монументал матнларни ёзиш учун тошдан кенг фойдаланилган.

Ёзоч. Ўтмишда ёзув материали сифатида ёғочдан ҳам кенг фойдаланилган. Масалан, Муғ тоғидан топилган 80 та ёдгорликдан 23 таси ёғочда. Бунда кўпроқ тол ёғочни ишлатишган. У кесиб олингач, пўстлоғидан тозалаб, узунасига

ўртасидан иккига ажратилган. Кейин айни шаклда силлиқлаб, куритилган. Ёзув ёғочнинг текис ёғига ҳам, дўнғалак сиртига ҳам ёзилаверган.

Уйғур ёзувидаги таёқчаларнинг шакли бир оз фарқли. Улар пайраха ёки хатчўп кўринишида бўлиб, ёзуви иккала сиртига битилган.

Мактаб таълимида тахтадан кенг фойдаланилган. Матнни ёзиб ўрганиш жараёнида тахтанинг имкониятлари кўл келган.

Сопол буюм. Қадимда кенг тарқалган ёзув материалидир. Ёзув кўза ва турли идишлар, сополақларнинг сиртига битилган. Бошлаб сопол буюмлардаги ёзувлар кулолнинг белгиси, буюмнинг эгаси, идишнинг сиғими, унинг нимани саклашга мўлжаллангани каби маълумотларни акс эттирган. Кейинчалик йирик матнлар учун ҳам сополдан фойдаланиладиган бўлди, ҳатто сополдаги матн бадиий-эстетик вазифани ҳам бажарган. Суғдда таълим жараёнида ҳам сополдан фойдаланилгани маълум.

Металл. Қадимий ёзув ашёларидан биридир. Қилич, пичок, металлдан (олтин, кумуш, мис ва б.) ишланган идишлар сиртига матн битиш эскидан бор.

Тери. Ўрта Осиё халқлари чармдан ёзув материали сифатида кенг фойдаланган. “Авестў” китоби ўн икки минг кийик терисига ёзилганлиги хақида ривоятлар бор. Шунингдек, суғд, уйғур, ҳатто араб ёзувли ёдгорликлар ичида ҳам терига ёзилганлари учрайди.

Қоғоз (<форс. کاغذ). “Қутадғу билиг”да бу сўз *kayaz* шаклида ишлатилган (QBN.118b,1).

“Ёзув қоғози”ни эса *kayaz bitig* дейилган (қаранг: QBN.55a,6). Манбаларда бу сўзнинг *kāyūt* шакли ҳам бор (КТТ.31).

Уйғур ёзувли қадимги туркий манбаларда “қоғоз”ни *kegdā* дейилган.

Фанда эътироф этилишича, қоғознинг келиб чиқиш тарихи мелодий 105 йилга тўғри келади ва у Хитойда кашф этилган. Қоғоз хомашёси сифатида дастлаб ўсимлик пўстлоғи, эски пахталик кийимлар ва яроксиз балиқ тўрларидан фойдаланилган. Кейинчалик унинг ишлаб чиқариш технологияси такомиллашиб, пахта толаси ва дарахт пўстлоғидан олинадиган бўлди (қаранг: Tekin §. 1993.25).

Қоғоз кейинчалик бошқа ўлкаларга ҳам тарқала бошлади. Биринчи бўлиб у Буюк ипак йўлининг бошланишида – Хитойнинг

гарбида жойлашган Лоу-лан ва Дун-хуанда ишлатилган. Ҳатто бу ўлкаларда қоғоз ишлаб ҳам чиқарилан. Кейин қоғоз Дун-хуандан Турфон ўлкасига ҳам олиб келинган. Манбаларда *Ša-čio kegdesi-ol* (“Бу Ша-чио қоғозидир”) деган жумланинг учраши ҳам бу нарсани далиллайди. *Ša-čio* Дун-хуандаги жой отидир.

751 йили машҳур Талас жангида мусулмонларга асир тушган турк ва хитойлик қоғоз усталаридан мусулмонлар қоғоз тайёрлашни ўрганиб олдилар. Бунга қадар ислом дунёсида тайёрланган қоғоз ҳам, Шарқий Туркистонда тайёрланган қоғоз ҳам Хитойда ишлаб чиқарилган қоғоздан анча фарқ қиларди. Хитойда ишлаб чиқарилган қоғоз ингичка ўрмон дарахти толасидан тайёрлангани учун юмшоқ, букилувчан ва жилоли бўлган. Ёзув қуроли сифатида фойдаланилган мўйқалам бундай қоғоз юзасида текис ва енгил ҳаракатланган. Мўйқаламдан қолган излар Узоқ шарқ хаттотлик санъатининг классик асарларига ўхшаб кетади. Зотан бундай қоғозлар кундалик эҳтиёжлар учун эмас, рассомлик ва хаттотлик санъатида фойдаланиш мақсадида тайёрланган. Шунинг учун ҳам бундай қоғознинг терс юзи бўш қолдирилган.

Талас жангида мусулмонлар тарафига ўтиб кетган ёки асир тушган турк ёки хитойлик усталардан қоғоз тайёрлаш техникаси ўзлаштириб олинди ва ислом оламида қоғоз ишлаб чиқариш кенг ёйилди. Самарқанд, сўнг Боғдод шаҳарларида қоғоз ишлаб чиқариш изга қўйилди. 900 йилларда Шом ва Қоҳирада ҳам қоғоз ишлаб чиқарила бошлади. Ислом дунёсидаги энг қадимий қоғоз (мелодий 879 йили битилган) юзасига “Минг бир кеча”дан арабча матнли бир неча сатр битилган узиндидир. Кейинги қадимий қоғоз эса мелодий 1080 йилнинг кузида қорахонийлар тилида уйғур ҳарфлари билан битилган савдо қонуни саналади (*қarang.* Tekin Ş. 1993,27–28).

Девор ва сарой нетоқларидаги битиглар ҳам эпиграфик матнлар сирасига киради. Ўзбекистоннинг кўплаб тарихий обидаларида ана шундай эпиграфик матнларни учратамиз.

Ёзув қуроллари

Ёзув қуроллари деганда ёзиш жараёнида ишлатиладиган қалам, сиёҳ, бўёқ, қаламдон, давог сингари яроғ-аслаҳалар тушунилади.

Сиёҳ. Асос эътибори билан қора рангда бўлади. Унинг таркиб навлари ва тайёрлаш усуллари китобат санъатига оид манбаларда баён этилган. Сиёҳдонга ипаклос солинади. Бу қамишдан қоғозга сиёҳ томмаслигини таъминлайди ва сиёҳ тўкилиб кетмайди.

Матнлар асосан қора сиёҳда битилган. Ўрни билан қирмизи ва бошқа рангдаги сиёҳлардан ҳам фойдаланилган. Бошқа ранглр кўпинча матннинг муайян бўлақларини ажратишга хизмат қилган.

“Сиёҳ”нинг қадимги туркий номи *qara* дир, яъни “қора” демак. Бу атама, масалан, “Қутадғу билиг”да келган: *Qalamda qara tamsa, altun kelir*. – “Қаламдан қора (сиёҳ) томса, олтин келади” (QBN.101b,13).

“Сиёҳ”ни қадимги туркий битигларда *mkā* деб ҳам ишлатилган. Масалан: *altun mkā* – олтин суви, зарҳал (СЦ. VIII.9,3).

Бўёқ. Қоя ва тош ёзувлари, деворий ёзувлар, айрим санъат асарларига битилган матнларда бўёқдан фойдаланилган.

Қалам (<араб. *قلم*) – қалам, ёзув қуроли.

Қаламнинг асл туркий номи *ışık* дир (*қаранг*: КТТ.31).

Шунингдек, қадимги туркий манбаларда “қалам”ни *bi* дейилган (СЦ. VI.25.4). Кўпчилик бу сўзни хитойчадан ўзлашган деб қарайди. Лекин бу фикрга қўшилиш қийин. Чунки қадимги туркий тилда “ёз-, бит-” англамида кенг ишлатилган *biti* ҳамда “китоб; ёзув; хат” англамларидаги *bitig* сўзлари ҳам ўша *bi* ўзагидан ясалган. Шундай экан, “қалам” маъносидаги *bi* сўзини хитойчадан ўзлашган дейиш тўғри эмас. Эҳтимол, хитой тилидаги *bi* сўзи туркий тилдан ўзлашган чиқар.

Эскида котиблар қамиш ва хат чўплардан фойдаланишган. Қаламчалар қамишнинг махсус навидан йўниб ишланган.

Юсуф Хос Ҳожиб қаламнинг кучига катта баҳо бериб, қалам элни тузиш, мамлакатни мустаҳкамлаш қудратига эга эканлигини таъкидлайди. Бунда у расмий битимлар, мамлакатлар ўртасидаги ўзаро келишувларни кўзда тутлади:

Qilič el tüzär ham bodun qazıanur,

Qalam el tüzär ham hazına urur. –

“Қилич эл тузади ҳамда халқларни қўлга киритади,
Қалам эл тузади ҳамда хазина йиғади” (QBN.101b,12).

Юсуф Хос Ҳожиб қиличнинг кучи билан элни босиб олиш мумкин, лекин мамлакат қалам билан бошқарилади, дейди. Бунинг билан у мамлакат бошқаруви хужжатларга, расмий ёзмаларга таянажagini таъкидлайди. Мана ўшанинг ўрнаги:

*Qilič birlä aldï, kör, el alyučï,
Qalam birlä bastï ul el basyučï.*

*Qilič birlä alsa bolur terk elig,
Qalam bolmayınča basumas elig.* –

“Кўргин, эл олувчи қилич билан босиб олади.
Элни бошқарувчи қалам билан бошқаради.

Қилич билан элни тез босиб олса бўлади,
(Лекин) қалам бўлмаса, қўл (кучи) билан элни бошқариб
бўлмайди” (QBN.92a,3–4).

Қаламдон. Қаламни сақлаш учун хизмат қилган. Унинг тайёрланишига ҳам алоҳида эътибор берилган. Қаламдон қоғоз бўтқаси, гипс аралашмасидан ясалган, бадийий зийнатланган, расмлар билан безатилган. Қаламдон, шунингдек, мисдан ҳам ишланган. Унга кумуш қадама нақшлар солинган. Унга хато кетган ёзувларни ўчириш учун абр – юмшоқ булут парчаси ҳам солиб қўйилган.

Давот (<араб. دوات) – давот, сиёҳдон.

Давотлар якка, кўшалоқ, баъзан тўрт идишли бўлиб, уларда турли сиёҳлар сақланар эди.

“Давот” қадимги туркий тилда *bitigü* аталган. Бу атамани Юсуф Хос Ҳожиб *davāt* сўзига синоним сифатида ишлатган. Тўғрироғи, *bitigü* сўзини ишлатиб (QBN.55a,6), ора-чора *davāt* ни ҳам қўллайди (QBN.118b,1).

Китобат турлари

Қадимги китобат турлари, китобат иши эски ёзувлар билан боғлиқ. Шунга кўра, уларни оромий ёзувидаги, суғд, кўк турк, уйғур, моний, араб ёзувларидаги китоблар деб атаймиз.

Яна шарқда китоблар турли шаклларда ишланган. Илк китоблар тахтача бетига битилиб, тахлаб ҳам қўйилган. Сопол ёки бошқа хил қаттиқ буюмларга хат битиш ҳам ўша замондан қолган. Юмшоқ материалга ёзиш нисбатан кейинги кезларда оммалашди. Бунда дастлаб тери ёки бошқа бирор юмшоқ материалдан фойдаланганлар.

Қоғознинг кашф этилуви китобат тарихида катта бурилиш ясади. Улар айрим бир варақ ёки ўрама қоғоз, потхи китоб, дафтар, жилдланган китоб шаклидадир. Булардан ўрама қоғоз ёки дафтар шаклидаги китоблар қўпроқ турк-моний жамоаларида, потхи китоби турк-будда жамоаларида, жилдланган китоблар эса ислом даврида кенг ёйилган эди.

Алоҳида варақ. Илк ва ўрта асрлардан қолган алоҳида вараққа ёзилган битиглар ҳам кўп. Алоҳида вараққа битилган матнлар ҳам китобат санъатининг бир туридир. Бундай матнлар қоғознинг бир юзига ёки иккала бетига битилган. Улар расмий ҳужжатлар, кишилар ўртасидаги ёзишмалар (мактублар), ҳисоб-китоблар, хўжалик ёзувлари ва бошқа хил қайдлардан иборат. Расмий ҳужжатлар ва мактубларда уларнинг легитимлигини тасдиқловчи муҳр-тамғалари ҳам бор.

Ўрама қоғоз. Қадимги туркларда, айниқса, моний жамоаларида китоб тайёрлашнинг ўрама қоғоз шакли кенг оммалашган бўлиб, моний ёдгорликларининг кўпи айтилишида тайёрланган. Ўрама қоғоз усулини буддистлар ҳам қўлладилар. У суғд китобатчилигида ҳам бор. Ушбу китобат тури ҳудуд билан боғлиқ бўлиб, Ўрта ва Марказий Осиё халқларининг ўзаро маданий муносабатлари таъсирида юзага келгани тайин.

Ўрама қоғозларда матн ўнгдан чапга эмас, қўл ҳаракатига қулай бўлсин учун тепадан пастга қараб ёзилган.

Ўрта асрларда хонлар, султонлар номидан битилган узун-узун ёрлиқлар ҳам ўрама қоғоз шаклида эди. Уларни ҳам ана шу китоб турига кириштириш мумкин.

Потхи китоб. Потхи турк-буддистлар орасида кенг тарқалган китоб туридир. Бундай усулда китоб тайёрлаш учун, даставвал, китобга мўлжалланаётган варақлар ўртасига (ёки қоғознинг икки томонига) бир ўлчамдаги кичикроқ доиралар чизиб чиқилган. Матнни ёзаётган пайтда сатр доирага келиб тақалганда тўхтатилиб, доиранинг иккинчи ёғидан давом

этирилаверган. Шундай қилиб, доиралар ичи бўш қолган. Қўлёзма тўлиқ қўлдан чиққач, ҳалиги доиралар ўртасидан тешиб чиқилган. Варақларни дасталаб туриб, уларнинг тешигидан ипга тизилган. Сўнгра қоғоз бичимига тенг икки пайраха олиб тахлоглиқ қоғознинг икки ёғидан қопланган ва тизимчаси унга маҳкамлаб тугуб қўйилган. Ўз навбатида, пайраҳалар муқова вазифасини ўтаган ҳамда китобни яхши сақлаш имконини берган. Китобни ўқиш зарур бўлган тақдирда тизимчаси бўшатилиб, фойдаланиб бўлгач, яна жойлаб қўйилаверган.

Потхи китобат усулини қадимги ҳиндлар ўйлаб топган. Ҳиндларнинг бундай китоби ҳақида Абу Райҳон Беруний ҳам ўзининг “Ҳиндистон” асарида маълумот бериб ўтган эди. Потхи қадимги Тибетда ҳам машҳур бўлган, лекин хитой китобатчилигида йўқ. Шунинг учун ҳам олимлар бу китоб усули туркларга Тибетдан ўтган, деб тахмин қиладилар. Ана шундайми ёки тўғридан-тўғри ҳиндлардан ўтганми, қандай ҳолда юз берганидан қатъи назар, у туркий муҳитга буддийликнинг муқаддас таълимоти ва асарлари билан бирга кириб келган. Будда нўм битиг, сутраларини туркийга таржима қилиш билан баробар, ҳиндларнинг китобат усулини ҳам қўллаш бошладилар. Шунинг учун у будда китобатчилигига хос, баъзан уни монавий турк жамоалари ҳам қўлаган.

Қадимги ҳиндлар бундай китобларни тайёрлаш жараёнида ёзув ашёси сифатида пальма япроқларидан фойдаланган. Қизиги шундаки, бундай китоб тури туркларга маълум бўлгач, улар ўз табиий-географик шароитидан келиб чиқиб, пальма япроқлари ўрнини қоғозга алмаштирди. Қоғоз эса китобат ишида дарахт япроқларидан ишланган варақларга кўра қулай бўлиб чиқди.

Будда маданияти ва китобат тарихида потхи анъанаси узоқ йиллар давом этди. Кейинчалик китоб тайёрлашнинг янги-янги усуллари юзага келганлигига қарамай, турк-будда жамоаларида анча кеч – ҳатто XVIII юзйилликда ҳам потхига мурожаат қилдилар. Турк-будда жамоаларида будда асарларига ҳурмат шу қадар кучли эдики, бахшилар уларда асар таржима қилинган давр тили (классик китобий тил)нигина эмас, китоб шаклини ҳам аслидай сақлашга уринганлар. Бу талаб будда муҳитида қадимги турк китобат анъанасининг узоқ вақт сақланиб туришига имкон туғдирди.

Кунимизгача етиб келган уйғур ёзувли потхи китобнинг нодир намуналаридан бири “Майтри симит нўм битиг”нинг Қумул яқинидан топилган қўлёзмасидир. У ҳозир Урумчидаги Тарих музейида сақланмоқда. Қўлёзма анча уринган, айниқса, сўнгги варақлари титилиб кетганлигига қарамай, китобат тарихи учун қимматли манба бўлиб хизмат қилади. Сақланиб қолган варақлари, хатининг нафислиги, унинг эътибор билан битилганлиги ўз даврида китоб ўта нодир қўлёзма бўлганлигидан далолат бериб турибди.

Потхи китобнинг яхши сақланган, шу билан бирга, хаттотликнинг нодир намуналаридан яна бири “Олтун тусли ёруғ” (“Суварнапрабҳаса сутра”)нинг XVIII юзйилликда кўчирилган қўлёзмасидир. Ушбу ёзма ёдгорликни С.Е. Малов Шаркий Туркистонга уюштирилган илмий экспедицияси чоғида топган эди. У ҳозир Санкт-Петербургдаги Россия ФА Шарқ қўлёзмалари институти фондида сақланмоқда (М-1 ишоратли қўлёзма). Қўлёзма анча кеч кўчирилган бўлишига қарамай, қадимги турк-будда мухитида тайёрланган ноёб китоблардан саналади. Мухими шундаки, ушбу нусхада асар туркийга ўгирилган давр (уни Х юзйилликда Сингку Сели тудун табғач тилидан таржима қилган) тили ва орфографик хусусиятлари яхши сақланган. Бундан унинг қайсидир қадимий қўлёзма нусхадан кўчирилганлиги англашилади.

Қадимги турк-моний мухитида яратилган китоблар орасида ҳам баъзан потхи шаклидагиси учраб туради. Шулардан бири Берлин фондидаги Турфондан топиб келтирилган матнлар орасида сақланаётган Т.Ш.D 260 кўрсаткичли қўлёзмадир. Ушбу потхи китоб 25 варақдан иборат бўлиб, қоғоз бичими 21,5x6 см. Матн моний хатида бўлиб, гўзал ва равон. Матн ҳар бетида 5 қатордан ёзилган, жами 250 қатор. Шеърий йўлда ёзилган ушбу асар Монийга аталган алқовдир (қаранг: Arat 1991,30–59; тўрт саҳифасининг факсмили 443–444- бетларда берилган).

Дафтар (<араб. دفتر) – дафтар: ҳужжатчиликда кўпинча “давлат девонларида ҳисоб-китоб, кирим-чиқим, даромад ва харажат ёзувлари” (Ҳакимов 2013,89). Умаршайх ёрлигида “расмий ҳужжатларни қайд этиш дафтари” маъносида келган; *daftarlarğa surusun* – “дафтарларга қайд этсин” дея таъкидланади ёрликда.

Босма китоблар. Марказий Осиёда илк ва ўрта асрларда китоблар, асосан, қўлда қўчирилган. Шарқий турк китобатчилигида, будда ва моний маданий муҳиtida илк ўрта асрлардаёқ, қўлёзма китоблар билан бир қаторда, **ксилография** – тахта бетига матн ёзиб, ундан нусха кўпайтириш усули ҳам жорий қилинди. Ксилография босма ёзув усулининг илк, шунинг билан бирга, катта кашфиёти ҳам эди. Тўғри, ксилография ҳеч қачон қўлёзма китоблар ўрнини босолмаган, лекин унинг ўзига яраша қулайлиги бор. Бу усулда китоб чоп этиш ўқув жараёнида, асарларнинг оммалашувида катта натижа берди. Шарқда юзага келган китоб тайёрлашнинг ксилография усули кейинчалик Европага ўтиб, матбаачиликнинг пайдо бўлишига олиб келди.

Шарқий Туркистон тупроқларидан топилган кўплаб ксилографлар қадимги турк маданий муҳиtida, таълим тизимида унинг кенг қўлланганидан далолат беради. Ксилографлар, асосан, уйғур хатидадир.

Расмий ҳужжатлар, қўлёзма китобларга босилган муҳр-тамғаларни ҳам ёзувнинг босма усулига киритса бўлади. Чунки улар ҳам муҳракшлар томонидан муайян бичимда тайёрлаб олиниб, сўнг ҳужжат ё китобларга босилган.

Туркий асарларни китоб босиш дастгоҳи – матбаачилик усулида чоп этиш XVIII юзйилликда, бошлаб Европада амалга оширилган. Жумладан, Навоийнинг “Тарихи мулуки Ажам” асарининг Фаноий томонидан усмонли турк тилига ўғирмаси “Тарихи Фаноий” номи билан 1785 йили Вена шаҳрида матбаа усули билан чоп этилди. Ёки Э. Катремер 1841 йили Парижда “Шарқий турк адабиёти хрестоматияси”нинг биринчи китобини нашр қилдирган. Хрестоматияга Навоийнинг “Муҳокамату-л-луғатайн” ва “Тарихи мулуки Ажам” асарлари киритилган. Шунингдек, ғарб мамлакатлари ва Россияда (Санкт-Петербургда) кўплаб туркий ёдгорликларнинг босма нашрлари амалга оширилди.

Матбаачилик усули Туркистонда XIX юзйилликнинг иккинчи ярмидан жорий этила бошлади. Шу пайтдан эътиборан, Туркистонда типо-литографик корхоналар ташкил этилган. Бу корхоналарда китоб босишнинг икки хал усули қўлланилар эди. Биринчиси **типография (михбосма)** усули бўлиб, унда мих шаклидаги металл ҳарфларни қўлда териш орқали китоб босилган.

Бунда араб ёзувининг насх услубидан кенг фойдаланилар эди. Иккинчиси эса *литография (тошбосма)* усули бўлиб, унда дастлабки, асосий ишни хаттот бажарган. Хаттот маттни махсус қоғозга кўчирган. Қоғоздаги матн тош қолип сиртига ўтказилиб, унга кимёвий ишлов берилган. Сўнгра ана шу тош қолиплардан нусха олинаверган. Бунда хаттотлар маттни, асосан, араб хатининг настаълиқ услубида битганлар. Туркистон шаҳарларидаги матбааларнинг аксарияти тошбосма усулида китоб босар эди.

Туркистонда биринчи тошбосма матбаа 1874 йили Хева хони Муҳаммад Раҳимхон II саройида ташкил этилган. Сўнг Тошкент, Самарқанд, Бухоро, Қўқон, Андижон, Наманган ва бошқа бир қатор маданий марказларда матбаачилик корхоналари тузилди. Бу шаҳарларда бир эмас, бир нечтадан корхоналар фаолият кўрсатган. Масалан. Тошкентда тузилган О.А. Порцев, Брейденбах, В.М. Ильин, Ака-ука Каменскийлар, С.И. Лахтин, Ғулом Ҳасан Орифжонов, “Туркистон куръери” газетаси, Туркистон харбий округи штаби; Самарқанддаги Демуров; Бухородаги Гесинский, Левин; Когон, Қўқондаги Вайнер матбааларининг ишлари маълум. Муҳими шундаки, ушбу матбааларда классик адибларимизнинг асарлари ҳам қайта-қайта чоп этилган.

Ўрта асрларда Ўрта Осиёда кенг тарқалган китоб турлари

Ўрта асрларда Ўрта Осиёда Қуръони карим, тафсир, ҳадис, мажмуа, куллиёт, ҳамса, девон, маснавий, тазкира, баёз, муншаот, рисола, қомус, шарҳ, кофия сингари китоблар кенг тарқалган.

Қуръони карим (<араб. القرآن الكريم). Ўрта Осиёда кенг тарқалган китоб туридир. Қуръоннинг айрим нусхалари ўта маҳорат билан ишланган. Уларнинг бадиий безакларига алоҳида эътибор берганлар. Саҳифаларига ажойиб нақшлар ишланган, матн зарҳал жадвалга олинган. Муқоваси чармдан ишланиб, зийнатланган. Бундай китоблар учун қоғознинг ҳам энг қимматлиси танланган.

Қуръон саводли ва моҳир хаттотларгагина буюртириб кўчиртирилар эди. Матн нафис хатда битилган. Қуръоннинг бадиий безаксиз, оддий қўлёзмалари ҳам кўп.

Тошкентдаги Ўзбекистон мусулмонлар идорасида Қуръоннинг халифа Усмон даврида кўчирилган куфа ёзуви қимматли қўлёмаси сақланмоқда. Бу китоб “Мусҳафи Усманий” деб юритилади. Уни Амир Темур араб мамлакатларига зафарли юриши чоғида қўлга киритиб, ўз пойтахти Самарқандга келтирган эди.

Мен 1997 йилнинг августида Қашқадарёга ўтказилган археографик экспедиция чоғида Қамаши тумани Лангар ота жамоа хўжалигида жойлашган тарихий Лангар ота мақбарасида Қуръоннинг ана шундай ноёб қўлёмасини кўрган эдим. Бичими 50x30 см ли ушбу китоб кийик терисига битилган. Ёзуви нафис куйида бўлиб, ҳаракатлар қўйилмаган. Муковаси қизғиш рангли. Лекин варақларининг кўпи йўқ эди. Китобнинг кейинги тақдиридан хабарим бўлмади.

Қуръони карим оятлари китоб ҳолидагина сақланган эмас, улар бошқа манбаларга ҳам киритилган. Ўша манбаларда берилган оятлар умумий матндан ажратиб, ўзга ранг ёки хат услубида битилган.

Қуръон оятлари мусулмон даври эпиграфикасида ҳам катта ўрин тутади. Улар сарой ва мадраса, масжиду мақбараларнинг пештоқларига, гумбазларга битилган. Шунингдек, қабртошларига ҳам оятлар ўйиб туширилган.

Қуръоннинг туркий таржималари ҳам бор. Унинг илк таржималари бошлаб қорахонийлар даврида амалга оширилган. Лекин туркий таржималар у қадар кенг ёйилган эмас. Сабаби, мусулмон дунёсида бу муқаддас китобни кўпроқ оригиналда ўқиганлар.

Тафсиллар (<араб. تفسير). Қуръони карим сураларининг шарҳи шундай аталади. Муфассирлар ўзларининг билим даражасидан келиб чиқиб, сураларни турлича, имкон қадар, бир-бирларидан яхшироқ шарҳлашга ҳаракат қилган. Шунинг учун ҳам ҳар қайси муфассир нусхасини мустақил вариант сифатида қабул қилмоқ лозим.

Тафсир китоблари икки шаклда тузилган: баъзиларида аввал Қуръон суралари келтирилиб, андан сўраб ана шу сураларнинг шарҳи келтирилади, айримларида эса тўғридан-тўғри тафсирга ўтилаверган.

Ўрта Осиёда тафсирлар уч тилда тарқалган: арабча, форсча, туркийда. Туркий тафсирлар X юзйилликдан яратила бошлаган. Уларнинг сақланган қўлёзма нусхалари ҳам анчагина. Сақланганлари орасида энг эскиси “Ўрта Осиё тафсири” ёки “Туркий тафсир” номи билан юритилади. Ушбу тафсир Куръони карим бир қисмининг туркий таржимаси, қолган қисми муқаддас китоб сураларининг шарҳидир. Чунончи, дастлабки қисмлари таржима, сўнгги бўлимлар эса шарҳдан иборат.

Асар қўлёзмаси Қаршидан топилган, ҳозир Россия ФА Шарқшунослик институтининг Санкт-Петербург бўлимида сақланмоқда (С 197- кўрсаткичли қўлёзма). Асарнинг яратилган даври ҳам, Қарши қўлёзмасининг кўчирилган санаси ҳам номаълум. Мутахассислар уни XII–XIII юзйилликларга тегишли деб қарайдилар (*тадқиқи учун қаранг:* Боровков 1963). Ўзбек олими Қ. Маҳмудов ушбу асарнинг транскрипцияси ва ўзбекча талқинини нашрга тайёрлаб қўйибди. Лекин у хали чоп этилганича йўқ.

Ҳадис (<араб. حديث). Ўрта асрларда мусулмон Шарқда ҳадис китоблари ниҳоятда кенг тарқалган.

Илк ҳадислар китоби халифа Умар ибн Абдулазиз даврида тузилган эди. Кейинчалик мусулмон мамлакатларида, хусусан, Мовароуннаҳрда етук муҳаддислар етишиб чиқа бошлади. Булар томонидан кўплаб ҳадис тўпламлари таълиф этилди. Ҳадис илмининг энг ривожланган даври X–XII юзйилликларга тўғри келади.

Ҳадис илмида Абу Абдуллоҳ Муҳаммад ибн Исмоил ал-Бухорийнинг номи машхур. Имом Бухорийнинг тўрт жузли “Ал-Жомийъ ас-саҳиҳ” тўплами жами муҳаддислар тузган ҳадис тўпламлари орасида энг ишончли ва мукаммалидир. Китобга энг саҳиҳ ҳадислар киритилган.

Мумтоз шеърятда ҳадислар мазмуни асосида дидактик асарлар ҳам яратилган. Туркий адабиётда бу анъанани Адиб Аҳмад Югнакий бошлаб берди. У ўзининг “Ҳибату-л-ҳақойиқ” асарида билим ўрганишнинг фойдаси, ахлоқ-одоб, тилни тийиш, саҳийлик, тавозеълар ва би инсоний фазилатлар борасида баҳс этар экан, ўрни билан, муқаддас сатрларга ҳам мурожаат қилади: аввал ўз ўғитларини айтиб, сўнг айни байтлар мазмунига мос келувчи ҳадис, Куръон оятларидан далил келтиради. Адиб ўғитлари оят ва

ҳадислар билан уйғунлашиб, ўз тасдиғини топади. “Ҳибату-л-ҳақойиқ”нинг 1444 йили Самарқандда кўчирилган уйғур ёзувли нусхасида ушбу арабча оят ва ҳадислар араб хатида берилиб, жадвалларга олинган.

Туркий адабиётда Алишер Навоий ҳам ҳадислар асосида асар ёзди: у “Арбаъин”дир. “Арбаъин” – муқаддима, қирқ ҳикматли қитъа ва хогимадан тузилган шеърӣ асар. Қитъалари қирқта арабий ҳадис мазмунидан келиб чиққан ҳолда ёзилган. Шу боис, “Арбаъин”нинг ҳамма қўлёзмаларида ҳар бир тўртликдан аввал мазмуни очиб берилётган ҳадис ҳам ёзиб қўйилган.

Навоий қуллиётларида “Арбаъин” бошқа асарлар билан бирга ёки алоҳида китоб ҳолида кўчирилган. Навоий асарининг Жомий “Арбаъин”и билан кўчирилган нусхалари ҳам бор. Жумладан, ЎЗР ФА Шарқшунослик институтининг Х. Сулаймон фондида 106-IV кўрсаткичи остида сақланаётган қўлёзмага иккала шоир “Арбаъин”и киритилган. Унда аввал ҳар икки асарга асос бўлган арабча ҳадис, сўнг ушбу ҳадис мазмунидан келиб чиқиб ёзилган Жомийнинг форсча ва Навоийнинг туркий тўртлиги келтирилади. Жами қирқта ҳадис мазмуни иккала шоирнинг қирқтадан тўртлиги орқали очиб берилган.

Мажмуа (<араб. *مجموعه*). Ўрта асрларда бир қанча муаллифнинг асарларини жамлаган мажмуалар кенг тарқалган. Мажмуа ҳам шеърӣ, ҳам назмӣ асарларни жамлай олган. Уларга бир даврда ёки турли даврларда яшаб ўтган шоир-ижодкорларнинг асарлари киритилуви ҳам мумкин. Китобат тарихида икки, ҳатто уч тилда яратилган асарларни жамлаган мажмуалар ҳам бор. Шунингдек, XIV–XV юзйилликларда тузилган туркий мажмуаларнинг баъзилари икки ёзувли: уларда уйғур ва араб ёзувлари аралаш ишлатилган.

Британия Музейида Ог.8193 кўрсаткичи остида 1432 йили Язд шаҳрида Мансур баҳши кўчирган мажмуа сақланмоқда. Мажмуадаги туркий асарлар уйғур хатида. Унга туркий “Сирожул-қулуб”, “Масъала китоби”, “Раҳату-л-қулуб” асарлари. Хоразмийнинг “Муҳаббатнома”си, шунингдек, Мавлоно Лутфӣ, Жавҳарӣ, Қосим, Саййид, мансур баҳши, Камбар ўғлининг ғазаллари ва тўртликлар киритилган. Ҳошиясига эса араб ёзувида Камол Исмоил Исфаҳонийнинг (XIII аср) форсий девони, сўнгги икки саҳифага эса мажмуага уйғур хати билан Рашидиддин

Ватвот “Сод калима”сининг бир бўлаги кўчирилган. У араб ва форс тилидадир (Sertkaya 1975; Содиқов 1997,79–82).

Куллиёт (<араб. *كليات*). Бундай китобларда бир муаллифнинг бутун асарлари ёки ижод маҳсулининг катта бир қисми жамланган. Куллиётлар туркий адабиётда бошлаб Алишер Навоий асарлари учун тузилган. Бу юмушни шоирнинг ўз котибларидан бири Дарвеш Муҳаммад Тоқий амалга оширди: у XV юзйилликнинг 90- йилларида Навоий билан ҳамкорликда ишлаб, унинг куллиётини тузиб чиқди. Куллиёт беш йил давомида (1495–1500) китоб шаклида яқунланган. Навоий ҳаётлиги чоғида ўз назорати остида тузилган ушбу куллиётга туркий тилдаги деярли барча асарлари (“Маҳбубу-л-қулуб”дан ташқари) жамланган эди. Қўлёзма китоб ҳозир Истанбулдаги Тўпқоппи – Реван кутубхонасида (808- кўрсаткичи остида) сақланмоқда.

Навоий асарлари бўйича кейинги юзйилликларда ҳам кўплаб куллиётлар тузилган. Ўзбек матншунослигида бу анъана XX юзйилликнинг бошларига қадар давом этди. Ҳозирги кезде қўлёзма фондларида мутафаккир асарларининг турли даврларда тузилган куллиётларини учратиш мумкин. Уларга киритилган асарларнинг сони ҳам ҳар хил; тўпламнинг таркиби уни тузган котиб ёки буюртмачининг хоҳиши, давр эҳтиёжидан келиб чиқиб белгиланган.

Бирини 1824–1830 йилларда котиб Абдурахим ибн Муҳаммад Фозил Кошғарий тузиб кўчирган. Ушбу китоб ҳозир ЎЗР ФА Шарқшунослик институтининг Ҳ. Сулаймонов фондида (316- кўрсаткичли қўлёзма) сақланмоқда. Ушбу нодир, ажойиб безакли қўлёзмага Навоийнинг ўн олти асари киритилган. Мазкур фондда Навоийнинг турли даврларда кўчирилган яна тўртта куллиёти бор (526, 2589, 163, 1248- кўрсаткичли қўлёзмалар. Уларнинг тавсифига қаранг: Ҳақимов 1983,17–39).

Хамса (<араб. *خمسة*). Шарқ адабиётида хамсалар форсий ва туркийда яратилган. Форсийлари Низомий Ганжавий (“Панж ганж”), Амир Хусрав Дехлавий (“Ҳашт биҳишт”), Абдурахмон Жомий (“Ҳафт авранг”) каламига мансуб. Туркий хамсани Алишер Навоий (1483–1485 йиллар).

Навоий “Хамса”си яратилган кездан бошлаб XX юзйилликнинг бошларига қадар кўп нусхада кўчирилган. “Хамса”нинг китоб шаклидаги тўнғич қўлёзма нусхасини

Навоийнинг ўз котибларидан бири Абдулжамил битган. Котиб муаллиф билан ҳамкорликда ишлаб, ёзилган қисмларини дастхатдан оққа кўчириб бораверган. Натижада котиб ушбу қўлёзмани муаллиф билан олдинма-кетин кўчириб яқунлайди. Ушбу қўлёзма китоб ҳозир ЎзР ФА Шарқшунослик институтида 5018- кўрсаткичи билан сақланмоқда.

Ҳозирги чоғда қўлёзма фондларида Навоий “Хамса”сининг кўплаб нусхаларини учратиш мумкин. Мавжуд нусхаларнинг китобат шакли ҳар хил: “Хамса” нусхаларининг баъзилари Навоий асарларининг куллиётларида. Шунингдек, “Хамса” алоҳида китоб шаклида ҳам кенг ёйилган. Муҳими шундаки, нусхаларнинг барида бешала маснавий тўлиғича берилавермаган, айримларида баъзилари учрамайди. Ҳатто куллиётларга ҳам уларнинг айримлари киритилмаган. Шу боис ҳам, “Хамса”нинг беш дostonли ёки тўрт, уч, икки дostonли нусхалари мавжуд. Баъзан “Хамса” дostonларининг алоҳида-алоҳида китоб шаклида кўчирилганлари учрайди. Жумладан, ЎзР ФА Шарқшунослик институтининг Ҳ. Сулаймонов фондидаги 4307- кўрсаткичли қўлёзмага тўрт дoston киритилган: “Ҳайрату-л-аброр”, “Лайли ва Мажнун”, “Сабъаи сайёр”, “Садди Искандарий”. Мазкур фонддаги 23-II- кўрсаткичли қўлёзма ҳам тўрт дostonли: “Фарҳод ва Ширин”, “Лайли ва Мажнун”, “Сабъаи сайёр”, “Садди Искандарий”. Ушбу нусхада “Ҳайрату-л-аброр” йўқ, унинг ўрнида “Лисону-т-тайр” маснавийси берилган.

Девон (<араб. ديوان). Туркий адабиётда шеърларини жамлаб девон ҳолига келтирган шоирлардан биринчиси Бурҳониддин Сивасийдир (XIV аср). Кейин туркий шеърятда Ҳофиз Хоразмий девон тартиб берди. Адабиётшуносликда фақат ғазалиётдан иборат бўлишига қарамай, Сайфи Саройининг шеърий тўпламини ҳам девон деб санайдилар. Адабиёт тарихида Атоий ҳам девон тузганлиги ҳақида маълумотлар бор. Лекин унинг девони тўлиғича етиб келмаган. Мумтоз адабиётда Саккокий ҳам девон тузган.

Адабиёт тарихида Мавлоно Лутфийнинг девони шуҳрат топган. Мутахассислар девон нусхаларини қиёслаш натижасида келган хулосаларига кўра, Лутфий девони беш марта муаллиф таҳриридан ўтган. Улар бир-бирини маълум даражада тўлдиради. Девоннинг қўлёзма нусхалари ҳозирги кунда жамлоқнинг йирик

қўлёзма фондларида ва шахсий коллекцияларда сақланмоқда. Э. Аҳмадхўжаев шоир девони ҳақидаги маълумотлари ўрганиб, 33 қўлёзма нусханинг тавсифини келтирган (Аҳмадхўжаев 1987, 13–53).

Туркий шеърятнинг энг йирик тўпламларини улуғ шоир Алишер Навоий яратди. Унинг девонлари икки тилда. Шоирнинг форсий шеърлари “Девон-и Фоний”га жамланган. Навоий барча туркий шеърларини қамровчи “Хазойину-л-маоний”ни тузгунга қадар уч девони тузилган эди. 1465 йили Навоийнинг хиротлик мухлислари унинг шеърларини жамлаб девон туздилар. Шоирнинг йигитлик палласида тузилган ушбу шеърлар тўплами “Илк девон” номини олган.

Кейингисини 1469 йилдан кейин Навоийнинг ўзи тузди, отини “Бадоеу-л-бидоя” деди. Учинчиси 1480–1487 йиллар орасида тузилди. Уни “Наводиру-н-нихоя” атади. 1492–1498 йиллар орасида аввалги девонларга кирган шеърлари, бу девонлар тузилганидан кейинги чоғларда ёзилган, турли сабабларга кўра аввалги тўпламларга кирмай қолган шеърларини жамлаб “Хазойину-л-маоний” девонини тузди. Девон ўн олти тур лирик жанрни ўз ичига олган.

Навоий “Хазойину-л-маоний”нинг сўнгги таҳририни 1498 йилда амалга оширганлиги маълум. Демак, ушбу девоннинг эски ва энг мукамал нусхаларида учрамайдиган, адабиётшунослар томонидан кейинги пайтларда аниқланаётган айрим шеърлар ўша сўнгги таҳрирдан кейин, шоир ҳаётининг охириги икки йилида ёзилган бўлиб чиқади. Бу шеърларни кейинчалик котиблар, мазмунидан келиб чиқиб, девоннинг бирор бўлимига киритиб юборган ёки баёзларда келтирган бўлиши ҳам эҳтимол.

Қўлёзма фондларида “Хазойину-л-маоний”нинг кўплаб нусхалари сақланмоқда. У шоирнинг қуллиётлари таркибида ёки алоҳида ҳолда ҳам китобат қилинган.

Кейинги даврларда Навоийнинг лирик шеърларидан танлаб олиб тўпламлар ҳам тузилган. Булар *терма девон* номи билан юритилади.

Туркий адабиёт тарихида девон тузиш анъанаси XX юзйилликнинг бошларига қадар давом этди.

Маснавий (<араб. *مثنوى*). Ушбу атама аслида аруз шеърининг *а-а, б-б, в-в* шаклида қофияланувчи турини англатади. Йирик эпик

асарлар айни шеър шаклида ёзилганлиги учун улар ҳам *маснавий* деб юритилган. Жумладан, Навоий “Мажолису-н-нафоис”нинг иккинчи мажлисида Мавлоно Лутфийнинг ўн минг байтдан ортиқроқ “Зафарнома”си ҳақида маълумот бериб, уни “маснавий” деб атади: *“Mavlānāniḡ “Zafar-nāma” tarjimasida on miḡ baytdin artuqraq masnavisi bar*” деб ёзади у.

Энг йирик маснавийлар, қоидага кўра, алоҳида китоб шаклида тайёрланган. Шунинг учун бундай маснавийни китоб тури деб қараш ҳам хато бўлмайди.

Туркий адабиётнинг энг кўхна маснавийси Юсуф Хос Ҳожибнинг “Кутадғу билиг”идир. Асарнинг мавжуд учала йирик қўлёзмаси ҳам алоҳида-алоҳида китоб шаклида кўчирилган.

Тазкира (<*араб.* تنكرة). Туркий тилдаги энг эски тазкира Фаридиддин Атторнинг форсча “Тазкирату-л-авлиё” асарининг туркий таржимасидир. Унинг уйғур ва араб ёзувли қўлёзмалари маълум. Уйғур ёзувли нусхасини 1436–1437 йилларда Ҳиротда Абу Малик бахши кўчирган. У “Меърожнома” асари билан бир жилдда. Қўлёзма ҳозир Париждаги Миллий кутубхонада (Suppl. Turc, 190 кўрсаткичи остида) сақланмоқда.

Туркий адабиёт тарихида мустақил ва ўта қимматли икки тазкирани Алишер Навоий яратди: “Насойиму-л-муҳаббат” ва “Мажолису-н-нафоис” деб аталади улар. Булардан биринчиси – машоих ва авлиёлар тазкираси. “Мажолису-н-нафоис” эса адабиётшуносликка оид асар.

Темурийлар ва Шайбонийлар даври адабиётшунослигида ушбу адабий муҳит тўғрисида маълумот берувчи учта тазкира шуҳрат топди. Булар: Давлатшоҳ Самарқандийнинг “Тазкирату-ш-шуаро”, Алишер Навоийнинг “Мажолису-н-нафоис”, Ҳасанхожа Нисорийнинг “Музаққири аҳбоб” тазкираси. Нисорийнинг ўзи ҳам асарини бу давр тазкираларининг учинчиси деб санаган эди.

Давлатшоҳ Самарқандий ўз тазкирасини Навоийнинг таклифи ва маслаҳати билан 1488 йилда ёзди. Асар форсийда бўлиб, X–XV юзйилликларда яшаб ижод этган 150 га яқин шоир ҳақида маълумот берилган. Унда, асосан, форсий адабиёт намояндalари жамланган эди.

Туркий тилда яратилган ва туркий тилли ижодкорлар ҳақида кенг маълумот берувчи илк тазкира Навоийнинг “Мажолису-н-

нафоис”идир. Навоий ушбу асарида XV аср Маворауннахр, Хуросон икки тилли адабиётини умумий жараён сифатида қарайди; бу муҳитда яшаб, туркий ҳамда форсийда ижод этган шоир, ёзувчи ва олимлар ҳақида маълумот беради. Асар икки қайта тузилган: биринчи вариантини 1490–1491 йилларда, иккинчи – тўлдирилган, қайта ишланган вариантини 1497–1498 йилларда амалга оширди. Асарнинг мавжуд қўлёзмаларини ўзаро қиёслаш натижасида иккинчи таҳрирдан сўнг Навоий ўз таъкирасида 461 шоир ҳақида маълумот берганлиги аён бўлади (*қarang*: Ҳақимов 1983.21–22, 158–162).

Мовароуннахр адабий таъкиранавислигининг учинчи йирик таъкираси Ҳасанхожа Нисорийнинг форсийда ёзилган “Музаққари аҳбоб”идир. Асар 1566 йили ёзиб тугалланган. Унда XVI юзйилликда Мовароуннахр, Хуросон, Ҳиндистон, Анатўли ва Рум, Озарбайжон, Шарқий Туркистонда яшаб ижод этган 288 туркигўй ва форсийзабон шоирлар ҳақида маълумот берилган. Муҳими шундаки, асарда туркий тилда ижод этган шоирларнинг шеърларидан олинган байтлар туркийда келтирилади (*асарнинг ўзбекча наърига қarang*: Нисорий 1993).

XIX юзйилликнинг биринчи ярми Кўкон адабий муҳитида Абдул Карим Фазлий Наманганий “Мажмуа-и шоирон” таъкирасини ёзди. Асарнинг тўртта қўлёзма нусхаси ЎЗР ФА Шарқшунослик институтининг Ҳ. Сулаймонов фондида сақланмоқда (*қarang*: КФИР 1.243–245).

Ўзбек адабиётшунослигида таъкиранавислик аънаси ХХ юзйилликнинг биринчи ярмида ҳам давом этди. Хоразмлик олим ва шоир Ҳасанмурод Лаффасий “Хева шоирлари”, “Таъкираи шуаро” асарларини яратди. Уларда муаллиф XIX аср охири – ХХ аср бошларида Хева хонлиги ҳамда Муҳаммад Раҳимхон II Феруз саройида ижод этган шоирлар ҳақида маълумот беради, уларнинг асарларидан намуналар келтиради.

60- йилларда адабиётшунос Пўлагжон Қайюмий ҳам таъкира тузган. Бу асар “Таъкираи Қайюмий” деб юритилади. Асарда адабиётимиз тарихининг турли даврларида из қолдирган шоирлар жамланган.

Баёз (<*араб.* بياض). Матнчилигимиз тарихининг уч хонлик даврида (XVII–XIX асрлар) баёз тузиш аънаси ниҳоятда авж олди. Баёзларга турли даврларда яшаб ўтган шоирларнинг

шеърлари киритилган. Уларда мумтоз шеърятнинг айтарли барча турларини (ғазал, мухаммас, мустазод, қасида, муаммо, рубоий, чистон, фард ва б.) учратиш мумкин.

Жумладан, ЎзР ФА Шарқшунослик институтининг Х. Сулаймонов фондида сақланаётган 1483- кўрсаткичли баёзга Жомий, Навоий, Ҳилолий, Бедил, Саидо, Имло, Хувайдо, Ғиёсий, Ҳозик, Равнак, Фузулий, Муқимий, Фуркат, Амирий, Фазлий, Машраб, Маъдан каби шоирларнинг ғазал, мухаммас, рубоий, наът, қасида ва б. шеърлари киритилган.

Айрим баёзларда шеърлари киритилган шоирлар сони ниҳоятда кўп. Ҳатто юздан ортиқ шоирнинг шеърларини жамлаган баёзлар ҳам бор.

Одатда, баёзни тузувчи ва котиб – бошқа-бошқа киши ёки котибнинг ўзи унинг тузувчиси ҳам бўлиши мумкин.

Баёзларда бизгача шеърлий девони етиб келмаган ёки номи энди чиқаётган шоирларнинг ҳам шеърлари тез-тез учраб туради.

Баёзларнинг икки тиллилиги ҳам бор. Айниқса, Ўрта Осиё адабий марказларида тузилган баёзлар кўпинча ўзбекча ва тожикча шеърлардан иборат. Чунончи, айна фонддаги 2561-кўрсаткичли китобдан Жомий, Ҳилолий, Фузулий, Хилватий, Махзуна, Камий, Муқимий, Фуркат, Завқий, Роғибий ва бошқаларнинг ўзбекча ва тожикча шеърлари ўрин олган (КФИР I,195).

Матннависликда бир ёки бир қанча муаллифнинг туркум шеърларидан тўпламлар ҳам тузилган. Ғазаллар жамланган китоб *газалиёт* (<араб. غزليات), мухаммаслар тўплами *мухаммасот* (<араб. مخمسات), қасидалар мажмуи *қасоид* (<араб. قصائد), рубоийлар тўплами *рубоиёт* (<араб. رباعيت), китъалар мажмуи *қитъаот* (<араб. قطعات) ёки *муқаттаот* (<араб. مقطعات), фардлар тўплами *фардиёт* (<араб. فرديات) ёки *муфрадот* (<араб. مفردات) номини олган.

Муншаот (<араб. منشات). Туркий мактубларнинг энг эскилари қадимги уйғур хоқонлиги даврига мансуб. Шунингдек, Олтин Ўрда хонлари, теурий амалдорларнинг туркийда битган кўплаб ёзишмалари маълум. Лекин улар жамланиб, китоб ҳолига келтирилмаган эди. Туркий адабиёт тарихида биринчи бўлиб ўз мактубларини бир китобга жамлаб муншаот тузган Алишер

Навоийдир. Адибнинг бу асари унинг куллийтларига киритилган, у якка китоб ҳолида ҳам кўчирилган.

Рисола (<араб. رسالة). Фаннинг муайян соҳасига тегишли илмий асар *рисола* дейилган. Рисола якка ҳолда битилган ёки бир қанчаси бир китобга жамланган. Алишер Навоийнинг адабиётшуносликка оид “Мезону-л-авзон” ва тилшуносликка оид “Муҳокамату-л-луғатайн” асарлари ана шундай рисолалардандир. “Муҳокамату-л-луғатайн”нинг хотимасида муаллифнинг ўзи ҳам ушбу асарини “рисола” деб атаган: *bu risālani jam’ qilip bitidim*, деб ёзади у.

Адабиётшунослик тарихида Заҳириддин Муҳаммад Бобурнинг “Мухтасар” номли илмий рисоласи ҳам бор.

Мунтаҳиб (<араб. منتخب). Бир ёки бир неча муаллиф асаридан олиб муайян масала бўйича тузилган тўплам, сайланма китоб.

Мухтасар (<араб. مختصر). Бундай китоблар йирик асарларнинг қисқача баънидан иборат бўлган.

Муфассал (<араб. مفصل). Бир ёки бир неча асарнинг шарҳлари билан берилган мукамал тўплами.

Уржуза (<араб. ارجوزة). Илмий мавзудаги шеърий асар шу ном билан юритилган. Уржуза араб шеъриятида учрайди. У ражаз баҳрида ёзилган.

Ўрта асрлар илм шеъриятининг ажойиб намуналари Абу Али ибн Сино ижодида бор. Унинг шеърияти фалсафа ва фаннинг муайян соҳаларига бағишланган. Чунончи, унинг тиббиётга оид саккизта уржузаси маълум. Булар соҳаларига қараб “Уржузат фи-т-тибб” – “Тиб ҳақида уржуза”; “Уржузат фи-т-ташрих” – “Анатомия ҳақида уржуза”; “Уржуза фи-фусул ал-арбаа” – “Тўрт фасл ҳақида уржуза”; “Уржузат фи-хифз ас-сиҳҳа” – “Сиҳҳатни сақлаш ҳақида уржуза” сингари номлар билан аталади.

Қомус (<араб. قاموس). Ўрта асрларнинг қомуслари (энциклопедиялар), асосан, араб тилида.

Фихрист (<араб. فهرست). Библиографик кўрсаткич ёки асарлар каталоги *фиҳрист* деб юритилган. Туркий манбашуносликда кўпроқ Навоий асарларининг *фиҳрист*лари тузилган.

Шарҳ (<араб. شرح). Ўрта аср Шарқида шарҳлар илмий, фалсафий, диний асарларга тузилган.

Табийки, чуқур илмий ва фалсафий рисолалар мазмуни кенг китобхонлар оммасига ҳар доим ҳам осон тушунилавермаган. Шунинг учун бундай асарлар билан ёнма-ён уларнинг шарҳлари юзага кела бошлади. Жумладан, Абу Наср Форобий Аристотель меросини чуқур ўрганиб, унинг айтарли барча асарларига шарҳлар ёзди. Форобий шарҳлари Аристотелни Шарқда машҳур қилди.

Шунингдек, Шарқ мутафаккирларининг асарларига ҳам ўнлаб шарҳлар тузилган.

Мусулмон дунёсида Қуръони карим сураларининг шарҳлари ҳам кенг ёйилган. Қуръони каримнинг шарҳлари *тафсири* номи билан юритилади.

Кофия (<араб. *كافية*). Араб тилини ўрганиш учун тузилган қўлланмалар шундай аталган. Кофия китоблари, асосан, форсийда битилган. Туркийси йўқ.

Сарфу наҳв (<араб. *الصرف و النحو*) ёки **илми наҳв** (<араб. *علم النحو*). Грамматика китоби.

Қўлёзма китобларнинг бадий безаклари

Қўлёзма китобларнинг бадий безаклари, асосан, уларга ишланган шамс, туғро, лавҳа, унвон, зарварақ, қўш зарварақ, сарлавҳа, доира, миниатюра, геометрик шакллар, жадвал, турли нақшлар, матннинг хат услуби, хат ранги, хотимада акс этади.

Шамс (<араб. *شمس*). Рус текстологиясида *форзац* дейилади. Расм санъатининг бу нафис тури кўпинча ўта ноёб китобларга ишланган. Кўриниши шундай: асарнинг илк саҳифасига ёруғлик сочиб турган кун тасвирилик нақш ишланиб, ўртасига асар номи ёзилади. Аксар ҳолларда саҳифанинг гирдо-гирди ҳам нақшга ўралган бўлади. Куллийтларда шамсга унинг таркибидаги асарлар рўйхати берилади.

Мусаввирнинг маҳоратига қараб, шамсларнинг ишланиш услуби ҳам фарқ қилади: улар доира шаклида ёки ромбага мойилроқ кўринишда ишланиши мумкин. Бунга қўшимча кун тасвирининг ост ва уст қисмига кичик нақшчалар, қўш нақшчалар уланади. Баъзан унинг таралаётган нурлари ҳам нақшчалардан ташкил топади.

Туркий қўлёзмаларда бу санъат Навоий асарларига кўп ишланган. Жумладан, Алишер Навоий “Хамса”сининг энг эски

нухаларидан бири – 1485 йили Ҳиротда кўчирилган қўлёзмасининг илк саҳифасига шамсли тасвир ишланган (*суратига қаранг*: НАИР,24- расм).

Бу борада, айниқса, 1492–1493 йиллар Ҳиротда Султон Али Машҳадий кўчирган “Хамса” эътиборга лойиқдир. Ўта нафис нақшу миниатюралар билан безатилган ушбу қўлёзма ҳозир Санкт-Петербургдаги Салтиков-Шчедрин кутубхонасида сақланмоқда (Дорн 560).

Китобда ҳар қайси дoston аввалига шамслар ишланиб, орасига асар номлари ёзиб чиқилган (*қаранг*: НАИР,48,50,52,54- расмлар). Шамсларнинг орасига битилган асар номлари шундай: “Kitāb Xisrav-u Širin”; “Layli-vu Majnun”; “Haft paykar”; “Iskandar-nāma”.

Қўлёзма китобдаги тўртала шамснинг ишланиш услуби ҳар хил: иккиси ромба шаклига мойил, иккиси доирасимон. Бунга қўшимча ҳолда уларнинг ост ва устига кичик нақшчалар, қўшалок нақшчалар уланган. Бари саҳифа гирди бўйлаб нақшга олинган.

“Хамса”гина эмас, Навоийнинг бошқа асарлари қўлёзмалари ҳам шамс билан зийнатланган. Жумладан, “Девон”, “Лисону-т-тайр” асарларининг нафис шамс билан зийнатланган ўта нодир қўлёзма нухалари маълум (*қаранг*: НАИР,101,202,215,245-; 184–185- расмлар).

Форсий қўлёзма китобларда шамс кўпроқ Саъдий, Хусрав Деҳлавий асарларининг нодир нухаларига ишланган (Хусрав Деҳлавийнинг “Хамса”си, “Девон”и ҳамда “Дўвалрани ва Хизрхон” маснавийларига ишланган шамсларга қаранг: ДАИР,87,89,95- расмлар).

Туғро. Баъзи қўлёзма китоблар илк саҳифасининг орқа тарафига қорада чизилган турли белгиларни учратиш мумкин. Бу тасвир давлатнинг ёки китобни кўчиртирган амалдор(амир)нинг шахсий белгиси (символи, рамзи) бўлиб, уни *туғро* деб аталади. Туғро чизилган саҳифага бошқа ҳеч қандай бўёқ ё суратлар берилмайди. Туғро белгиси расмий ҳужжатларнинг (масалан, ёрлиқнинг) бошланишида ҳам кела олади.

Бу атамани Маҳмуд Кошғарий *туғрау* деб берган: “*туғрау* – хоннинг муҳри (ўғузчадир). Турклар билмайдилар, мен ҳам бу сўзнинг аслини билмайман”, деб ёзади у (МК.116b).

Лавҳа (<араб. لوحة). Рус текстологиясида *фронтиспис* дейилади. Қўлёзма китобнинг икки бетига бир-бирига симметрик

қилиб ўта нафис безак ишланган. Безакнинг марказида тўртбурчак қолдириб, бир ёки икки устунли шеърин матн ёзилган. Матнли тўртбурчакнинг юқори ва остига шаклчалар ишланиб, лавҳа тевараги кўп ҳолларда нур билан ўралган. Алишер Навоийнинг “Девон”и, “Хамса”сининг ноёб қўлёзмаларида бу расм тури кўп учрайди (қаранг: НАИР,2–3,16–17,25–26,35–36,37–38- ва б. расмлар).

Хусрав Деҳлавийнинг “Девон”и, “Дўвалрани ва Хизирхон” маснавийси ва куллиётига кирган маснавийларга ҳам лавҳалар ишланган (қаранг: ДАИР,90–94,96–99,106–109,114–115- расмлар).

Унвон (<араб. عنوان) – унвон. Шарқ китобатида унвон икки маънода ишлатилади.

Биринчиси, санъат тури, унвон; рус текстологиясида *заставка* дейилади. Қўлёзма китобларнинг ноёб нусхаларига киритилган асарлар кўп ҳолларда унвон билан очилади. Унвон асар бош бетининг учдан бир қисмига зарҳал аралаштириб ишланган безакли нақш бўлиб, ўртасига асар номи ёки бисмиллох ёзилади. Баъзи унвонларнинг ёзувсизи ҳам бор. Унвоннинг тепа қисмигагина нур чизилади. Унвон остидан матн бошланиб кетади (*Навоий асарларига ишланган унвонларга қаранг: НАИР,27–29,31–34,49,51,53,55,59–63,98- ва б. расмлар*).

Мажмуа ва куллиётларда унвон уларнинг таркибидаги асарлар бошланишига алоҳида-алоҳида ишланади.

Хусрав Деҳлавийнинг “Хамса”си ва куллиётига кирган маснавийларга ишланган унвонларга ҳам қаранг: ДАИР,101–105,110–113,116–117- расмлар.

Иккинчиси, ёрликларда ҳуқумдорнинг муайян қолипни бошлама-сўзи. Шунингдек, ўрни билан, матн бошланишидаги басмалани ҳам унвон дейилади.

Зарварақ (<форс+араб. زورق). Рус текстологиясида *шмуцтитул* дейилади. Бу санъат турининг шакли шундай: илк саҳифанинг бутун юзига зарҳал аралашган сурат ишланган бўлади. Икки бетга ишлангани *қўш зарварақ* дейилади. Орасига кўпинча асар номи ёзилади. Куллиёт ва мажмуаларда китобнинг бир неча ерида – таркибидаги асарларнинг ҳар бирига алоҳида-алоҳида зарварақ ишлануви ҳам мумкин. Навоий “Хамса”сининг нодир қўлёзмаларидан бирига ишланган қўш зарварақ тасвирига қаранг: НАИР,44–45- расмлар.

Сарлавҳа (<форс+араб. سرلوحه). Шарқ қўлёзмаларида сарлавҳа ҳам китобнинг бадиий безаги бўла олади. Чунки сарлавҳалар асосий матндан фарқли ўлароқ бошқа рангда, йирикрок қилиб, баъзан бошқа бир хат услубида ажратиб берилади. Сарлавҳа китобга ишланган нақшинкор расмларда: шамс, лавҳа, унвон, жадвал (рамка)ларда ҳам нафис хат услубида ёзилиб, китоб кўркини опиради.

Доирача. Одатда, девонларнинг ноёб нусхаларида кўп учрайди. Таркибидаги шеърларни бир-биридан ажратиш учун уларнинг орасига доирачалар чизилади. Доирача оддий ёки нақшли (читтий гулли) бўлади.

Миниатюра. Маснавийлар, тарихий асарларнинг ноёб нусхаларига асар сюжети, воқеа-ҳодисаларга мос ҳолда *миниатюралар* (мўъжаз расмлар) ишланган. Шеърий девонларга ҳам миниатюралар чизилган. Дивий-фалсафий китобларда миниатюралар у қадар кўп эмас. Уларда нақшинкор суратлар устун даражада.

Ўзбек мумтоз адабиёти намояндalarининг асарлари орасида, айниқса, Алишер Навоий дostonларига миниатюралар кўп ишланган. Бу эса тасвирий санъат усталарининг Навоий асарлари сюжетига қизиқиш билан қараганликларидан далолат беради. Навоий маснавийларининг баъзи нусхаларида уларга ишланган миниатюралар ниҳоятда кўп. Жумладан, ЎЗР ФА Шарқшунослик институтининг Х. Сулаймонов фондида сақланаётган “Хамса” нусхасида (2630-1 кўрсаткичли қўлёзма) дostonларнинг сюжетига мос ҳолда 18 та миниатюра ишланган. Улар қуйидагича тақсимланади: “Ҳайрату-л-аброр”га – 3 та, “Лайли ва Мажнун”га – 2 та, “Фарҳод ва Ширин”га – 3 та, “Сабъаи сайёр”га – 7 та, “Садди Искандарий”га – 3 та (*қаранг:* Ҳакимов 1983, 114–118). Ёки айни фондда сақланаётган “Хамса”нинг тўрт дostonи киритилган нусхасида (23-11 кўрсаткичли қўлёзма) миниатюралар сони шундай: “Фарҳод ва Ширин” маснавийсига – 9 та, “Лайли ва Мажнун”га – 7 та, “Сабъаи сайёр”га – 10 та, “Садди Искандарий”га – 13 та миниатюра ишланган (*қўлёзма тавсифига қаранг:* Ҳакимов 1983, 143–145).

“Лисону-т-тайр”нинг ноёб қўлёзмалари ҳам миниатюраларга бой. Мухими шундаки, “Ҳайрату-л-аброр”, “Лисону-т-тайр”га ишланган миниатюралар ишида диний мавзуларда ишланганлари

ҳам бор (масалан, Муҳаммаднинг Бурокда парвози, меърож тасвири, девлар Сулаймон пайгамбарни Ҳиндистонга олиб кетаётганлиги ва б.) (*қаранг*: НАИР,238,265,267- расмлар).

Алишер Навоийнинг “Девон”ларига ҳам миниатюралар кўп ишланган. Бу расмларнинг мавзуи ҳар хил: шеърхонлик, мактаб ё кутубхона тасвири, устоз қошида суҳбат, базму зиёфат, ов билан боғлиқ лавҳалар, от пойгаси, сайр, чавгон ёки қобқ ўйини ва б. (масалан, НАИР,18,19,20,22,92,96,109,129,211,225- расмларга қаранг).

Шарқ тасвирий санъатида Хусрав Дехлавий асарларига ҳам миниатюралар кўп ишланган (*қаранг*: ДАИР).

Айрим миниатюраларда якка-ёлғиз киши тасвири чизилган. Бу борада Абдурахмон Жомий “Саламон ва Абсол”ининг 1581 йили котиб Муҳаммад ибн Мулло Мир ал-Ҳусайний кўчирган ноёб нусхасига чизилган расмлар эътиборга лойиқ. Қўлёзмаси ҳозир Санкт-Петербургдаги Салтиков-Шчедрин кутубхонасида сақланмоқда (ПНС 145- кўрсаткичли китоб).

Китобда матн саҳифа ўртасида икки устун қилиб битилган. Уларнинг ҳар бири, сўнгра иккаласи умумий қилиб зарҳал жадвалга ўралган. Хошияларига ҳар хил рангда турли ўсимлик, гуллар, геометрик шакллар ишланган. Диққатга лойиқ ери шундаки, хошиядаги тасвирларнинг ҳар ери-ҳар ерига турли шаклларга ўралган кичик-кичик расмлар (миниатюралар) чизилган. Уларда ёлғиз, баъзан икки киши – суҳбатлашаётган қиз ва йигит, хотин ва эркак, қанотли париларнинг белидан ё кўксидан юқори қисми тасвирланган. Ҳатто бир ўринда отнинг расми ҳам бор. Жами 219 миниатюра ишланган бўлиб, ҳар бетнинг хошиясида уч-тўрттадан. Айрим бетларда миниатюра йўқ (*қўлёзмасининг факсимиль наширига қаранг*: Джами 1977).

Жадвал (<араб. جدول). Қўлёзма китобларда жадвал (рамка) ҳам матннинг баъдий беъзаги бўлиб хизмат қилади. Бир чизиқли, икки, уч чизиқли, оддий ёки зарҳал жадваллар бўлади. Улар матнни ажратиб туриш билан бирга, саҳифа кўркини таъминлайди. Қўлёзма китобларнинг турига қараб жадваллар ҳам ҳар хил. Буткул жадвалсиз қўлёзма нар ҳам бор. Шундай эса-да, уларда матннинг ёзилиш тартиби, хат ранги, тури китобат даражасида бўлади. Асарларнинг оддий қўлёзма нусхаларига ҳам жадваллар чизилган. Юқори лавозимдаги кишилар томонидан

махсус буюртма билан кўчиртирилган қўлёзмаларга жадвал кўпроқ ишланади. Ўта ноёблари зарҳалли бўлади.

Матн турига қараб жадваллар ҳам ҳар хил ишланган. Насрий асарлар, одатда, сидирғасига ёки ҳошиядагиси ёнламасига битилиб, оддий жадвал билан кифояланади. Шеърый асарлар, айниқса, девонлар бир неча устунли қилиб битилиб, унга ишланган жадваллар ҳам анча мураккаб бўлади. Баъзи асарларда сарлавҳалар ҳам жадвалга ўралади ва ҳ.

Жумладан. ЎЗР ФА Шарқшунослик институти Ҳ. Сулаймонов фондида сақланаётган Алишер Навоий куллийетининг ноёб нусхасига (316- кўрсаткичли қўлёзма) ишланган жадваллар шундай: ҳар бир саҳифа матни зарҳал жадвалга олинган. Ҳар қар қайси устун (уларнинг сони турлича) бир-биридан икки йўлли зарҳал чизик билан ажратилган. Маснавийлардаги сарлавҳалар ҳам зарҳал жадвалда. Девонларда эса шеърлар оралигида икки мисра ўрни бўш қолдирилиб, зарҳал чизик тортиб қўйилган. Бу белги ғазалларни, бандларни бир-биридан айириб туради. Айрим саҳифаларда шеърларни бир-биридан ажратиш туриш учун ораликқа доирача чизилган. Ҳар икки саҳифа ҳошиядан яхлит кўк чизик билан ўраб қўйилибди.

Геометрик шакллар. Ўта ноёб қўлёзмаларда саҳифа юзига, жадвалларга қўшимча ҳолда, геометрик шакллар ҳам ишланган. Жумладан, Британия Музейида сақланаётган Ог.8193 кўрсаткичли уйғур ёзувли қўлёзмада айрим ўринларда ромбасимон ва турли геометрик шакллар ишланган. Уйғур ёзувли матн эса ана шу шакллар орасига битилган.

Нақш ва зийнатлар. Ноёб қўлёзма китобларда саҳифа юзига ёки матн теварагига, базан саҳифага ишланган миниатюрани гир айлантриб турли кўриниш ва рангдаги нақшлар ишланган, ўсимлик ва гуллар тасвири берилган (*Навоий асарлари қўлёзмаларига ишланган нақшларга қаранг:* НАИР,4–5,151–152,186–187,213–214- расмлар).

Баъзи қўлёзмаларда шеърый матн ораси ҳам нафис нақшлар билан зийнатланган. Улар шеърларни ўзаро ажратиш туришга хизмат қилади (*қаранг:* НАИР,56–58,115–122,155–159,166–173- расмлар).

Матннинг хат услуби. Шарқ қўлёзмаларида хат услуби ҳам китобнинг кўрамини таъминлаган. Китобнинг чиройи ҳусниҳат,

танланган хат услубига боғлиқ. Махсус буюртма билан тайёрланаётган китобларни хаттотлар кунт-хафсала ва этибор билан кўчирган. Айрим кўлёмаларда бир неча хат услуби ишлатилган. Жумладан, “Кутадғу билиг”нинг ЎЗР ФА Шарқшунослик институтида сақланаётган кўлёмасида асосий матн насхда битилган, бобларнинг сарлавҳалари эса сулса.

Хат ранги. Ноёб кўлёмза китобларда хат рангининг танланиши ҳам аҳамиятга эга. Бундай китобларни кўчирганда бир қанча рангни кўллаганлар: асосий матн қорада, сарлавҳалар, матннинг айрим ўринлари қирмизи рангда битилар эди. Ўта ноёб кўлёмаларда матннинг айрим сўз ёки жумлалари зарҳал рангда ҳам битиларди. Кўлёмаларда баъзан жигарранг, кўк, яшил ранглар ҳам ишлатилган.

Хотима (<араб. خاتمة). Кўлёманинг энг сўнгги саҳифасида, матн тугагандан сўнг учбурчак чизишиб, баъзан нақшга олинади. Учбурчак зарҳалда ишланиши ҳам мумкин. Китоб яқунидаги бундайин тасвир хотима дейилади. Хотимага котибнинг исми-шарифи, кўлёманинг кўчирилиш тарихи (санаси) ёзилади. Хотиманинг ёзувсизи ҳам бўлади (қаранг: НАИР,99,108,163-расмлар).

Кўлёмза китобларнинг муқоваси

Шарқ китобатчилигида жузвланган китобларнинг муқоваси ҳам ўзига хос санъат асари даражасига кўтарилган. Афсуски, бизгача сақланиб қолган кўлёмза китобларнинг бари асл муқовасида эмас. Кўлёманинг муқоваси дастлабки ёки кейинчалик таъмир жараёнида картондан қайта ишланган бўлиши мумкин. Баъзан кўлёмза фондга келиб тушгандан сўнг тушиб қолган муқоваси ўрнига янгиси қопланади.

Китобат тарихини ўрганишда асл (оригинал), дастлабки муқовалар қадридир. Китобнинг асл муқовалари, одатда, қалин чарм, ёғоч ёки картондан ишланган. Баъзи муқовалар картондан ишланиб, устига чарм қопланган бўлади. Айримларининг устига мато ғилоф тортилган.

Муқовалар оғзи қопқокли (ғилофли) қилиб ҳам ишланади. Айрим ноёб китоблар қутичали бўлади. Туси жигарранг, қирмизи, қора, мошранг, сабзаранг.

Мукова картон қийкиндиларидан ёки бир қанча пишпик қоғоз варақлари ёпиштирилиб тайёрланган. Қоғозлар бўтқасимон сўюқлик ҳолига келтирилгач, махсус қолипга куйилиб қотирилган. Тайёр ҳолда уни “мағзийи рехта”, “қуйма картон” деб аталарди.

Жилд учун яна коққожилд ҳам ишланган. Уларга энг пухта, энг яхши сахтиён тери танланади. Бу соҳада “чарми ҳамадоний” деган Ҳамадоннинг оч жигарранг, ялтироқ чарми ажралиб турган. Мукова ва коққожилдни тайёрлаш жараёни ғоят мураккаб бўлган. Унда “ҳафтжўш” деб аталган бостирма тахтачалар (штамповка)га бўртгирма турли-туманг расмлар, нақшлар ишланган. Уларни тахтакачлар ёки исканжага солиб, секин-аста қисиб қуритилган.

Мукованинг юзига ишланган нақшлари бўртма, ўйма ёки сидирға юзли.

Нақш услуби ҳам ҳар хил: баъзи муқоваларнинг бўйламасига ромбага мойил шакл берилиб, уст ва остига майда нақшчалар уланган (буларни *тамға* деб ҳам юритилади). Шунга кўра, муқовалар уч тамғали, беш ва кўп тамғалидир.

Мукованинг гирдига ҳам нақш ишланиб, жадвалга олинади. XV–XVI юзйилликларда ишланган китоблардаги мукова тамғаси анча йирик: мукованинг катта сатҳини эгаллайди. Кейинги асрларда ушбу тамғалар майдалашган.

Айрим муқоваларда гул ва ўсимликлар орасига қуш ва хайвонлар тасвири чизилган. Баъзи муқовалар юзига гуллар ва турли безаклар берилиб, тамғасиз бўлади.

Мукова юзидаги тамға ё нақшлар ичига уни тайёрлаган саҳхофнинг исми-шарифи ҳам ёзилган.

Баъзи муқоваларнинг ички томонига ҳам нақшлар, миниатюралар, абри баҳор ишланган (*Навий асарлари нодир нухсаларининг муқоваларига қаранг*: НАИР, 1, 14, 23, 30, 43, 77–78, 89, 100, 123, 134, 182, 183, 201, 203–204, 230, 244, 261- расмлар).

Мукова бўлақларидан ҳар бирининг ўз оти бор: китобнинг ўнг ва терс қисмидаги мукова варақлари *тоқа* дейилади; *ўнг тоқа* ва *чат тоқа*. Тоқаларга қарлаштириб турувчи китобнинг ён қисми *таяки* дейилади. Мукова кўп урунмаслиги учун бурчагига чармдан кичик бир ушлағич-очқич ишланади. Бунинг оти –

лабаки. Жузвларини бирлаштириб туриш учун ипаклик ёпиштирилади. Уни *шеъроза* аташади.

Баъзи қопқокли муқоваларнинг уст қисмида ярим бетли ёпқичи бўлади. Буни *лаъба* дейилган.

Қўлёзма китобларнинг қоғози

Қўлёзма китоблар, асосан, Шарқ мамлакатларида ишлаб чиқарилган қоғозлардан ишланган.

Қоғоз турларидан бири китобатчиликда *шарқ қоғози* номи билан юритилади. Шарқ қоғозининг хиллари бор: ранги оқ, оқиш ёки новотранг. Қалин ёки юпқа, баъзилари шалдиروق, Силлик, сифатли, баъзида дағал ва сифатсиз ишланган бўлади. Баъзилари новотранг бўлиб, жилolidир.

Муайян ўлкаларда ишлаб чиқарилган қоғозлар ҳам машҳур. Бири Самарқанднинг юпқа ипак қоғозидир. У кўпроқ оқиш, баъзан новотранг бўлади.

Яна бири Хуросон ёки Ҳирот қоғози номини олган ипак қоғозидир. У кўпинча новотранг, юпқа ишланган. Баъзилари новотранг, қалин бўлиб, жилосиз бўлади.

Китобат ишида Қўқонда чиқарилган қоғоздан ҳам кўп фойдаланганлар. Қўқон қоғозининг ҳам навлари бор: бири оқиш, қалин бўлади. Оқишининг баъзиси қалин ва шалдиروق, айрими юпқа шалдиروق бўлади. Айримларининг ранги оқиш бўлиб, юпқа ишланган.

Бошқа бир хили новотранг, юпқа, шалдиروق. Қўқон қоғозининг сарғиш, юпқа, шалдиروق хили ҳам мавжуд. Баъзилари жилולי бўлади.

Қўлёзма китобларнинг баъзиларида етти рангли қоғоз ишлатилган; у, асосан, юпқа ва шалдиروق бўлади. Буни *ҳафтранг* деб юритилади.

Қўқон қоғозининг қалин ва дағал ишланганлари ҳам бор.

Қоғоз гоят сифатли бўлмоғи даркор. XV юзйилликларда Самарқанд ва Бухоро қоғозлари энг яхши саналган. Булар икки хил бўлган:

(1) Фақат ипак лослардан (пахта толасини кўшмай) тайёрланган. Бу қоғоз пишдик, чиройли, тоза, силлик бўлган. Уни “қоғози аброр” деб аташган.

(2) Ярим ипак ва ярим каноп толаларидан тайёрланган. Уни “қоғози нимкатоний” деб аташган. Бу ҳам пишиқ, яхши, оҳорли бўлган.

Қоғознинг орқа ва ўнгига буғдой унидан қилинган аталасимон елим (оҳор) юпка қилиб суртилган ва сояда қуритилган. Сўнгра ақиқдан тайёрланган дандон (тиш) ёки чиғаноқ (муҳра) билан ишлов берилган. Маълумки, қоғозни ялтироқ қилиш учун етти мартагача пардоз берилган. Хаттот ёзаётган чоғда мабодо хато қилиб қўйса, хатни абр – юмшоқ булутни сувлаб хато ўчирилган, кейин бир оз крахмал суртиб қуритилган. Қоғоз яна кўчиришга яроқли ҳолга келган.

“Ҳафт ранг” ва “абри баҳор” номли қоғозлар муқованинг ички томонига ишлатилган. Бадий безакли қўлёзманинг ҳошияси учун турли рангдаги ҳошия қоғози ишлатилган. Уни матнли саҳифанинг теварагига эҳтиёткорлик билан ёпиштирилган.

Қоғозларни тайёрлаш ишларини махсус қоғозрез (уста) бажарган.

XIX юзйилликдан бошлаб Ўрта Осиё китобатчилигида Европа мамлакатларида, хусусан, Россияда ишлаб чиқарилган қоғозлардан ҳам фойдалана бошладилар. Россия қоғозларининг туси оқиш, оч хаворанг. Юпка ва сифатли. Қоғозда сув тўлқинларининг акси ҳам туширилган бўлади. Баъзи китоблардаги рус қоғозлари дағал ишланган.

Рус қоғозлари XIX юзйилликда кўпроқ Хоразмда ишлатилган. Россия билан Хоразм ўртасида савдо муносабатлари яхши изга қўйилганлиги туфайли, қоғоз ҳам олиб келинган. Ўша замонлар Хоразмда тузилган баёзларнинг кўпи ана шу қоғозда.

Қўлёзма китобларнинг техник белгилари

Қўлёзма китобларнинг техник белгилари деганда матн теварагидан қолдирилган ҳошия, пойгир белгиси, китобга урилган муҳр-тамғалар, белги-нишонлар тушунилади.

Ҳошия (<араб. *حاشية*). Қўлёзма китобларда саҳифадаги матннинг теварагида ўш қолган жойга *ҳошия* дейилади. Ҳошияни қандай ўлчамда қолдириш котибга боғлиқ. Баъзи китобларда ҳошия торроқ қолдирилади, баъзи китобларнинг матни ихчам битилиб, ҳошияси кенгрок бўлади. Қўлёзма китобнинг бошидан

охиригача ҳошиялар бичими бир хилда бўлишига амал қилинган. Жадвалсиз, оддий матнларда ҳам ҳошия қолдирилади.

Ҳошия қолдирилишининг яна бир сабаби, матнни ортикча парокандаликдан саклашдир. Қоғознинг тевараги чириб тушганда ҳам, матнга етиб бормайди.

Баъзи кўлёзма китобларда ҳошиядан ҳам унумли фойдаланилган. Асосий матнда тушиб қолган сўз ва жумлалар ҳам ҳошияга ёзиб қўйилади.

Пойгир (<форс. پایگیر) – пойгир; рус текстологиясида *погинация* дейилади.

Кўлёзма китобларда, одатда, варақлар изчиллигини таъминлаш мақсадида пойгирдан фойдаланилган. Пойгир ҳар бир варақ тугагач, кейинги вараққа ўтишдан олдин қўйилган. Бунда аввалги варақнинг пастига кейинги саҳифада давом этувчи матннинг бошидан бир-икки сўзи қиялатиб ёзиб кетилган.

Кўлёзма матнни ўрганишда пойгирнинг аҳамияти катта. Мабодо, пойгир сўзи, яъни саҳифа остидаги ишорат кейинги саҳифадаги матнни бошлаб берадиган бўлса, демак, китоб саҳифалари йўқолмай тўлиғича сакланган бўлади. Янги саҳифанинг биринчи сатри аввалги варақдаги пойгирга тўғри келмаса, кўлёмани кейинчалик таъмирлаш жараёнида варақлари аралаштириб юборилган ёки унинг орадаги варақлари йўқолган бўлиб чиқади. Шунингдек, кўлёмда пойгир узилиб қолиши ҳам мумкин. Бундай ҳолда ҳам варақлар тартиби бузилади.

Тамга – тамга, муҳр; расмий ҳужжатлар ва китобларга қўйилувчи белги.

Маҳмуд Кошғарийнинг ёзишича, шоҳ ва бошқаларнинг тамғаси, муҳри (МК.107а).

Тамғанинг яралиш тарихи жуда узок. Илк тамғалар белги кўринишида эди. Қадимги битигтошларда ҳам *белги-тамғалар* кўп учрайди. Жумладан, машҳур Кул тигин ёдгорлигининг тепа қисмига чақалокни эмизаётган бўри тасвири ишланган. Унинг тагига эса қалқонсимон шакл берилиб, унга хоконлиқнинг тағ эчкиси (архар) кўринишли белги-тамғаси туширилган (*қаранг*: МТА.24). Худди шундай қалқонсимон шакл ёдгорлиқнинг хитойча ёзувли юзида ҳам бор. Бироқ унга тоғ эчкиси эмас, хитойчада хоконлиқнинг эти ёзиб қўйилибди (МТА.29). Шундан

хам туркий битигли ёғидаги архарнинг хоконлик белги-тамғаси эканини билса бўлади.

Архар кўринишли белги-тамга қадимги туркий битигтошларда, қоятошларда тез-тез учраб туради. Жумладан, Тошкент яқинидаги Хўжакент ғорининг кираверишидаги қояларга ишланган суратлар ичида ҳам тоғ эчкиси бор.

Бошқа бир мисол. У. Серткая ва С. Харжавбай биргаликда Мўғилистоннинг Хайтў Тамир аймағидан топилган тошларга битилган кўк турк ёзувли кичик-кичик битигларни чоп эттирдилар (қаранг: Sertkaya, Harjavbay 2001). Ана шу битигларнинг кўпида, ёзувнинг бош қисмига ёки охирига, ҳатто ёзувнинг ораларига турли кўринишдаги белги-тамғалар урилган. Жумладан, сирадаги 4- битиг олти қаторли. Битигнинг охирида пастга қараган варраксимон тамга чизилган. Мақола эгалари ана шу тамгага таяниб, битиг Уйғур хоконлиғи даврига тегишли, деган хулосага келганлар (ўша асар, 325- б.).

Тўрт қаторли 7- битигда ҳам шундай. Матн охирига, шунингдек, бошланиши ва ўртасига чизилган турли тамғалар Уйғур хоконлиғига тегишли (ўша асар, 327- б.).

Етти қаторли 15- битигнинг ҳам тамғаси иккита: илки ромбасимон, кейингиси эса кипчоқларнинг илғаги икки ёққа қараган тамғаси (ўша асар, 339- б.).

Ёки тўрт қаторли 17- битигнинг охирига чатал тамга урилган (ўша асар, 342- б.).

Бир қаторли *Qara tigin* (Қора тигин) деб ёзилган 18- битигда ёзувнинг бошланишига чизилган тамга тоғ эчкиси (архар) кўринишидадир (ўша асар, 343- б.).

Махмуд Кошғарийнинг “Девону луғати-т-турк” асарида туркий белги-тамғалар тўғрисида яхши маълумот берилган. Олим ўғузлар тўғрисида хабар бера туриб, уларнинг уруғлари ва ҳар бир уруғнинг белги-тамғасини бирма-бир келтиради.

У ёзади: “*Oғuz* – туркларнинг бир қабиласи. Ўғузлар туркманлардир. Улар йигирма икки уруғдир. Уларнинг ҳар бирининг махсус белгилари, молларига мос тамғалари бордирким, уруғларни шу тамғаларига қараб айирдилар ...” (МК.20б). Кошғарий бу ўринда “хайвонларга уриладиган белги-тамга”ни кўзда тутиб, уни арабчада *‘alāmatun* (“аломат, белги”) деб атайди. Бу атама *simatum* (“тамга қўймоқ”) феъли билан бирикаётгани

учун, *'alāmatun* ни “тамға” деб тушунмак керак: арабча матнда ишлатилган *'alāmatun va simatun 'alā-d-davābbi* бирикмасини “хайвонлар устидаги аломат ва тамға” ёки “хайвонларга урилган тамға” деб таржима қилинади.

Кошғарий ўз сўзининг охирида яна кўшиб қўяди: “Бу қабилаларни билишга кишиларнинг эҳтиёжи борлиги учун бирма-бир изоҳ бердим. Бу тамғалар уларнинг моллари ва подаларининг белгисидир. Моллари аралашиб кетганда ҳар қabila ўз молини шу тамғалардан айириб олади” (МК.21а).

Тамға, бошлаб, уруғ белгилари кўринишида юзага келди. Кейинчалик такомиллашиб, хоқонларнинг белгиси, ундан давлат белгисига айланган. Шу билан бир қаторда, уруғлар, бек ва амалдорлар, йирик ер эгаларининг, ҳатто дехқону ҳунар эгаларининг ҳам ўз белги-тамғаси бўлган. Расмий ишларда, ҳужжатчиликда, олди-берди ишларида ана шу белги-тамғалардан фойдаланганлар. Давлатчиликнинг такомили билан боғлиқ ҳолда, кейинчалик *муҳр-тамғаларга* ўтилди. Муҳр-тамғалар хоқонлар, давлат амалдорларига тегишли бўлиб, расмий ҳужжатлар, ёрлиқлар, халқаро дипломатик хатлар, бек ва султонлар томонидан бериладиган ҳужжатларга босилган. Улар доирасимон, бодомсимон, уч бурчакли, тўрт бурчакли, саккиз бурчакли қилиб ишланиб, ичига ҳуқумдорнинг исми-шарифи, унвони, шиори, инонч-этиқодига тегишли сўзлар битилар эди.

Қадимги турк-будда асарларида *tamya* сўзи “магик белги, нишон”ни ҳам англатган: “*Alqinmaqsiz isilmaksiz kök qaliq-teg kkirsiz arıy köñül yorıyüninı tamyası*” *atlıy darani nom.* – “Йўқ бўлмасмангу кўк-осмондек ғуборсиз-тоза кўнгил йўригининг тамғаси” отли дуо китоби (АҲ.338,19–21).

“Муҳр-тамға”, масалан, “вазирлик тамғаси, муҳри” маъносида келади. Чунончи, Юсуф Хос Ҳожиб Кунтуғди элиг Ойтўлдини вазирлик ловозимига кўтарганини таърифлаб дейди:

*Vazirlıy aḡar berdi, tamya, ayay,
Tuyı, küwrügi birlä berdi qıyay.* –

“Унга вазирлик (даражасини) берди, тамға, унвон (берди),
Туғи, ноғораси билан жиғасини берди” (QBN.44a,12).

Расмий хужжатларда, ёрликларда *al tamya* деган атама ҳам учрайди, у “муҳр-тамға”ни англатади. Тарихчи Ибн Баттута ўз “Саёҳатнома”сида ёзишчи, турклар муҳрни *al tamya* деб аташади: *al* – “қизил”, *tamya* – “муҳр” маъносини билдиради (Ибн Баттута 2012,371).

altun tamya – олтин тамға; хоннинг тамғаси, муҳри. Бу атама эски туркий-хитойча “Идикут маҳкамаси сўзлиги”га киритилган. Хитойча таржимада: 金印 *jīn yìn* (сўзма-сўз “олтин муҳр”) (IMS,65).

kūmiš tamya – кумуш тамға; тамғанинг бир тури, вазирнинг тамғаси (?). Бу сўз эски туркий-хитойча “Идикут маҳкамаси сўзлиги”да берилган. Хитойча таржимада – 銀印 *yīn yìn* (кумуш тамға) (IMS,65).

üč tamya – уч тамға (Huast.150).

tört y(a)ruq tamya – монийлик тушунчасида “тўрт ёруғ тамға” (Huast.79). Булар: биринчиси – севги – Азруа тангри тамғаси; иккинчиси – эътикод – Кун-ой тангри тамғаси; учинчиси – қўрқув – беш тангри тамғаси; тўртинчиси – доно фикр – бурхонлар тамғаси (Huast.80–79).

Китобат санъатида китобларнинг муқовасига ишланган ромбасимон нақшлар ҳам *tamya* дейилади.

Ўтмишда “муҳрдор, муҳр босувчи” ни *tamyacı* деганлар.

Битигларда *tamyala* деган сўз ҳам учрайди, маъноси “тамғаламоқ, тамға урмоқ” дегани. Маҳмуд Кошғарийда шундай ўрناق бор: *ol bitig tamyaladi* – у хатга, китобга хон тамғасини урди (МК.300а).

Муҳр (<араб.) – муҳр, хужжатга урилган муҳр-тамға. Улар давлат муҳри ёки кишиларга тегишли бўлиши мумкин.

Муҳрнинг яралиш тарихи давлатчилик, халқаро дипломатия ва ҳуқуқий муносабатларнинг шаклланиши ва такомилли билан боғлиқ. Муҳрлар бошлаб ёзув пайдо бўлмаган чоғларда ҳам ишлатилган. Уларнинг тамғаси рамзий-символик белгиларга асосланган бўлиб, давлатнинг рамзий белгилари, ҳайвонлар, қушларнинг расмлари муҳрларга ҳам туширилган. Ёзувли муҳрлар эса хат санъати ривожлангандан сўнг пайдо бўла бошлади. Энди хон ва амалдорлар ўз исми-шарифини, диний калималар, шиорларини муҳрларга ҳам ёза бошладилар.

Кўлёмза китоблардаги муҳрлар. Кўлёмза китобларнинг бош ва охириги бетларида ҳошияга қўйилган турли муҳрларни учратиш мумкин. Шакли икки хил: бодомсимон ёки думалоқ. Ушбу муҳрлар китоб эгаси ёки сақловчисига тегишли бўлиб, ичига уларнинг исми-шарифи ёзилган. Улар беклар, вазирлар ва бошқа амалдорлардир. Бу кишилар давлат ишларида қўллайдиган муҳрларини ўз кутубхоналарида сақланаётган китобларига ҳам қўйганлар. Баъзи нодир китоблар хонларнинг кутубхонаси учун махсус кўчиртирилар эди. Бундай китобларга, табиийки, хон муҳри босилган. Хусусан, Хусайн Бойқаро, Алишер Навоийнинг ўз муҳри бўлган. Бу бизга уларнинг кутубхонасида сақланган нодир китобларга қўйилган муҳрлардан маълум.

Шунингдек, кўлёмза китоблар вақф ё мадрасаларнинг мулки ҳам бўлган. Уларга, одатда, вақф эгасининг муҳри босилган. Баъзи кўлёмзаларда бир бетнинг ўзида бир нечта муҳр бўлади. Буниси ушбу китобнинг кутубхонадан-кутубхонага, қўлдан-қўлга ўтиб келганидан далолат. Айрим ҳолларда мулк эгаси ўз муҳрини китобнинг бир неча жойига босган.

Ҳозирги фондларда сақланаётган кўлёмзаларга ушбу фонднинг муҳри ҳам қўйилган бўлади. Уларда фонд номи, китобнинг кўрсаткич рақами ва фондга келиб тушган вақти қайд этилади.

Кўлёмза китобнинг чарм ё картондан ишланган асл муқовасида тамғаси ҳам бўлади. Ушбу тамғага турли нақшлар ишланган ёки китоб муқовасини ишлаган саҳҳофнинг исми-шарифи ёзилган.

Ўтмишда муҳр тайёрлаш санъат даражасига кўтарилган. Муҳр ясовчи махсус усталар бўлган. Бундай касб эгалари *муҳркан* аталади.

Турк-мусулмон давлатларида амал қилган муҳрларнинг матни, анъанага кўра, арабча, форсча ва туркийда.

Расмий ҳужжатлар ва мактублардаги муҳрлар. Ўрта асрларда битилган хон мактублари, ёрлиқлар, гувоҳномалар ва бошқа расмий ҳужжатларга давлат муҳри босилар эди. Муҳрлар тенг ёнли тўртбурчак, думалоқ шаклларда. Хон муҳрларига, одатда, бисмиллоҳ, калима-и шаҳодат, пайғамбар ва саҳобаларнинг оти, шунингдек, хонларнинг шиори, исми-шарифи ёзилган. Баъзи муҳрларга уларнинг тамғаси ҳам туширилган.

Хужжатнинг катта-кичиклигига қараб бир ёки бир нечта жойга муҳр босилган.

Бир ўрнак. Тўпқопи Сарой музейида Қирим хони Ҳожи Гирейнинг 1453 йили анқаралик Маҳмуд ўғли Ҳаким Яҳёга берган тархонлик ёрлиғи сақланмоқда. Хужжат ҳар сатрининг орасида жой қолдириб 54 қаторга битилган. Муҳими шундаки, битигнинг ягона муҳри матн орасида эмас, ёрлиқнинг уст қисмида – тамға сингари ўртада турибди. Шундан сўнг бисмиллоҳ билан матн бошланган. Муҳрнинг кўриниши ҳам бошқаларидан ажралиб туради: учига япроксимон нақш қўндирилган ромба шаклида. Унга ўта чиройли хатда ҳам ўнг ёгдан, ҳам сўл ёгдан икки қайта бисмиллоҳ битилган (қаранг: Kurat 1940,78,173–184).

Айрим хужжатларда ёрлиқ берувчи ҳуқумдор муҳридан ташқари, давлат идораларининг муҳри, турли қайдлар ҳам учрайди. Султон Умаршайхнинг 1469 йили марғилонлик Мир Сайид Аҳмадга берган уйғур ёзувли гувоҳномасини бунга мисол қилиб келтириш мумкин. Хужжат матни 13 қаторли. Ҳуқумдор муҳри хужжатнинг юз томонида: 2–3- сатрлар ичкарироқ ёзилган бўлиб, қатор ўртасига думалоқ муҳр босилган. Хужжатнинг терс томонида эса катта-кичик еттита думалоқ муҳрлар бор. Варақ юзидаги ва орқа томонидаги муҳрлар ёзуви араб хатида. Эътиборни тортадиган ери шундаки, ана шу муҳрлар ёнига уйғур хати билан бир-бирига боғлиқ бўлмаган икки жумла ёзиб қўйилибди. Уларнинг биринчиси *Halil dād Kōkaldāš Barin baxšī bilā* (Ҳалил дод Кўкалдош Барин бахши билан), иккинчиси эса *rūznāma bitildi* деб ўқилади (қаранг: Мелиоранский 1906,08). Ушбу қайдлар хужжат қабул қилувчи ёки бирон расмий кимса томонидан ёзиб қўйилган бўлуви мумкин.

Нишон (<эрон. نشان) – белги; нишон; хужжатнинг у ёки бу кимсага тегишлилигини далилловчи белги (қаранг: ДТС,359). Бу атама илк ўрта асрлардан қолган васиқаларда ҳам учрайди. У чоғларда туркий тилга форс тилининг таъсири бўлмаган. Чамаси, бу сўз эроний тиллардан монийлик таъсирида кириб ўзлашган бўлуви керак. Нишон – икки хил: муҳр-тамға шаклида ҳамда қўлда чизиб қўйиладиган белги кўринишида бўлган. Ҳар иккалови тенг ҳуқуқлидир.

Nišān хужжат атамаси сифатида “далилловчи хужжат; гувоҳнома” маъносини билдиради. Масалан, Умаршайх ёрлигида битигнинг ўзи *nišān* деб аталган.

Бу сўз бирикма шаклида ҳам келган:

beg nišān – “беглик нишон, беглик ёрлиғи” маъносини беради.

muhurluy nišān – “хоннинг муҳр-тамғаси билан тасдиқланган хужжат”, баъзан олий даражадаги бундай хужжатлар *altun muhurluy nišān* ҳам дейилган.

nišan-tamğa – белги, нишон.

nišan yosun – жуфт сўз; *yosun* – “қонун, қоида”, *nišan yosun* – “қонун битилган гувоҳнома, далилловчи хужжат” маъносини беради.

“Белги, аломат, нишон” маъносида қадимги туркий битигларда *belgü* атамаси ҳам ишлатилган. Маҳмуд Кошғарий бу сўзни изоҳлар экан, унинг ишлатилишига мисол қилиб шундай мақолни келтирган: *Qut belgüsi bilig*. – “Бахтнинг белгиси билим ва ақлдор” (МК.108а).

Belgü атамаси “қўл, имзо”ни ҳам билдирган. “Қутадғу билиг” уйғур ёзувли қўлёзмасининг 190- бетига, матнлар тугаганидан кейин, уйғур ҳарфлари билан қўл қўйилган. Унинг тагига эса араб ҳарфлари билан *baḫṣī belgüsi* деб ёзиб қўйилибди (QВН.190). Ушбу белги қўлёзманинг сўнги бетларига кичик матнлар ёзиб қўйган Абдулраззоқ бахшининг имзосидир.

Ушбу атама *belgü-nišān* шаклида ҳам ишлатилган, у “гувоҳнома” маъносини англатади.

Ҳарфни буюм-нарсаларга битиб тушириш усуллари

Матн битиш технологияси бир неча хил: ёзув каттик жисмни ўйиб битилган; жисм сиртига бўртма ҳарфлар туширилган; ёзув қалам (қамиш) билан сиёҳ ё бўёқда битилган; қоғозга босма усулда туширилган.

Ўйма ҳарф усули. Ёзувнинг бундай усули кўпроқ эпиграфик матнларга хос. Қоялар, қабртошлар, сопол буюмлардаги матнлар кўпинча ўйиб ёзилган. Бундай матнлар жуда кўп. Урхун ва Енисей дарёлари теварагидан топилган қадимги турк хоқонликлари ва давлатлари даврига тегишли ёдномалар, қоялардаги битиглар

ўйма усулда. Еттисувдан топилган насроний мазмунли қабр тошлари, мусулмон қабристонлари, тарихий мақбара ва зиёратгоҳлардаги битиглар, тош лавҳалар, деворий ёзувларнинг кўпи ўйиб ёзилган.

Бўртма ҳарф усули. Бўртма ҳарфлар жисм сиртига икки усулда туширилган. Бири нумезматикада (тангаларда) кенг қўлланилган. Унда аввал матн қолипи тайёрланиб, сўнг унга металл эритиб қуйилган. Илк ва ўрта асрларда зарб қилинган тангалар бунга мисол бўла олади. Бўртма ҳарф усули баъзан сопол буюмларда ҳам учрайди. Уларни ясаган кулоллар шу усул билан ўз тамға-белгиларини ҳам буюмларга туширганлар.

Иккинчи йўли эса анча қийин. Бунинг учун ясси сиртли жисмга матн ёзиб чиқилган. Сўнг махсус ускуна билан ҳарф тевараги ўйиб, текисланган. Шу усул билан ҳарфлар бўртма ҳолга келтирилган. Бундай матнлар ҳам оз эмас. Мусулмон мақбара ва зиёратгоҳларидаги қабртошлар, тош лавҳалар, деворий битиглар ва тахта (эшиклар)даги ёзувлар бўртма ҳарф усулида. Айни усул билан ўрта асрлар меъморчилигида биноларнинг деворлари, эшиклари, қабртошлар сиртига турли безаклар ҳам ишланар эди.

Бўртма ҳарф усули тахта, чарм, картон муқовали шарқ кўлёзма китобларида ҳам учрайди. Муқовасидаги тамға орасига уни ишлаган саҳхоф (муқовасоз) ўз исми-шарифини бўртма ҳарфларда туширган.

Кўлёзма усули. Тери ва қоғозлардаги матнлар, кўлёзма китоблар турли сиёҳлар билан қўлда ёзилган. Бунда қалам, қамиш сингари ёзув қуролларидан фойдаланилган. Шарқда қуш ё парранда патидан фойдаланилмаган. Қуш ёки парранданинг пати (перо) Европа ва рус китобатчилигига хос.

Мухташам сарой ва уйларнинг ички деворларидаги ёзувлар ҳам кўпроқ шу усулда битилган. Бироқ уларда сиёҳнинг ўрнига бўёқдан фойдаланганлар. Биноларнинг сирти, гумбазлари, минораларга ҳам бўёқда ёзиб, юзи сирланган.

Баъзан сопол буюмлар, ёғочларга ҳам қўл билан сиёҳда ёки бўёқда ёзилган.

Матн битишнинг босма усули. Илк ўрта асрларда шарқий турк маданий муҳитида кашф этилган *ксилография* – тахта бетига ҳарф тушириб, ундан нусха кўпайтириш усули босма китоб усулининг илк кўриниши эди.

Кейинчалик юзага келган *типография* ва *литография* (яъни, *тошбосма*) усулида ҳам китоблар босиб чиқарилган.

Ислом даври қабртошларидаги ёзувлар

Маълумки, қабртошлар ўтмишнинг ўзига хос санъат асари, архитектура ёдгорлиги бўлиб, уларни тайёрлаш жуда катта меҳнат ва маҳоратни талаб этган. Бошлаб ёдгорлик учун ноёб ва қимматли тош танланган. Тарихий манбаларда бундай тошлар ҳуқумдорлар буйруғига кўра баъзан узоқ ўлкалардан ташиб келтирилганлиги тўғрисида маълумотлар бор. Келтирилган ашё тош йўнувчи уста(сангрез)га топширилган. У тошни йўниб сандиксимон ёки бешиксимон шаклга солган. Бу орада тошга битилгучи ёднома матни ҳам тайёрлаб қўйилган. Матн, одатда, олим, муаррих ё шоирлар, диний уламолар томонидан тузилар эди. Улуғ кишиларга аталган ёдномани тузиш учун баъзан улар орасида танлов ҳам ўтказилган. Оқибат, матнлардан энг маъқули, талабга жавоб берадигани танлаб олиниб, хаттотга топширилган. Тошни безашда наққошнинг хизмати алоҳида ўрин тутади. У силликланган тошнинг юзаси ва ён бағирларини нақшлар ҳамда ислом санъатида оммалашган геометрик шакллар билан безаган. Ҳарқалай, кейинги жараён хаттот билан ҳамкорликда бажарилган дея оламиз. Чунки, тошнинг қанчалик гўзал чиқиши хаттот ва наққошнинг ҳамкорликдаги меҳнатига боғлиқ эди. Бу юмушлар тугагач, тош сангтарошга топширилган. Сўнгги ва энг захматли ишни сангтарош яқунлаган. Шундай қилиб, чиройли бир қабртошни тайёрлаш учун ойлаб вақт сарфланган.

Ўрта асрлар ислом маданияти тарихида турли маданият ва санъат марказларида сангтарошлик мактаблари шакллангани маълум. Бу даврларда, айниқса, самарқанд-кеш сангтарошлик мактаби шуҳрат қозонган. Самарқанд-кеш усталарининг ишларини бошқа ҳудудлардаги ёдгорликларда ҳам кузатамиз. Бу усталарнинг меҳнатига талаб катта бўлган ва эътиборли кишилар хотирасига қабртош ясаш учун улар таклиф этилган.

Кўриниши, ишланишига кўра турли даврларда яратилган қабртошлар бир-биридан ажралиб туради. Қабртошларнинг юксак даражада ишланган, классик тури сандиқ кўринишидадир. Биз уларни шартли равишда “сандиксимон” қабртошлар деб атадик.

Шундай аталса-да, уларнинг тепа қисми бўртган, айвон пештоқи шаклида. Ҳатто тошнинг тўрт устуни ҳам кўпинча сарой устунлари шаклида. Умумий қиёфаси эски туркистон архитектурасига мансуб гўзал бир уйни эслатади. Бунда чуқур маъно мужассам: қабр марҳумнинг уйи деган тасаввур бор. Сандиксимон қабртошлар. кўпроқ, XIV–XVI юзйилликларда кенг тарқалган. Ёдгорлик шакли, унинг безаклари марҳумнинг тириклиги чоғида жамиятда тутган мавқеи ва ёшига ҳам боғлиқ бўлган. Хонлар, султонлар, амирлар, шайхлар қабрига ўрнатилган тошлар ниҳоятда гўзал ва салобатли. Уларни ўз даврининг ажойиб архитектура обидалари санаш мумкин.

Қабртошларнинг яна бир хили “бешиксимон” тошлардир. Улар бешик шаклида тайёрланган (инсон чақалоқлигида бешикда улгайгани сингари унинг сўнг ери ҳам бешикдай осойишта бўлуви ният қилинган бунинг билан). Баъзилары икки бўлакдан иборат: асоси сандиксимон ишланиб, усти бешик кўринишида. Бешиктошларнинг тарихи ҳам узоқ. Бундай тошлар ҳам марҳумнинг тириклигидаги даражаси, ёшига қараб ишланган. Айниқса, ўспирин ва гўдак ўтганларнинг қабртошлари кичик ва бежиримлиги билан ажралиб туради.

Шартли равишда “рельссимон” деб аталаётган қабртошлар, нисбатан, кейинги даврларга тегишлидир. Улар кўринишдан қиркма темир йўл рельсига ўхшайди. Шакли жўн, безаклари ҳам йўқ ҳисоб. Марҳумнинг нисбатан қуйроқ амалда ўтганидан далолат беради. Иқтисодий таназзул даврида бундай тошлар кенгроқ тарқалган.

Шакли, ишланиши жиҳатидан Қашқадарё вилоятининг Қамаши туманида жойлашган ҳазрати Лангар зиёратгоҳидаги қабртошлар бошқа қабртошлардан буткул айрилиб туради. Мақбара ичидан бир неча қабр жой олган. Биринчи қабр устига тобутсимон тош қўйилган. Лекин тобутсимон тошнинг ёзуви йўқ. Тошнинг бош томонига тепаси меҳроб шаклидаги тошлавҳ (стела) тикланган. Марҳум хотирасига аталган ёзув мана шу тошлавҳда.

Иккинчи қабр устидаги ёдгорлик ҳам шундай шаклда. Қабрнинг бош томонига лавҳ тикланиб, ёзув ана шу лавҳга битилган. Лавҳнинг терс томонига ҳам рамка ишланиб, остига меҳроб чизилган. Рамкага *Lahu-l-hukmu va alayhi yurja'ün* (Хукм Униқидир ва Унга қайтадилар) деб ёзилган. Остидаги меҳробда

эса ёзув йўқ. Учинчи қабртошнинг ишланиши ҳам шундай. Ундаги лавҳнинг терс томонида ҳам аввалгисидай ёзуви бор.

Усталар мазкур тошлавҳларни маҳорат билан ишлаганлар, уларнинг хати ҳам ниҳоятда гўзал. Умуман, мазкур қабртошларни ўз даврининг энг ажойиб санъат ва архитектура, эпиграфик ёдгорликлари сифатида баҳолаш мумкин.

Ёдгорликлар ичида трапедия кўринишидагиларини ҳам учратамиз.

Қабртошларнинг анча кейинги даврларда оммалашган симёғоч асоси шаклида ишланганлари ҳам бор. Кеш-Шахрисабз теварак ҳудудларида бундай тошлар жуда оз. Бундай қабртошлар Жиззах вилояти Бахмал туманидаги эски қабристонларда бор. У ерда симёғоч асоси шаклидаги тошлар ниҳоятда кенг тарқалган.

Қабртошлар орасида сополак шаклидагилари ҳам бор. Бундай тошларнинг шакли оддий бўлиб, уларга нақшлар берилган. Ёзуви ҳам чиройли.

XIV юзйилликнинг иккинчи ярми – XX юзйиллик бошларида қайроқ шаклидаги тошлар кенг тарқалган. Буларнинг шакли оддий, безаклари ҳам йўқ. Тошга асосан, басмала ҳамда мархумнинг исми-шарифи, ўлимининг санаси битилган, холос. Бундай тошларни Самарқанд вилоятининг Челек туманидаги эски қабристонларда учратамиз.

Ёдгорликлар орасида қабр-сандиқ ҳам алоҳида ўрин тутади. Бу ҳудудларда қабр-сандиқлар, асосан, тахтадан ишланган. Шунинг учун ҳам улар муҳофазага олинган бинолар, кўпинча, мақбаралардаги қабрларга қўйилган. Одатда, қабр-сандиқ ўзининг ишланиши, безаклари жиҳатидан қабртошлардан қолишмайди. Табиийки, бундай ёдгорликлар улуғ кишиларнинг қабрига қўйилган. Афсуски, кунимизгача бундай ёдгорликлар жуда оз сақланган. Худди шундай қабр-сандиқ Китоб туманидаги Султон Саид Аҳмад (Ҳазрати Башир) мақбарасида бор. Уни айни турдаги санъат ёдгорликларининг гўзал намуналаридан бири деб санаш мумкин. Ёдгорлик яхши сақланган. Фақат у айни чоғда гўр устидан четга олиб қўйилган. Бу ерлик қарияларнинг сўзига қараганда, қабр-сандиқ аввал гўр устида турган. Кейинчалик қабрга янги мармар ўрнатилгач, четга олиб қўйилган. Афтидан, мазкур қабр-сандиқ 300-330 йиллар бурун ясалган чикар.

Ислом даври қабртошларида матнга жиддий эътибор қаратилган. Бу давр қабртошларидаги матн ўз тузилиши, матн танлаш принципига кўра Ўрта Осиё халқлари томонидан анча бурун, бошқа диний эътиқодлар даврида яратилган эпиграфик матнлардан фарқ қилади. Муслим хотирасига ўрнатилган қабртош ислом маданиятининг муҳим ёдгорлигидир. Бу давр тошларидаги матн буткул исломий руҳда. Табиийки, ёднома матни тошнинг тузилиши, кимга аталаётганига қараб танланган. Ёдгорликларда марҳумга оид тарихий маълумотлардан ташқари ислом эътиқодидаги тушунчалар, Қуръони карим оятлари жой олган. Чунончи, эътиборли кишилар шарафига битилган ёднома басмала билан бошланади. Бундан ташқари, тошга Аллоҳнинг исми-сифатлари (асмау-л-хусна) битилган. Уларнинг сони турлича: ўта эътиборли ёдгорликларда 99 та, бошқаларида 66 ёки 33 та келтирилади. Тошга баъзан *Allah, Muhammad* сўзлари ҳам битилган. Шунингдек, матнда Қуръони каримдан оятлар ҳам келтирилган.

Матн ичида марсиялар, баъзан шарқ классикларининг теран фалсафий байтлари ҳам жой олган. Ва, энг асосийси, матнда марҳум хақидаги маълумотлар алоҳида ер эгаллайди. Сандиксимон қабртошларда бундай маълумотлар тошнинг бош ва оёқ кўндалангига битилган. Бош томонда ушбу марқад кимга тегишли эканлиги таъкидланса, оёқ томонда ўлимнинг тарихи берилади.

Тош соддалашган сари ундаги матн ҳам оддийлашиб, қисқара боради. Айрим тошларда басмала, марҳумнинг исми-шарифи ва ўлимнинг санаси қайд этилган, холос.

Ислом даврида яратилган қабртошлар уч тилли: арабча, форсий ҳамда туркий. Ёдгорликларда басмала, асмау-л-хусна, Қуръони каримдан олинган оятлар арабча шаклда келтирилган. Марсия ва шеърлар, кўпинча, форсийда келади. Марҳумга тегишли бўлган қайдлар, ўлимнинг тарихи XIV–XVI юзйилликларда, кўпинча, араб тилида бўлиб, булар билан олдинма-кетин форсчада ҳам ёзила бошлайди. Кейинги даврларда марҳум тўғрисидаги қайдлар туркийда бериладиган бўлди.

Қабртошлардаги безаклар ҳам эътиборга молик. Тошларга кўпинча меҳроб тасвири туширилган. Баъзи тошларнинг безаклари ниҳоятта бой тасрифига сўз ажиз. Ҳатто кирраларига

ишланган устунчалар ҳам нақшинкор. Устунчалар ишланишига кўра уч хил: морпеч (кулала илон), кунгираддор ҳамда безаксиз устун шаклида. Яна бир жиҳати, тошларнинг юз томонига ромашка гул, юлдузчалар ўйиб туширилган. Бу шакл, афтидан, шамдон вазифасини бажарган кўринади.

Яна тошларга ислом тушунчасидаги абадиёт белгиси(свастика)ни тушириш ҳам мумкин бўлган.

Ёзув тошларга ўйиб ёки бўртма шаклда битилган. Хат услуби кўпда сулс, сулси насх, шунингдек, насх ва настаълиқда. Баъзи тошларда *Allah, Muhammad* сўзлари ҳамда матндаги муҳим ўринлар рамкаларга олинди, куйида ҳам ёзилар эди.

Кўлёзма китобларни тайёрловчилар

Кўлёзма китоб бир қанча нодир касб эгаларининг қўлидан чиққан. Булар: қағозрез, котиб, мусаввир, лаввоҳ, сахҳофлардир.

Котиб (<араб. *كاتب*) – хат битувчи, китоб битувчи. Айни маънода *хатмот* (<араб. *خطات*) атамаси ҳам қўлланади. Лекин маънода фарқ бор: *хатмот* – “хат устаси; чиройли хат битувчи”; *котиб* эса хат ёки китоб битувчи касб эгаларининг умумий номидир, ҳар қандай хат битувчини ҳам *котиб* дейилаверади.

Кўлёзма китобнинг юзага келишида котибларнинг хизмати катта.

Қадимги туркий тилда китоб битувчи “котиб”ни *bitigči* дейилган. Бу атама Юсуф Хос Ҳожибнинг “Қутадғу билиг” асарида ҳам келган:

Nečä ma bilig bilsä beglär özi

Bitigčï keräk-ök bitisä sözi. –

“Бегларнинг ўзи қанчалик билимли бўлмасин,

Хабар ёзгудек бўлса, албатта котиб керак бўлади”
(QBN.100b,2).

Бу сўз ўрта асрларда ҳам ишлатилган. Жумладан, бу даврда “девон котиблари”ни *dīvān bitigčilari* дейилган.

Қадимги туркий тилда “котиб, хат битувчи”ни *bitkäči* ҳам аталган. Унинг бу шакли “Олтун тусли ёруғ” сутрасида бор (қаранг: АҲ.686,1).

Маҳмуд Кошғарийнинг ёзишича, шох мактубларини турк хати (яъни, уйғур хати) билан ёзувчи котибни *ilimya* деганлар (МК.42а). “Қутадғу билиг” асарида бу атама *bitigči ilimya* шаклида ҳам ишлатилган. Мана мисоли: *Ögdülmiş eligkä bitigči ilimya nekü-teg kerakin ayur.* – “Ўгдүлмиш элигга хат ёзувчи котиб қандай (бўлуви) кераклигини айтади” (QBN.100а,14); *Beglärgä bitigči ilimya nekü-teg keräkin ayur.* – “Бегларга битигчи-илимга [яъни беглар хизматидаги котиблар] қандай бўлмағи кераклигини айтади” (QBN.9,10).

Илк ва ўрта асрларда котибларга нисбатан қўлланган атамалардан яна бири *baxši* сўзидир. *Baqši~baxši* атамаси қадимги турк будда, моний диний жамоалари даврасида “устоз, мурабий” маъносида ишлатилар эди. Масалан, бу сўз айни маънода “Сюаньцзан кечмиши” асарида ишлатилган: *söki baqšilarniñ sawi erür* – бурунги устозларнинг сўзлари эрур (СЦ. VIII.9,2–3). Асарда бу сўз *potči baqši*, яъни “нүмчи устоз” шаклида ҳам келган (СЦ. V.9,18).

Замонасининг хат-саводли, ўқимишли кишиларига нисбатан қўлланган бу сўз кейинчалик уйғур хатида битувчи котибларнинг номида сақланиб қолди. Масалан, ўрта асрларда уйғур хатида битувчи котиблар отига *baxši* сўзи қўшиб айтилган: *Zaynu-l-Abidin baxši*, *'Abdu-l-razzāq baxši* сингари. Ҳозирги ўзбек тилида у “халқ достончиси, бахши”ни билдиради. Айрим оғизларда “фолбин”ни ҳам *baxši* дейдилар. Хитой тилида ҳозир ҳам *boši* сўзи бор. У фан доктори илмий даражасига эга бўлганларни англатади. Бу сўз хитойчага қадимги туркий тилдан ўзлашган бўлуви керак.

Шу ўринда муҳим бир фактга эътибор қаратайлик. Илк Қирим хони Ҳожи Гирейнинг 1453 йили Маҳмуд ўғли Ҳаким Яҳёга берган тархонлик ёрлиғи (васиқаси) бор (Kurāt 1940,62–75). Бу ёрлиқнинг бошқа ёрлиқлардан фарқи шундаки, унинг охирида битигни битган бахши(котиб)нинг ва унга кўрсатма берган қозининг оти ёзиб кўйилган: *Qāzi-l-quzzat mavlānā Sadr-i Jihān ötündi. 'Ali baxši otin qozikalon mavloni Sadru Jihon ultimos qildu. Ali baxshi ezdu.*

Яна бир жихати, ёрлиқнинг 51- каторида *altun nišanlıy, al tamalıy yarlıy berdimiz* деган жумла келади. Ҳолбуки, ёрлиқда бу

жумлада тилга олинган нишон ҳам, тамга ҳам йўқ. Фақат унинг бошланишига чиройли бир ёзувли нишон ишланган, холос. Бирок у хоннинг нишони эмас, ундаги ёзув басмаладир. Агар ёрлик ўта нафис хат билан битилмаганида, юкоридаги белгиларига асосланиб, уни асл ёрликнинг копияси (нусхаси) деган бўлардик. Шундай бўлиши ҳам чамадан йироқмас. Акс ҳолда, ёрликқа котибнинг ва қозикалоннинг исми ҳам ёзилмаган бўларди. Афтидан, Али бахши ёрликдан қозикалоннинг илтимосига кўра нусха кўчириб берган кўринади.

Муҳимроқ ери, ёрликда *baxši* атамасининг қўлланилгани. Демак, Қирим хонлигининг илк палласида Олтин Ўрда китобат анъаналари давом этган ва бу доирада ҳам котибларни, ўрни билан, *baxši* дейишган.

Лаввоҳ (<араб. *لواح*) – китоб бетларига лавҳа ишловчи. Хаттот кўчирган матни рангдор чизиқли жадвал ичига, ҳошияни эса қизил ёки ҳаворанг чизиқ ичига олади. Ҳошияга ранг бериш керак бўлган тақдирда, лаввоҳ бўёқли қоғозлардан керакли қисмини кесиб олиб, ҳошияга ёпиштириб чиқади. Ёпиштирилган жойларни эса олтин суви ёки рангли кашталар билан пардалантиради. Лаввоҳ бадий безакли қўлёзмаларга оддий найдан қилинган маҳсус асбоб билан сатрлар, мисралар орасига зарҳал, қизил ёки ложуварддан афшон – сочма безак беради. Ҳошияларда ўсимликлар, гуллар ва ҳайвонот дунёсининг нафис тасвири ва олтин сувли жим-жималар ҳам берилар эди.

Қўлёзмаларнинг илк варақларидаги унвон ёки сарлавҳа деб аталган безакли нақшлар билан ўралган қисмларини ҳам лаввоҳ бажаради. Лаввоҳ ҳар бир асар мазмунидан келиб чиққан ҳолда матн кўчирилишидан олдин бир ёки иккита лавҳа (фронтиспис) – асосий мазмунни тасвирлайдиган ва титул саҳифаси ёнида ҳар икки саҳифадаги яхлит расм тайёрлайди.

Лавҳа ўта жимжимадор қилиб ишланади. Олтин суви билан унга гул ва япроқлар расми билан, шунингдек, геометрик нақшлар солинади.

Масалан, “Хамса” каби алоҳида асарлардан таркиб топган китобларнинг ҳар бири аввалида алоҳида лавҳалар берилиб, ўртасида асар ва муаллиф номлари ёзилади.

Мусаввир (<араб. *مصور*) – қўлёзма китоб саҳифаларига расм чизувчи, расмнинг мазмунига қўлёзма мазмунига кўра сюжетли расм

– миниатюралар ишлаган, хаттот бўш қолдирган саҳифаларни улар билан тўлдирар эди.

Мусаввир хунарига оид асбоблар – сарқалам (нозикқалам), мўйқалам, турли бўёқлар бўлиб, уларни рассом ўзи тайёрлар, бўёқлар қуюлтирилиб, уларга олтин ва кумуш суви қўшиларди.

Ниҳоят, қўлёзма *сахҳоф* (<араб. *صحاف*), яъни муқовасоз қўлига ўтади. Саҳҳоф китоб муқовасини ишлаш билан шуғулланган.

Машҳур хаттотлар

Ўрта Осиёда китобат санъати Амир Темур ва темурийлар даврида кенг қулоч ёйди. Бунинг сабабларидан бири мўғуллар истелоси даврида кўп асарлар ёндирилган, яроксиз ҳолга келтирилган эди. Уларни сақланиб қолган нусхалардан қайта кўчириш, китобат санъати ҳақида махсус асарлар яратиш кун тартибига қўйилди. Бу соҳада Хуросоннинг пойтахти бўлмиш Ҳирот ўрнатқан бўларли мавқега кўтарилган эди. Шохрух Мирзо даврида шакллана бошлаган Ҳирот хаттотлик мактаби Бойсунгур Мирзо ташаббуси ва оталиғида гуллаб яшнаган эди. Қирк қўлёзма асосида Фирдавсий “Шохнома”сини кўчириш, бадий безаклар бериш, унга миниатюралар яратишнинг ўзигина бу соҳада китобат санъатига дахлдор ижодкорлар Ҳирот маданий марказига тўпланганлигидан дарак беради.

XVI юзйилликда Темурийлар салтанати инқирозга юз тутгач, бу соҳадаги моҳир хаттот ва рассомлар Бухорога кўчиб келган эдилар. Бу ерда ўзига хос Бухоро хаттотлик мактаби ривожлана бошлаган эди. XVIII юзйилликда Муҳаммад Раҳимхон I ва Муҳаммад Раҳимхон II замонасида Хоразмда, ана шу даврда Қўқонда китобат санъати раванк топа бошлайди.

Ҳирот мактабини бошқарган Бойсунгур Мирзо қошида, Давлатшоҳ Самарқандийнинг “Газкирату-ш-шуаро” асарида калтирилишича, қирк нафар моҳир хаттот тинмай китоблар кўчирган. Бойсунгур Мирзонинг ўзи сулс хатининг устаси эди. Унинг теварагида Ҳ.мад Румий, Мир Имед, Мирзо Аҳмад, Дарвеш Абдулмажид Толқоний, Ҳ.мад Бойсунғурий, Хожа Абдулқодир Гўянда, Хожи Мақсуд, Мирзо Миракий, Бадидуззамон Мирзо – настаълик хатини чиройли ёзган.

Алишер Навоий замонида Муҳаммад Котиб умр бўйи Жомий асарларини кўчирган.

Хожа Мир Али Табрэзий “Қиблату-л-кутуб” (котиблар кибласи) деган лақабга эришган. Султонали Машҳадий уни насх ва таълиқ хатидин настаълиқ хатини ихтиро қилди, дея таърифлайди. Амир Темур даврида яшаган бу котибнинг шогирдлари Мавлоно Жаъфар ва Мирабдулхайлар шуҳрат топган эди.

Мавлоний Симий шоир, хаттот ва иншо санъатида мохир бўлган. Хаттотларнинг яна бири Султонали Машҳадийдир. У “хаттотлар шоҳи” лақабини олган ва настаълиқ хатини битишда тенгсиз эди. У Навоийнинг “Илк девон” деб юритилаётган, шогирдлари, мухлислари тартиб берган девонини ва бошқа девонларини ҳам кўчирган.

Султон Али Машҳадий шогирдларидан: Зайнуддин Маҳмуд, Султон Муҳаммад Нур, Султон Муҳаммад Хандон, Мавлоно Муҳаммад Қосим, Мавлоно Алоуддин ўз маҳорати билан ажралиб турганлар. Султон Алининг бир қанча истеъдодли шогирдлари Машҳадда яшаб, ўз ҳунарини юксалтириб борганлар. Султон Али Қойимий ҳам Жомий асарларини кўчирган.

Амир Дўст Тералий Бобур Мирзо хизматида бўлган. Абдулжамил котиб эса Навоий “Хамса”сини кўчирган ва шоирга бу нусха ғоят манзур бўлган эди. У Навоийнинг ўз котиби бўлиб хизмат қилган. Дарвеш Муҳаммад Тоқий Ҳиравий шоир ва хаттот эди. У Навоий девонлари ва Жомий асарларини кўчирган.

Султон Муҳаммад Хандон эса Султон Али Машҳадийнинг суюкли ва билимли шогирдларидан бўлган. У Навоий хизматида бўлган. Табиатан хушчақчақ бўлгани учун унга “Хандон” лақабини беришган. Бу хаттот муаммо соҳасида ва мусиқада ҳам машҳур эди. У найни яхши чалган.

Султон Муҳаммад Нур, Мирзо Ҳабиб, Кармон Ҳувар, Муҳаммад Ҳусайн Боҳарзий, Қосимшоҳ устозлик даражасига етишган Султон Муҳаммад Хандон шогирдларидан бўлганлар. Мавлоно Дарвеш Муҳаммад Самарқандий шоир ва хаттот, Хожа Абдуллоҳ Марварид Баёний эса шоир, хаттот ва мусиқачи бўлганлар. А. Мурадов асарида бошқа котиблар ҳақида маълумотлар бор.

Бухоро мактаби намояндаларидан Пирмуҳаммад Сўфий, Бухорий, Миразд Бухорий, Султон Муҳаммад Бухорий, Мавлоно Самих, Устод Жаҳонгир, Мирак Бухорий, Мирали Ҳиравий, Дўст Муҳаммад сингари хаттотлар, музаҳҳиб (қўлёзмаларга безак берувчи) шоир ҳам бўлганлар. Хат санъатининг аксар турларини пухта билганлар. Бухоро мактаби намояндalари санъати анъаналари XX юзйилликка қадар давом этди. Уларнинг бу шарафли иши туфайли катта ҳажмдаги кадритларимиз сақланиб қолди. Улар орасида Муҳаммад Шариф Садр Зиё каби маърифатли зотнинг китобхонаси ғоят бой бўлган, у биринчилардан бўлиб ўз китобхонасидаги китобларнинг илмий каталогини тузган. Садр Зиё яхши хаттот ҳам эди.

Самарқанд хаттотлик мактабида ҳам атоқли санъаткорлар иш юритганлар. А. Муродов китобида улардан олтимишга яқин хаттотнинг оти келтирилади.

Хоразм мактаби XVI юзйилликдан XIX юзйиллик сўнгига қадар адиб оламидаги машҳур асарлар (жумладан, Фирдавсий “Шохнома”си, Жомийнинг “Хафт авранг”) ҳамда ўз ҳудудларида яратилган турли бадиий, илмий, тарихий асарларни кўчирганлар.

Улар орасида Ҳамдалий, Нависий Хоразмий настаълик услубига янгилик киритган Абдурахмон Хоразмий, унинг ўғли Анисий Хоразмий ва Абдузоҳир котиб хаттотлик санъатига оид “Саводи таълим” асарини ёзган машҳур шоир, таржимон Мунис Хоразмий ҳамда Муҳаммад Юсуф Рожий (шоир, мусиқашунос, таржимон), Комил Хоразмий (уста хаттот, наққош ва бастакор), Абдураззок Фақирий (шоир, хаттот) – насх, сулс, райҳоний ва бошқа хатлар устаси Муҳаммад Юсуф Чокар (шоир, мусиқашунос, хаттот), Муҳаммад Юсуф Баёний (шоир, тарихчи, табиб, таржимон, мусиқашунос ва хаттот)дан олдин ва кейин ўтган олтимишга яқин ижодкор ва улар кўчирган асарлар ҳақида маълумотлар мавжуд.

Фарғона мактаби хусусида сўз Заҳириддин Муҳаммад Бобурдан бошланади. У давлат арбоби, саркарда, шоир, олим, тарихчи ва ихтирочи хаттотдир. XVI–XVIII юзйилликларда Фарғонада Навоий асарлари кўплаб кўчирилган. Қўқон хонларининг ичида шеърят соҳасида Фузулийга эргашган шоирлар бўлгани учун ҳам, Фузулий асарлари каби китобат қилинган. Қирққа яқин хаттот XX юзйилликка қадар иш юритган.

Тошкент хаттотлари китобат санъатининг турли йўналишдаги намояндалари ҳақида ўзининг “Бадоеу-л-вақоеъ” асарида маълумот берган Махмуд Восифий, Жалолиддин Юсуф Шоший Мухаммад Шайх Тошкандий Саййидхўжа ўғли (наسخ устаси), Обидий, Шоший (настаълик ва ёқутий хат устаси), Хожи Абдулвахҳобхўжа Мухркан (гўзал, нақшдор мухрлар ясаган), Қори Фазлуллоҳ Миржалол ўғли Алмайи (шоир, олим, машхур “Калила ва Димна” таржимони, ўз тирнокларини хат ёзишга мослаб ўстирган хаттот), Мухаммад Шоҳмурод Котиб (шикаста устаси). Бу устод Тошкентда Лихтин, Бердиёнбек, Каминский, Ильин, Порце ва бошқалар ташкил қилган литографияда қўлёзмалар кўчиришда фаол бўлган. Навоийнинг “Ғаройибу-с-сиғар”, “Наводиру-ш-шабоб” девонларини, “Хамса” дostonларини, Жомий асарлари, Фузулий, Ҳофиз Шерозий, Амирий девонлари шулар жумласидандир. Шоҳмурод котиб шогирдларидан ўн тўрт номни устознинг истеъдодли шогирди, олим ва котиб А. Муродов ўз асарида келтирган. Шунингдек, Тошкент мактаби намояндаларидан яна йигирма нафар котиб, улар орасида Ибодулла Одиллов тўғрисида ҳам маълумот беради.

Сўроқ ва топшириқлар

Ўрта Осиёда китобнинг пайдо бўлиши ва унинг илк намуналари тўғрисида сўзлаб беринг.

Ўтмишда ишлатилган ёзув ашёлари ва ёзув қуроллари тўғрисида сўзланг.

Илк ва ўрта асрларда қандай китобат турлари амал қилган?

Ўрта асрларда Ўрта Осиёда қандай китоблар кенг тарқалган эди?

Қўлёзма китобларнинг бадийи безаклари нималардан иборат?

Қўлёзма китобларнинг муқоваси, қоғози, техник белгилари тўғрисида сўзлаб беринг.

Қўлёзма китоб тайёрлаш жараёни қандай кечган? Қағозрез, котиб, мусаввир, лаввоҳ, саҳҳофларнинг қиладиган ишини таърифлаб беринг.

Ўрта асрлардан қолган мусулмон қабртошлари, уларнинг тузилиши, ёзувлари тўғрисида нималарни биласиз? Мисоллар билан тушунтириб беринг.

Илмий китоблар, факсимиль нашрлар, қўлёзма китобларнинг фотонусхалари, интернет сайтларидан Ўрта Осиё халқларининг китобат тарихи, қўлёзма китоблар ва уларнинг белгилари тўғрисида материал йиғинг. Йиққан материалнинг асосида семинар дарсларида илмий презентация ўтказинг.

УЧИНЧИ БЎЛИМ. МАТННИНГ ТУЗИЛИШИ ВА ТИЛИ

Таянч сўз ва бирикмалар: матн тузилиши, асар бўлиmlари; матн кўптиллиги, асарга қўшимчалар, луғатлардаги қисқартмалар,

Эътибор қаратиладиган масалалар:

Илк ва ўрта асрларда яратилган асарларда матн кўптиллиги.
Илк ўрта асрларда яратилган асарларнинг тузилиши ва матн таркиби.
Ислол даври эпик асарларининг анъанавий бўлиmlари.
Кўлёма китобларда асарлардан сўнг келтирилган қўшимчалар.
Луғатларда қайд этилган қисқартмалар ва уларнинг маъноси.

Илк ва ўрта асрларда туркий муҳитда яратилган асарларда матн кўптиллиги масаласи

Илк ва ўрта асрларда туркий муҳитда, асосан, она тилида ижод қилганлар ва ўша чоғлардан сақланиб қолган асарларнинг кўпи туркий тилдадир. Шунингдек, қўшни-чаллик алоқалари, ижтимоий-сийсий, диний ва маданий муносабатлар таъсирида яратилган икки, уч, ҳатто тўрт тилли матнлар ҳам бор. Булар туркий–суғдча, туркий–хитойча, туркий–суғдча–хитойча, ислол даврида эса туркий–арабча, туркий–форсча, туркий–арабча–форсча, туркий–мўғулча, туркий–арабча–форсча–мўғулчада битилган. Яна турк маданий муҳитида баъзи матнлар суғдча, арабча ёки форсий тилда ҳам ёзилган.

Туркий муҳитда суғд тилида битилган ёдгорликларнинг энг эскиси Биринчи турк хоқонлиги даврида яшаб ўтган турк амалдори Махан тигиннинг ўлими муносабати билан, тахминан, 583–588 йилларда тикланган Буғут битигтошидир. Битигтош Мўғулистоннинг Архангай аймоғидан топилган. Тадқиқотчиларнинг тахминича, тошдаги битиг аслида икки тилли бўлган. Ҳозирги сақланиб қолгани – тошнинг ўнг юзи ва икки ёғидаги матни суғдчадир. Тошнинг терс юзи анча емирилган бўлиб, унда ҳарф изларинигина илғаш мумкин, холос. Лекин ушбу матн қандай ёзув ва тилда бўлганлигини аниқлашнинг имкони йўқ. Айрим олимлар ушбу матн парчасини хитойча, баъзилар брахма ҳатида бўлган, деб фараз қиладилар. Эҳтимол, ўша ўчган ёзув тошнинг ўнг юзидаги суғдча матннинг туркий версияси бўлуви

хам мумкин. Чунки, суғдча битигда қайд этилувича, бу қабр тошини “турклар ўрнатишган” (қаранг: Исҳоқов 1989,39–40,132; 2008,111–117 тошнинг тасвирига қаранг: Sertkaya 1995,177).

Уч тилли ёдгорликлардан бири қадимги Уйғур хоқонлигининг пойтахти Қорабалғасун ўрнидан топилган тош лавҳадир. У 825 йили тикланган. Матни – туркий, хитойча ва суғдча. Туркийси руний хатида (расмига қаранг: Orhun, 61; Sertkaya 1995,192).

Суғд тили кўк турк (Биринчи ва Иккинчи турк хоқонликлари), Уйғур хоқонлиги, ҳатто қорахонийлар замонида ҳам монументал мақсадларда туркий билан ёнма-ён ишлатилган.

Қадимги турк мухитида хитой тилига ҳам алоҳида эътибор берилган. Буни кўк турк ҳамда уйғур хоқонликлари даврида яратилган айрим туркий ёдгорликларда хитойча матннинг ёнма-ён ишлатилганида ҳам кўрамиз. Чунончи, Иккинчи турк хоқонлиги даврида яшаб ижод этган муаррих ва адиб Йўллуғ тигиннинг ўз амакиси Кул тигин (732 йил) ва отаси Билга хоқон (735 йил) шарафига ёзган битиглари икки тиллидир (туркий ва хитойча). Асосий матн тош лавҳаларнинг юз томони, ён бағри ва тарошланган қирраларида, хитойчаси эса орқа томонида (қаранг: Orhun,18–42).

Матн кўптиллилиги борасида, айниқса, туркий тилларга бағишланган луғат ва грамматик асарлар эътиборни ўзига тортади. Чунончи, Маҳмуд Кошғарийнинг “Девону луғати-т-турк” асари араб тилида ёзилган. Асардаги сўз мақолалар, уларнинг маъносини очиқлаш учун берилган иборалар, мақол ва ҳикматли сўзлар, шеърий узиндилар, шунингдек, грамматика бўлимида муайян қоидалар тасдиғи учун берилган мисоллар туркийдадир.

Ўтмишда яратилган луғатларнинг кўп тиллилари (уч ёки тўрт тилли) ҳам бор. Масалан, Маҳмуд Замахшарий “Муқаддамату-л-адаб”ининг луғат бўлими қўлёзмаларда икки, уч ё тўрт тилда берилган.

“Муқаддамату-л-адаб”нинг луғат бўлими (яъни исмлар ва феъллар қисми) кўп тиллидир. Луғат араб бўлмаган халқларга (форслар, туркий халқлар, мўғуллар ҳамда қадимги хоразмча сўзловчиларга) араб тилини ўргатиш учун мўлжалланган. Унга мўғулчанинғ киритилишига сабаб кейинчалик – XIII асрга келиб мўғуллар орасида ҳам мусулмонликни қабул қилганлари бор эди, улар ҳам ҳисобга олинган.

Луғатда бошлаб арабча сўз келтирилади, сўнг бошқа тилларда – форсча, туркий, мўғулча, баъзан қадимги хоразмий тилида унинг таржимаси берилади. Демак, луғатдаги арабча сўзлик арабшунослик учун, форсча ва қадимий хоразмча сўзликлар – эроншунослик, туркий сўзлик – туркшунослик, мўғулча сўзлик эса мўғулшунослик учун аҳамиятга эга. Агар турли тиллардаги сўзлар чоғиштира-типологияк аспектда ўрганилса, чоғиштира тилшунослик учун ўта аҳамиятли иш бўлади.

Муҳими, асарнинг мавжуд қўлёзмаларида сўзликларнинг берилиш тартиби ҳар хил: асар нусхалари икки тилли (арабча–форсча, арабча–туркий, арабча–хоразмий), уч тилли (арабча–форсча–туркий), тўрт тилли (арабча–форсча–туркий–мўғулча) вариантларда тарқалган.

Асарнинг луғат бўлими киритилган қўлёзмалари ҳозирги чоғда Ўзбекистон, Россия, Тожикистон, Афғонистон, Англия, Франция, Италия, Туркия, Эрон, Ҳиндистондаги йирик қўлёзма фондларида сақланмоқда (қаранг: Исломов 1998,12–21). Лекин буларнинг барида ҳам туркий сўзлик учрайвермайди.

Муҳими, “Муқаддамату-л-адаб”нинг қадимги хоразмий тилидаги сўзлик киритилган нусхалари ҳам бор. Шулардан бири фанда Кўния нусхаси деб юритилади. У Юсуф оға кутубхонасида 5010 рақами билан сақланмоқда. Қўлёзмада асарнинг бўлимлари тўлик. Луғат икки тилли: арабча сўзлар хоразм тилидаги таржимаси билан келтирилган (хоразмча матн ҳам араб ёзувида). Қўлёзманинг китобат санаси номаълум; чамаси XII асрда кўчирилган.

Яна бири Англиянинг Британия музейида сақланаётган 7429 сонли қўлёзмадир. У 1353 йили кўчирилган. Қўлёзмада фақат феъллар бўлими бор. Луғат, асосан, арабча–форсча–туркийда бўлиб, ора-сира хоразмча сўзлик ҳам киритилган.

“Муқаддамату-л-адаб”нинг қўлёзма вариантлари кўп. Шу ўринда асарнинг луғат бўлими (исмлар ва феъллар) илк вариантда қандай кўринишда эди, деган сўроқ туғилуви табиий. Олимлар, муаллиф асарнинг луғат бўлимини икки тилда (арабча–форсча) тузган; туркий ва мўғулчасини котиблар кейинчалик унга қўшганлар, деб билдилар. Бизнингча, бу фикр тўғри эмас. Буни рад этувчи далиллар ҳам бор. Чунки туркий сўзлик киритилган вариантларининг айримлари жуда эски. Яна бир жиҳати, асарнинг нодир нусхаларида келтирилган туркий сўзлик анча қадимий ёзув ва тил хусусиятларини

акс эттиради. Ушбу нусхаларни кўчириш чоғида туркий сўзликка алоҳида эътибор қаратилган: баъзи қўлёзмалардаги туркий сўзлик кизилда. Жумладан, Анқарадаги Турк тили куруми кутубхонасида асарнинг 1469 йили Константинополда кўчирилган нусхаси сақланмоқда (А.187- сонли қўлёзма). У уч тилидир: арабча–форсча–туркий. Муҳими, ундаги барча арабча сўзлар остида туркий таржимаси берилган, форсий сўзлик эса мунтазам эмас.

Мавжуд нусхаларнинг бундай белгилари тубандаги хулосага олиб келади: чамаси, муаллиф мазкур асарини икки қайта ёзган, аниқроғи бир ёзиб, кейин тўлдириш киритган. Асарни беш бўлимдан иборат шаклда тузган. Бу илк вариантнинг луғат қисми, чамаси, икки тилли эди: арабча сўзлар хоразмча таржимаси билан келтирилган. Бунинг билан маҳаллий муҳит талаби кўзда тутилган. Кейинчалик Хоразм ўлкасининг сиёсий-ижтимоий талабидан келиб чиққан ҳолда, муаллиф асарнинг луғат бўлимини қайта ишлаб, такомиллаштирган: уни кўп тилли луғатга айлантирган. Муаллиф томонидан қайта ишланган ана шу вариантыда туркий сўзлик ҳам бор эди. Таъкидлаш ўринлики, кейинги варианларга хоразмча сўзлик киритилганлиги даргумон. Сабаби, XIII асрдан кейин хоразм тили аста-секин истеъмолдан чиқиб, ўлик тилга айлана бошлаган эди.

Кейинги юзйилликларда вужудга келган вариантлар муаллифнинг ўша биринчи ёки кейинги – кўп тилли вариантга асосланган кўринади. Асарнинг арабча–хоразмча луғат берилган Кўния нусхаси илк вариантга асосланган бўлса эҳтимол. Лекин асарнинг фанда маълум бўлган бошқа нусхалари иккинчи – кўп тилли нусхадан урчиган дейиш мумкин. Кейинги юзйилликларда асар кўчириляётган юртнинг маданий, ижтимоий-сиёсий талаблари, ерли халқлар эҳтиёжидан келиб чиқиб, унинг янги-янги вариантлари юзага кела бошлаган. Туркий муҳитда кўчирилган нусхаларида туркий сўзлик сақланган, форсийзабон муҳит учун аталганларида эса туркийси тушириб қолдирилган.

Асардаги мўғулча сўзликка келсак, унинг кейинчалик – мўғуллар салтанати даврида киритилгани аниқ.

Британия музейида, ўрни билан, орада юнонча таржимаси берилган нусхаси ҳам бор. Бу эса асарнинг Европа мамлакатларида тарқалиши ва ўрганилиши билан боғлиқ ҳодисадир. Ўша ўлкаларда яшовчи олимларнинг талабидан келиб чиқиб, ундаги луғат юнончада ҳам изоҳланган.

Туркий матннавислик тарихида диний-фалсафий, адабий матнларнинг ҳам икки ё уч тилда битилган қўлёзмалари кенг тарқалган. Жумладан, Берлин қўлёзмалар фондининг Турфондан топиб келтирилган ёдгорликлар коллекциясида бир қанча суғдча матнлар бор. Шулардан бири монийликнинг тавбаномаси “Хуастуанивт”нинг суғдча версиясидир. Муҳими шундаки, мазкур матннинг муайян бўлаги туркий таржимаси билан берилган. Таржимаси сатрма-сатр суғдча матннинг тагида келтирилган (Исхаков 2008,157). Ушбу таржима ўша замондаги турк-моний жамоаларига мўлжалланган чоғи.

Ислом даври китобатчилигида мусулмон дунёсини бирлаштирувчи идеология, минтақадаги тил вазияти, адабий алоқалар ва маданиятлар таъсири натижасида бу анъана янада кучайди. Ана шу адабий, лисоний-маданий жараёнларда яратилган матнларнинг сони анчагина. Масалан, Британ Музейида сақланаётган Or.8193 кўрсаткичли қўлёзмада саҳифа ўртасига уйгур ҳарфи туркий матн битилган. Булар “Сирожу-л-кулуб”, “Масъала китоби”, “Роҳату-л-кулуб” асарлари, Хоразмийнинг “Муҳаббатнома” достони, мумтоз адабиётимиз намояндларининг шеърлари ва айрим тўртликлардир. Ҳошиясидан эса Камол Исмоил Исфохонийнинг форсий девони ўрин олган.

Бошқа бир мисол. Алишер Навоий “Арбаъин” асарининг айрим қўлёзма нусхалари Абдурахмон Жомий “Арбаъин”и билан бирга кўчирилган. Ана шундай нусхалардан бири ЎзР ФА Шарқшунослик институтидаги Ҳ. Сулаймонов фондида сақланаётган 106-IV кўрсаткичли қўлёзмадир. Қўлёзмага иккала ижодкорнинг қаламига мансуб “Арбаъин”лар киритилган. Унда бошлаб ҳар икки асарга асос бўлган ҳадис, сўнг ушбу ҳадис мазмунидан келиб чиқиб ёзилган Жомийнинг форсча ва Навоийнинг туркий тўртлиги келтирилган.

Эътиборга лойиқ хусусияти шундаки, баъзи асарларнинг тузилишидан келиб чиққан ҳолда, матннинг айрим бўлаклари арабча ё форсчада берилган. Жумладан, “Ҳибату-л-хақойиқ” асарида Адиб Аҳмад ўз ҳикматларини баён этар экан, айна ҳикматларнинг тасдиғи учун арабий оят, ҳадис ва ўғитлардан келтиради.

Шунингдек, Заҳириддин Бобурнинг “Бобурнома” асарида, ўрни-ўрни билан, форсча мақол ва байтлар ҳам келтирилган.

Мухими, ушбу форсча матнларнинг туркий изоҳ ё таржимаси йўқ. Англашиладики, Мовароуннахр, Хуросон муҳитидаги туркларнинг билим даражаси, улар форсийни ҳам тушуна олганлиги сабабли Бобур ана шундай йўл тутган. Маълумки, ушбу минтақада, айниқса, ўқимишлилар араб ва форсийдан ҳам бохабар эдилар. Бу нарсани ўша давр тазкираларида ҳам яққол кузатиш мумкин. Масалан, Алишер Навоий “Мажолисун-нафоис” тазкирасида ўз замонида форсийда ижод этган шоирлар тўғрисида маълумот бера туриб, уларнинг машхур байтларини форсийда келтирган ва уларнинг туркий изоҳини беришга эҳтиёж ҳам сезмайди. Ёки бунинг аксини Ҳасанхожа Нисорийнинг форсча “Музаққири аҳбоб” тазкирасида кузатамиз. Тазкирада муаллиф туркий тилли шоирлар тўғрисида маълумот берар экан, уларнинг машхур байтларидан мисоллар келтирган. Ушбу байтлар ҳам туркийдадир.

Матн битиш тарихида бу анъана XIX юзйилликнинг охирларига қадар давом этди. Умуман, туркий матнларга иккинчи бир тилли матннинг киритилиши Ўрта ва Марказий Осиё халқларининг юзйилликлар оша ягона маданий, адабий муҳитда яшаганидан далолат беради. Улар ўзаро биродарлик асосларида илк ва ўрта асрлар ижтимоий-сиёсий, маданий тараққиётига ҳисса қўшиб келдилар.

Будда нўм битиглари ва уларнинг тузилиши

Нўм битиглар (буддизм даврида яратилган қонун китоблари) қадимги туркий адабиётда кенг тарқалган асарлардан бўлиб, улар хитой, тоҳар, суғд, санскрит тилларидан қадимги туркий тилга таржима қилинган.

Нўм битигларнинг бўлимлари (боблари) *ülüş* ёки *bölüg*, қисмлари эса *tegzinč* дейилган. Китобнинг кириш қисми (муқаддимаси) *süü*, Буддага алқов бўлими *yükünč* аталган. *Süü* сўзи асли хитойчадан ўзлашган бўлиб, “кириш, муқаддима” маъносини англатади. *Yükünč* эса туркий тилда “ибодат, топиниш” дегани. Будда асарлари анъанавий *yükünč* бўлими билан бошланиб, унда Буддага алқов айтилган.

Асарнинг *yükünč* дан кейинги илк бўлими *baštınqi ülüš* аталган.

Будда диний-фалсафий асарлари кўпинча, анъанага кўра, потхи шаклида китобат қилинар эди. Потхи китобнинг варақлари *patar* дейилган. Бу сўз санскритча *patra* нинг туркийлашган шакли бўлиб, қадимги ҳиндлар пальма япроқларини ва варақни ана шундай атаганлар. Туркий тилда бу лексема иккинчи, яъни “варақ” маъносида ишлатилган.

Ҳар қайси варақнинг ўнг бетига саҳифа бошига (кўпинча қирмизи рангда) асар бўлими ва бўлим варақларининг тартиб кўрсаткичи ёзиб кетилган. Масалан, *Yükünç, altı patar* (“Юкунч бўлими, олтинчи варақ”), *Yükünç, yeti patar* (“Юкунч бўлими, еттинчи варақ”), *Baştingi ülüş, on patar* (“Аввалги бўлим. ўнинчи варақ”), *Baştingi ülüş, dört yigirmi patar* (“Аввалги бўлим, ўн тўртинчи варақ”) ва б. Бир бўлим тугагач, кейинги бўлимдан бошлаб тартиб кўрсаткичи ҳам янгиланган. Ушбу кўрсаткичлар, ўз ўрнида, пойгир (погинация) вазифасини ўтаган ва китоб варақларини тартибли сақлаш имконини берган.

Будда асарларининг бундай тузилганлиги бежиз эмас. Сабаби, асар турк-будда муҳотида тўлиқ шаклда ҳам, бўлимлари айри-айри ҳолда ҳам ёйилган эди. Чамаси, айрим буддистлар асарнинг керакли бўлимларини кўчириб олиб, ўзлари учун нусхалар тузган ва ундан фойдаланганлар. Шарқ матнавислигида бундай ҳодисани монийликнинг тавбаномаларида, ислом даврида яратилган “Ҳафтияк”да ҳам кузатиш мумкин.

Буддизмнинг бош фалсафаси “уч жавоҳир”да мужассамлашган. Булар: *Будда*, *дхарма* (таълимот, қонун) ва *санға* (будда жамоаси). Бу учликни қадимги турклар *üç erdäni*, яъни “уч жавоҳир” деган. Буддизмнинг ана шу қутлуғ учлиги бир қолига солиб айтилган.

Муҳими шундаки, будда матнлари, дуолари ана шу уч жавоҳирга таъзим билан бошланади. Қадимги туркий тилда унинг айтилиши шундай: *Namo but. Namо darm. Namо saң* (бунинг *Namo buddaya. Namо darmaya. Namо saңaya* варианты ҳам бор). Ушбу жумлаларнинг санскритчаси *Namo buddha. Namо dharmа. Namо samghа* бўлиб, “Буддага таъзим! Будда ақидасига таъзим! Жамоага таъзим!” деган маънони англатади.

Яна китоб битиш анъанасига кўра, қадимги турк-будда асарларида ҳар қайси бўлимнинг бошланишида асарнинг ва бўлимнинг оти ёйд ёзиб берилган.

Мисол сифатида “Олтун тусли ёруғ” (бошқа бир оти “Суварнапрабхаса”) сутрасига мурожаат қиламиз. Унда ҳар бир бўлимнинг бошланишида асарнинг тўлиқ оти, кейин эса бўлим сарлавҳаси келтирилган. Ундан кейин асар баёнига ўтилади. Мана мисоли:

“Altun önlüg yaruq yaltrıqlıy qopta kötrülmiş nom eligi” atl(i)γ nom bitigdä “Eliglär, qanlarnıñ köni törüsin aymaq” atl(i)γ y(i)g(i)rm(i)nç bölüg.

Ol ödün <yayız> yer qatunı Vasundari ikiläyü yenä olurmış orunıntın örü turup t(ä)ñri t(ä)ñrisi Burxan adaqınta yinçürü töpün yükümüp, iki eligin qawşurup, ayır ayamaqın t(ä)ñri t(ä)ñrisi Burxanqa inçä tep ötümi.

Келтирилган мисолда *“Altun önlüg yaruq yaltrıqlıy qopta kötrülmiş nom eligi” atl(i)γ nom bitig* жумласи – асарнинг оти; *“Eliglär, qanlarnıñ köni törüsin aymaq” atl(i)γ y(i)g(i)rm(i)nç bölüg* жумласи эса бўлимнинг оти ва сираси; *Ol ödün <yayız> yer qatunı* жумласидан бошлаб бўлимнинг баёни кетади.

Мазмуни шундай бўлади: “Олтун тусли ёруғ ялтироқли тугал юксак нўм тождори” отли нўм битигда “Элиглар, хонларнинг одил сиёсатини айтмоқ” отли йигирманчи бўлим.

Ўша чоғда кўнғир ер маликаси Вусандари иккинчи бор ўтирган ўрнидан тик туриб, тангри тангриси Бурхоннинг оёқларига тиз чўкиб юкуниб, икки қўл бармоқларини қовуштириб, юксак эҳтиром ила тангри тангриси Бурхонга шундай дея ўтинди”.

Муҳими, турк-будда адабиётида бадий асарлар ва асар бўлимларининг оти кенг қамровли бўларди. Адабиётдаги ушбу анъана кейинги даврларда ҳам давом этди (Алишер Навоийнинг “Фарҳод ва Ширин” маснавийсидаги боб сарлавҳаларини эсланг).

Яна бир жиҳати, ҳар бир бўлим якунида асар номи, уни ким ва қайси тилдан таржима қилганлиги тўғрисидаги маълумот ҳам берилади. Масалан, “Олтун тусли ёруғ” асари якунида уни тавғаччадан турк-уйғур тилига ўтирган таржимоннинг оти ҳам қайд этилган: *Beşbalıqlıy Şinğu Şeli tuduñ tawyaç tilintin türk uyur tilinçä ikiläyü ewirmış nom eligi sudur bitiyü tolu tükäl boldi.* – “Бешбалиқлик Шингку Шели тудуғ тавяч тилидан турк-уйғур тилига таржима қилган нўм тождори сутраси битилиб тўлиқ тугал бўлди” (АҲ.674,4–12).

Монийчилар тавбаномасининг тузилиши

Қадимги турклар монийликка сифинган чоғлардан қолган ёзма ёдгорликлар унчалик кўп эмас. лекин турларга бой: улар тангриларга ва Монийга бағишланган алқовлар, тангрига ёлборув битиглари (тавбаномалар), дуолар, турли мазмундаги шеърлар, ирк битиги, эпиграфик матнлардан иборат. Ушбу асарлар кўк турк, моний ва эски уйғур ёзувларида битилган.

Кўхна турк-моний диний жамоасидан қолган ёдгорликлардан бири туркшуносликда “Хуастуанивт” оти билан таниқли. “Хуастуанивт” монийчиларнинг эрки-эрксиз, билиб-билмай қилган ёзуқларидан ўқинув битигидир. Асарнинг оти матнда *N(i)yoşaklarniñ suyin-yazuqin öküngü Huastuan(i)vt* деб берилган. Ушбу жумладаги *niyoşak* – сугдчадан ўзлашган бўлиб, “тингловчи” маъносини англатади. у монийлик жамоасида қуйи даражадир; *suy-yazuq* – жуфт сўз, “туноҳлар, ёзуқлар” деган маънони билдиради; *öküngü* эса ҳозирги “ўқинув, тавба қилув” англамида. Шунга кўра, асарнинг отидан “Нигўшакларнинг ёзуқларлардан ўқинувчи “Хуастуанивт” деган маъно келиб чиқади.

“Хуастуанивт” – таржима асар. У қадимги эроний тиллардан бирида яратилиб, кейин туркийга ўғирилган. Фанда унинг сугдча, қадимги туркий тилдаги версиялари маълум. Туркий версиялари уйғур ва моний ёзувларида битилган. Қўлёзмалари ҳозир Санкт-Петербург, Лондон ва Берлин фондларида сақланмоқда.

Асар ўн беш бўлимли. Бўлимлари *bölüg* дейилиб, ҳар қайсиси муайян масала ечимига бағишланган. Матнда ҳар қайси бўлим ўзининг тартиб кўрсаткичи билан бошланади: *üçüne, törtünç, bişinç, altinç, yitinc, säkizinç* ва б. Уйғур ёзувли матнда жумлалар кўш нукта (..), бўлимлар эса икки жуфт нукта (.. ..) билан ажратилган.

Қўлёзма сўнгида асарнинг тугаганлиги ва котибининг оти ёзиб қўйилибди: *Bütürmiş Tarxan. Tügädi n(i)yoşaklarniñ suyin-yazuqin öküngü Huastuan(i)vt*. – “(Матнни) тугаллаган Тархан. Тугади нигўшакларнинг ёзуқлардан ўқинув (битиг)и – “Хуастуанивт”.

Айтганча, асарнинг кунимизга қадар сақланиб қолган туркий версиялари орасида матний ва тил жиҳатдан катта ўзгариш йўқ. Бу нарса, асарни қадимги туркий тилга бир киши ўғирган, унинг

мавжуд қўлёзмалари эса ўша илкин ўтирмадан олинган, деган мулоҳазага олиб келади. Бундайлигининг яна бир сабаби, асар қўлёзмаларининг бари айтарли бир замонда – турклар орасида монийлик дини кенг ёйилган кезларда кўчирилганида бўлса керак.

“Хуастуанивт” диний-фалсафий асаргина эмас, қадимги турк ёзма адабиётининг ажойиб ва тенги йўқ ёдгорлиги ҳамдир. Адабиёт аҳли уни бадий асар сифатида ўрганadi. Топинувчилар кўнглидаги эзгу ўйлар, инжа туйғуларни, уларнинг тангрига илтижосини акс эттириш, матн таъсирини ошириш учун тилмоч ниҳоятда равон бир услубни қўллаган. Матн услуби тилмочнинг теран билимли, тил устаси, сўзга чечан, шоиртабиат киши ўтганидан белги бериб туради. Қолаверса, тангрига бўлган илтижоларда матннинг таъсирчанлиги, топинувчи кўнглининг туб-тубидаги туйғуларнинг (қадимги туркийда буни *berk qatïy saw* дейилган) баёнига айрича урғу берилган. Ана шу ҳодиса монийлик даври адабиётида, ёзма адабий тилда ўзига яраша “тангрига илтижо услуби”нинг юзага келувини таъминлаб берди. Ислом даврида яратилган муножотлар услубида ҳам қадимги туркий тил даврида яратилган ўша анъананинг эпкинларини кузатиш мумкин.

Асарда изчил қўлланувчи, қолипга тушган жумлалар ҳам бор. Улар турли синтактик-стилистик вариацияларда. Чунончи, асар бўлимлари *Tāñrim, yazuqda boşunu ötünür-biz* (“Тангрим, ёзуқдан қутқарғил дея ўтинурмиз”), *Tāñrim, amtï yazuqda boşunu ötünür-biz* (“Тангрим, энди ёзуқдан халос этгин дея ўтинурмиз”), *Amtï, tāñrim, yazuqda boşunu ötünür-biz* (“Энди, тангрим, ёзуғимизни кечиргин дея ўтинурмиз”), *Tāñrim, amtï ökünür-biz, yazuqda boşunu ötünür-biz* (“Тангрим, энди ўкинурмиз, ёзуқдан қутқарғил дея ўтинурмиз”) ёки *Anï ücün, tāñrim, qor yazuqda boşunu ötünür-biz* (“Шунинг учун, тангрим, бутунлай ёзуқдан қутилайлик дея ўтинурмиз”) жумлалари билан охирлайди. Шундан сўнг *Manastar qirza* ёки *Manastar xirza* [моний ёзувли нусхаларида *Manastar xirza–Manastar xirz*] дуоси келади. Ушбу дуо кўриниши ўртанча эроний тиллардан ўзлашган бўлиб, тангридан “Ёзуғимизни кечиргайсан!” [*Mnastar hirz-e*] сөз қилинган илтижони англатади. Уни таржима қилмай, аслидаги қўлдан турк-моний жамоаларида русум бўлган.

Яна бир жиҳати, асарда ёзма адабий тилнинг эски, классик ўлчовлари тўла-тўқис, яхши сақланган. Сўзларнинг имлосидан

тортиб, жумлаларнинг тузилишигача шунга бўйсунди. Муҳими, ўша кезларда туркий матнчиликда диний-фалсафий асарлар услуги, унинг ўлчовлари ишлаб чиқилди. Кейинчалик, ҳатто бошқа эътиқодларга ўтилганда ҳам диний-фалсафий мазмундаги асарларни битишда қадимги туркий тилда ишлаб чиқилган ўша ўлчовларга, анъанага таянилган.

Ислом даври лиро-эпик асарларининг анъанавий бўлимлари

Китобат ишида асар яратиш одоби (“одоби тасниф” ёки “одоби таълиф”)га қаттиқ риоя қилинган. Одоби таълифнинг ўзига яраша талаблари бор. Унга кўра, эпик турдаги бадиий асарларда куйидаги бўлимлар ўрин олмоғи керак:

Фихрист-и абвāб (<араб. فهرست ابواب) – боблар мундарижаси; **абвāб** (<араб. ابواب) – боблар, **бāб** нинг кўплигидир. **Бāб** (<араб. باب) – “боб, асар боби, бўлими”ни англатади.

Йирик асарларнинг бошланишида, одатда, боблар мундарижаси, яъни *фихрист-и абвāб* берилган. Фихриstda асар бобларининг номлари муайян кетма-кетликда берилади. Жумладан, “Қутадғу билиг” маснавийсининг бошланишида асардаги боблар мундарижаси келтирилиб, унга *Fihrist-i abvāb* деб сарлавҳа қўйилган (қаранг: QВН.8,5). Асарнинг уйғур ёзувли Хирот кўлёмасидаги фихриstda келтирилган бобларнинг тартиби ҳам белгилаб борилган: *avval bab, ikinč bab, üçünč bab, törtünč bab* ва б. Охиргиси *yetmiş ikinč bab*, хотимаси эса *soñ bab* деб қайд этилган.

Басмала (<араб. بسملة). Асар қайси соҳага тегишли бўлмасин Оллохнинг номи билан, яъни “Бисмиллохир раҳмонир раҳийм” деб бошланган. Ушбу эътиқод жумласини манбашуносликда *басмала* дейилади.

Басмала, таомилга кўра, араб тилида берилган. Лекин, шунга қарамай, айрим мутафаккирлар ўз асарларини она тилидаги басмала билан бошлаганлар. Жумладан, Фирдавсий ўз “Шоҳнома”сида басмалани форсчада берган.

Юсуф Хос Ҳадиди ўзининг “Қутадғу билиг” асарида басмалани туркий тилда келтирган. Мана ўша туркийси:

*Bayat atī birlā sözüg başladim,
Törütkān, igidgān, kečürgān idim.*

Ушбу байтда кечган *Bayat atī birlā* бирикмаси “Оллоҳнинг номини ёд этиб” маъносини беради. Айни бирикмада арабий басмала (*Bi-smi-l-lāhi-r-rahmāni-r-rahim*) назарда тутилади; *Bayat atī birlā sözüg başladim* дейилганда “Оллоҳнинг номи билан сўзни бошладим” / “Бисмиллоҳ билан сўзни бошладим” деган маъно бор.

Жумладаги *bayat atī* бирикмаси алоҳида олинганда арабий басмаладаги *ismi-l-lāh* га тенг келади. Кейинги сатрдаги *törütkān, igidgān, kečürgān idim* жумласи эса арабий басмаладаги *rahmāni-r-rahim* сифатларининг шарҳидир.

“Қутадғу билиг”да кечган *bayat atī birlā* бирикмаси кейинги давр туркий асарларида *Haq atī birlā / Haq yādi birlā* шаклларида ҳам қўлланган. Масалан, Алишер Навоий ўзининг ислом фарзларига бағишланган “Сирожу-л-муслимин” асарини шундай бошлайди:

*Ўи yondum hāma-yi muškin šamāta,
Qīlay Haq yādi birlā zebnāta.*

Ёки Бобурнинг “Мубайян” асари шундай байт билан бошланади:

*Haqqa hamd-u sanā adā qıldim,
Haq atī birlā ibtidā qıldim.*

“Мубайян”нинг *Haq atī birlā ibtidā qıldim* бошловчи жумласи “Қутадғу билиг”даги *Bayat atī birlā sözüg başladim* нинг ўзидир.

“Ҳайрату-л-аброр”да Алишер Навоий басмаланинг шоирона шарҳини берган.

Ҳамд (<араб. حمد) – ҳамд, сано, мактов, Тангрига бағишлов. Бандаларнинг Тангри таолога билдирган мамнунияти ва шукронаси.

Ислом даври асарлари, одатда, Тангрига ҳамд билан бошланган. Ҳамд асарнинг турига қараб шеърӣ ё насрий бўлади. Унда Оллоҳнинг сифатлари, Исмининг азалийлиги, Раҳмонлиги, Раҳимлиги, Қудратлиги, Ўзбодийлиги, боргоҳи (саройининг

хашами, илми уммонининг бепоёнлиги, яратувчилиги, кечирувчанлиги, марҳаматига ҳамд ўкилади.

“Қутадғу билиг” асарида *ḥamd* сўзи ўрнида туркий *ögdi-ögdü* ишлатилган. Жумладан, асарнинг уйғур ёзувли қўлёзмасида ҳамд бўлими *Täñri az(z)a va jal(l) ögdisin ayur* (*Энг азиз ва энг улуг Тангрининг мадҳини айтади*) деб аталади (QBN.10,19). Бу сўз *ögdü* шаклида ҳам ишлатилган (QBN.8,6).

Адиб Аҳмад Югнакий ҳам ўзининг “Ҳибату-л-ҳақоик” асарини ҳамд билан: *Ilāhī öküš ḥamd ayur-men señā* деб бошлаган (YugC.1,2).

“Ҳамду сано” маъносида *sana* (<араб. ثنا) сўзи ҳам ишлатилган. Масалан, бу сўз “Қутадғу билиг”да “Оллоҳга бағишланган мадҳ”ни билдиради (*қаранг*: QBN.136a,14).

Ният (<араб. نية). Унда Мухаммад пайғамбар (с.а.в) мадҳ этилади. Унинг охирги пайғамбар эканлиги, мўъжизалари, Унга Қуръони карим нозил этилгани, меърожга эришгани таъриф қилинади. “Қутадғу билиг”да айни маънода *ögdü* сўзи ишлатилган: *Yalawaç uluḡ Muham(m)ad Mustafa ögdüsin ayur*. – Ялавоч улуг Мухаммад Мустафо ўғдусини айтади (QBN.8,6–7); *Yalawaç 'alayhī salam ögdüsin ayur*. – Ялавоч алайҳи-с-салом ўғдусини айтади (QBN.12.2).

Нияти тасниф – муаллифнинг асарни яратишдан мақсади, асарнинг ёзилиш сабаблари баён этилади. Навоий бу ерда шу мавзуда қалам тебратган салафларини ёдга олади ва уларни таърифлаб ўтади. Масалан, “Ҳамса” таркибидаги дostonларда Навоий – Низомий Ганжавий, Хусрав Дехлавий, Абдурахмон Жомийга алоҳида боблар ажратиб, мавзуга алоқадор фикрларни таъриф қилади.

Асар бағишланган кимса васфи. Йирик маснавийларда ушбу асар кимга аталган бўлса, ўша ҳуқумдорга бағишланган бўлим берилган.

Ушбу бўлим *мадҳ* (<араб. مدح) ҳам дейилган. Жумладан, “Қутадғу билиг”да Тавғач Буғраҳонга бағишланган бўлим ана шундай: *Ordukän xanī beg madḥin ayur*. – Ўрдукан хони бег мадҳини айтади (QBN.8,6).

Асар муаллифининг ўзи тўғрисидаги маълумоти. Унда муаллиф ўзи тўғрисида сўзлаб, хоҳишу истагини билдиради. Асарда бу бўлимнинг бўлиши шарт эмас.

Сарлавҳалар. Муаллифлар сарлавҳаларга эътибор билан қараганлар. Чунки сарлавҳалар боб, фасл, қисмлар мундарижасидан хабардор қилиши билан бирга, уларга бадий вазифа (поэтик нагрузка) ҳам юклатилган. Сарлавҳада сажъ усулини қўллаш ҳам анъана бўлган.

Шарқ шеъриятида сарлавҳа бериш русум эмас эди. Фақат китъаларга сарлавҳа кўйилган. Лекин Навоий “Ҳазойину-лмаоний” даги қофияда 32 ҳарфга ғазал битар экан, ҳар бир ҳарф аввалида сарлавҳа бериб боради.

Сарлавҳалардаги сўзларнинг ҳақиқий ва мажозий маънолари идрок этилса, рамзий жиҳатлари очилса, шоир шеърятининг мавзуи, мазмун доираси англашилади.

Навоий “Хамса”си сарлавҳаларига ҳам муайян ғоявий-эстетик вазифалар юкланган. Ҳар бобнинг асосий мазмунини баён этади.

Дебочалар. Дебоча, асосан, девонларга ёзилади ва насрий асарларга ёзиладиган муқаддималардан фарқ қилади. Дебочани алоҳида жанр ҳам дейдилар. Дебочада шоир ўз девони мундарижаси, ўз ҳасби ҳолига оид маълумотни, адабий-эстетик қарашларини баён қилади. У кўпинча анчайин дабдабали услубда битилади. Дебочада наср билан назм қоришиқ келади. Котиб ёки девон тартиб этувчилар томонидан ёзилган дебоча мазмунига кўра сўзбоши ўрнида қаралади. Уларда ҳам “одоби тасниф”га риоя қилинган.

Шеърда ёзилган дебочалар ҳам мавжуд. Хусрав Дехлавий беш девонини алоҳида номлаб (“Тухфату-л-сиғар”, “Васату-л-хаёт”, “Гуррату-л-камол”, “Бадияу-н-нақия”, “Ниҳояту-л-камол”), ҳар бирига насрий дебоча ёзган.

Жомий Навоий тавсияси билан “Фотиҳату-ш-шабоб”, “Воситату-л-икд” ва “Хотимату-л-хаёт” деб номланган девонларига дебочалар ёзган.

Манбаларда Навоий ўзининг иккинчи расмий девони “Наводиру-н-ниҳоя”га дебоча ёзган дейилади. Лекин у бизгача етиб келмаган ёки топилганича йўқ. Биринчи расмий девони “Бадоеу-л-бидоя” ва “Ҳазойину-л-маоний” (унинг таркибида) девон: “Ғаройибу-с-сиғар”, “Наводиру-ш-шабоб”, “Бадоеу-л-васат” ва “Ғавойиду-л-кибар”га ёзган дебочалари нашр этилган. Навоий дебочаларида шоир шахсиятининг айрим қирралари ўз аксини тездади. Дебоча ёзилади ва шаклнинг белгиллиги,

Салафларига муносабати. шоҳ ва шоир Хусайн Бойқарога бахшида таърифлар беради.

Кейинги даврларда Нодира, Нодир Узлат, Амирий, Огаҳий, Мунис, Шавқий, Фақирий, Табибий ва бошқа шоирлар ҳам ўз девонларига дебочалар ёзган.

Тарих (<араб. تاريخ) – тарих; рус текстологиясида *колофон* дейилади. Матннинг битилган ери, санаси, битувчиси (котиб) ҳақидаги маълумотлар, одатда, тарихда келтирилади. Тарих расмий ҳужжатлар, мактублар, йирик асарларнинг якунига битилади. Олди-берди васиқалари эса тарих билан бошланади. Қабр тошларидаги тарих марҳумнинг ўлими, ёдгорликнинг тикланган вақтини билдиради. Ёзма манбаларда тарихнинг берилиш усули турлича: айримлари анча муфассал, асарнинг битилган санасидан тортиб, котиби ё таржимонигача қайд этилган. Айрим матнларда унинг санасигина кўрсатилади.

Баъзи йирик қўлёзма китобларда тарих бир неча жойда келтирилуви ҳам мумкин. Жумладан, будда нўм-битигларида асар бўлимлари орасида – бир бўлим тугаб кейингисига ўтишдан аввал асарнинг оти, бўлими, унинг қайси тилган ўгирилганлиги, таржимони тўғрисидаги маълумотлар келтирилган.

Баъзи йирик тўплам, мажмуа, куллийётларда ҳам тарих бир неча ўринда – китобга жамланган йирик асарлардан сўнг битилган. Қизиғи шундаки, бундай китобларда бир ўринда қайд этилган сана бошқа бир ўринда бир-икки йилга фарқ қилиши мумкин. Бу фарқ, ўз навбатида, қўлёзманинг бир неча йил кўчирилганини билдиради.

Баъзи асарларда унинг тугаганлиги ёзилиб, ундан кейин тарихга ўтилган. Асарнинг тугаганлиги тўғрисидаги қайдларнинг кесими, одатда, *tugadi, tamam boldi* сўзларидан иборат бўлади. Жумладан, “Қутадғу билиг” уйғур ёзувли Хирот нусхасининг охирида, асар тугаганидан сўнг шундай деб ёзиб қўйилган: *Tugandı Qutadyu (bilig) kitābi tarix sekiz qırq üç yilda, qoy yil muharram ayññ törti Haruda* (Тугади “Қутадғу билиг” китоби тарих саккиз (юз) қирқ учинчи йил, қўй йили, муҳаррам ойининг тўрттинчи куни (=1439 йил 18 июнь) Ҳаруда).

Айрим манбаларда асар тугаганлиги тўғрисидаги қайддан сўнг шукрона ёки эзгу ният айтилиб, сўнг тарихга ўтилади. Шукрона ёки эзгу ният *qutlu; bolsun, mehmət ketsün* шаклида

келиши мумкин. Масалан, Британия музейида сақланаётган *Or.8193* кўрсаткичли мажмуада унинг таркибидаги “Сирожу-л-қулуб”дан кейин шундай деб ёзиб қўйилган: *Tamām boldi Sirāju-l-қulub kitābi. Qutluу bolsun. Tarix sekiz yūz otuz beštā, čičqan yil, rajab ayiniң yigirmi toquzinda Yazd šahrıda Mansur baxši bitidi.*

Шарқда тарих китобларини ҳам *тарих* деганлар. Бу атама асарнинг отига ҳам қўшиб айтилган.

Учинчи маъноси, *тарих* шеърий санъат турини ҳам билдиради. Тўртлик шаклидаги бундай шеърий санъатда муҳим тарихий воқеаларнинг санаси яширинган бўлади. Баъзи котиблар асарнинг китобат тарихини шеърий йўлда битганлар.

Асардан кейин бериладиган қўшимча матнлар

Қўлёзма китобларда асар тугагандан кейин унга бошқа, асардан ташқари матнлар ҳам қўшиб қўйилган. Қўшимча матн, одатда, асар тугаганидан кейин ёки китобнинг ўрталиғида саҳифа ҳошияларига битилади. Лекин ҳошиядаги матннинг ҳаммаси ҳам қўшимча эмас. Ҳошияга матннинг тушиб қолган жойлари ҳам битилган.

Асардан кейин қўшимча матн бериш котибнинг ихтиёрига боғлиқ. Асарга қандай матнни илова қилишни унинг ўзи билади. Лекин котиблар асарга дуч келган матнни қўшимча қилавермаган. Имкон қадар, асарни тўлдирувчи, бирор жиҳати билан ушбу асарга алоқадор матн илова қилинган.

Баъзан котиб асарни кўчириб тугаллагач, охирига бошқа бир муаллифнинг ёки ўзининг шеърини ҳам ёзиб қўйган.

Ёки баъзи китобларда асосий матндан сўнг келтирилган қўшимчани китобнинг котиби кўчирмаган, балки кейинчалик бошқа бир котиб киритиб қўйган бўлиб чиқади. Табиийки, бундай ўринларда қўшимча матн асосий матнга боғланмай ҳам қолади. Шунга кўра, қўшимча матнлар икки хил бўлади:

- а) асосий матн билан боғлиқ бўлган қўшимчалар;
- б) асосий матнга боғлиқ бўлмаган қўшимчалар.

Асарнинг илмий матнини нашрга тайёрлаганда асардан кейинги қўшимчаларни асарга қўшиб юбормаслик керак. Қўшилган тақдирда ҳам, ажратиб бериш лозим. Изланувчи асарга

қўшимча қилинган иловаларни ажрата олсин. Акс ҳолда матн тадқиқида чалкашлик юз беради.

Бевосита асар матнига боғлиқ бўлган қўшимчаларни Адиб Аҳмаднинг “Ҳибату-л-ҳақойик” асарида учратамиз. Чунончи, асар мавжуд уч йирик қўлёманинг барида (*A, B, C* нусхалар) бир хил тугайди. Учала қўлёмна нусхада асар тугагандан кейин XV аср ижодкорларининг Адиб Аҳмадга бағишланган шеърлари илова қилинган.

Бири, муаллифи номаълум бўлган тўртликдир. Тўртликда адибнинг туғма кўр эканлиги, ушбу асари ўн тўрт бобдан тузилганлиги қайд этилади. Шундан сўнг, Амир Сайфиддиннинг ҳам адибга бағишланган тўртлиги жой олган. У адибни *adiblar adibi, fāzillar baši* дея таърифлайди.

Адиб Аҳмадга атаб Амир Темур замонида яшаб ўтган маданият ва адабиёт ҳомийси Амир Арслон Хожа тархон маснавий битган. Унинг ушбу маснавийси қўлёмаларда юқорида қайд этилган тўртликлардан кейин берилган. Шеърда у адибнинг исми-шарифи, туғилган юрти, асарининг оти, шунингдек, нима мақсадда ушбу асар кўчиртирилгани тўғрисида маълумот берган. Асарга илова қилинган ушбу маснавий ўн байтликдир. Мухими шундаки, асарнинг *C* нусхасида унинг саккизинчи байтидан кейин *تمت هبة الحقايق بعون الله الملك الخالق* (“Подшоҳ Яратувчи Оллоҳнинг кўмаги билан “Ҳибату-л-ҳақойик” асари тугади”) деб ёзиб қўйилган. Лекин ушбу жумла *A* ва *B* нусхаларда йўқ. Агар *C* нусхада кечган арабий жумлага таянган ҳолда фикр юритилса, ушбу ўн байтлик маснавийнинг сўнгги икки байти асарни Арслон Хожа тархоннинг буйруғи билан битган котибга тегишли бўлиб чиқади.

Баъзи қўлёмна китобларда ундан ўрин олган йирик асарларга қиска луғат ҳам илова қилинган. ЎзР ФА Шарқшунослик институтининг Х. Сулаймонов фондида 154- рақами билан “Хазойину-л-маоний”нинг 1844 йил Хевада котиб Охунд ибн Мир Ҳасан ал-Чоҳаргўий кўчирган нусхаси сакланмоқда (*тавсифига қаранг*: Ҳакимов 1983, 54–55). Мухими, қўлёмнада девон кўчириб тугаллангач, ўн варақ ҳажмида (392b–401a- саҳифалар) кичик бир луғат илова қилинган. Луғат *فرهنک حضرت مير علي شير ملقب بالنوايي* сарлавҳаси билан бошланади. Луғатда Навоий асарларида

қўлланган баъзи арабча сўзларнинг маъноси берилган бўлиб, арабча сўзлар қорада, ўзбекча изоҳи эса кизилда.

Ёки айни фондда 2752- рақами билан Навоий “Хамса”сининг 1591 йили кўчирилган қўлёзмаси мавжуд. Ушбу нусхага “Хамса”нинг бешала достони киритилган. Эътиборли ери шундаки, қўлёзманинг 202b, 203a, 203b бетларининг хошиясидан (булар “Сабаъи сайёр”нинг хошиясида) оти номаълум киши томонидан 76 мисрали шеърий луғат ўрин олган. Луғатнинг сарлавҳаси: نصاب نوابی *Niṣāb-i Navāyī*. Унда Навоий асарларидаги сўзлар маъноси форсийда шеърий шаклда келтирилган. Луғатнинг хат услубига қараганда, у “Хамса” кўчирилиб бўлганидан анча кейин ёзилган ва мазмунидан тугалламай қолгани кўриниб турибди (*қаранг*: Ҳақимов 1983,118–120).

Айрим асарларни кўчириб тугатгач, якунига котибнинг ўзи қисқа хотима ҳам ёзиб қўяди. Ушбу хотималарда асар кимнинг буйруғи билан кўчирилганлиги, котиб ҳақида қисқа маълумот берилган. Баъзи манбалардаги ушбу хотималар шеърий йўлда. Бундай хотималар ҳам қўшимча матн саналади.

Котиблар қўшимча сифатида, имкон қадар, бирор жиҳати билан асарга боғлиқ матнни беришга ҳаракат қилган. Ёки кейинчалик китобнинг охирига ёзиб қўйилган матннинг ҳам асарга боғлиқлиги бор. Масалан, ЎЗР ФА Шарқшунослик институтининг Ҳ. Сулаймонов фондида 2030 рақами остида Навоийнинг терма девони сақланмоқда. Котиби ва кўчирилган санаси номаълум. Муҳими, қўлёзма хошияларида шоир Кулфатнинг Навоийга татаббу қилган 163 ғазали битилган. Тахминларга қараганда, Кулфат ғазаллари дастхат бўлса керак. Чунки ушбу ғазаллар Навоий шеърларини мутолаа қилиш жараёнида худди ўша ғазалнинг ёнига – саҳифанинг хошиясига ёзиб бориллаверган (*қаранг*: Ҳақимов 1983,94–95).

Ёки айни фондда сақланаётган 18- рақамли терма девон хошиясида ҳам Навоий ғазалларига ёзилган иккита татаббу битилган. У қўлёзма китобнинг 13b, 28a саҳифаларидадир (*қаранг*: Ҳақимов 1983,66–67).

Шунингдек, шу фондда 2913- рақами остида “Хамса”нинг “Маҳбубу-л-қулуб” билан бирга кўчирилган қўлёзмаси бор. Китобда “Фарҳод ва Ширин” асари тугагандан кейин Султон Ҳусайн Бойқаро ҳақидаги уч бетли (вв.1076-1086) форсча хикоят

келтирилган. Ҳикоятнинг сарлавҳаси: *Hekāyat Sultān Hasayn Mirzā va dar kanizak o.*

Луғатлардаги қисқартмалар

Ўтмишда кўп тилли луғатларда омонимлар, бир тилдан иккинчи тилга ўзлашган сўзларни қайта-қайта ёзавермаслик учун шартли қисқартмалардан фойдаланилган. Буни “Муқаддамату-ла-адаб”нинг Ўзбек тили ва адабиёти музейи фондида сақланаётган 202- рақамли қўлёзмаси мисолида кўриб чиқамиз.

Луғат тўрт тилли бўлиб, тартибга кўра бошлаб арабча сўзнинг бирлик шакли, керакли ўринларда кўплиги берилган. Кейин тагига кетма-кет унинг форсча, туркий ва мўғулча таржимаси келтирилган. Форсийда сўзнинг кўплиги арабчадагидек қўлланган бўлса, иккинчи сатр جمع *jam*’ сўзи билан кўрсатилган. Арабча кўпликадаги сўз туркий ва мўғулчада ҳам айни шаклда учрайдиган бўлса, учинчи ва тўртинчи сатрлар جمع *jam*’ сўзининг бош ҳарфи ج “жим” билан берилган. Айрим ўринларда бирликдаги сўзнинг икки ва ундан ортик кўplik шакллари учрайди. Улар ҳам бирлик шаклидан кейин келиб, ج “жим” ҳарфи билан ёзилган.

Араб тилидаги сўз луғатда зикр этилаётган бошқа тилларда ҳам айни шакл ва мазмунда қўлланган бўлса, бу сўз форсча, туркий ва мўғулча сатрида معروف *ma’rūf* сўзи билан кўрсатилган. Бундай ҳолда форсча сатрида معروف *ma’rūf* сўзи тўлиғича ёзилиб, туркий ва мўғулчасининг ўрнида унинг охириги ҳарфи ف “фа” ҳарфи билан белгиланган. Масалан, А.11а,2 да:

арабча	عرش	'arš
форсча	معروف	ma'rūf
туркий	ف	fa
мўғулча	ف	fa

Агар арабий сўзнинг форсий таржимаси туркийда ва мўғулчада ҳам форсчадагидек қўлланган бўлса, туркий ва мўғулча сатрида ف “фа” ҳарфи билан кўрсатилган. Масалан, А.12b,3 да:

арабча	زحل	zuḥal
форсча	كیوان	kayvān
туркий	ف	fa

Агар сўзнинг мўғулчаси туркий сўзликдагидек кўлланган бўлса, охирги сатри ف “фа” ҳарфи билан белгиланган. Масалан, А.35b,1 да:

арабча	شمش	mišmiš
форсча	زردالو	zardālū
туркий	ایروک	erük
мўғулча	ف	fa

Арабий сўзнинг маънодоши кетма-кет келган бўлса, у ҳолда биринчи сўзга унинг таржимаси берилган. Ўзидан кейинги маънодоши эса مثله *mišluhu* (яъни, “унга ўхшаш”) сўзи билан кўрсатилган ва маънодошларининг сонига қараб кетма-кет жойлаштирилган.

Масалан, А.38b,1 да ناحية *nāhiya* (“томон, тараф”) сўзи туркийда ساری *sari* деб изоҳланган. Бу сўздан кейин “томон, тараф” англамларида келган جانب *jānib*, وجه *vajh*, جهة *jihāt*, قطر *quṭr*, رجا *rajā*, عرض *‘urd*, شفا *šafi*, طرف *ṭaraf*, حافة *ḥāffat* сўзлари форсий, туркий, мўғулча сўзликда *mišluhu* сўзи билан белгиланган. Англашиладики, турли хил арабча сўзлар туркий тилда бир хил сўз билан ифодаланган.

Шунга ўхшаш шартли белгилар асарнинг бошқа кўлэзма нусхаларида ҳам ишлатилган. Чунончи, Шарқ кўлэзмалари марказида сақланаётган 3807 рақамли кўлэзмасида кетма-кет келган арабча синонимларнинг туркий ва форсий таржималари م (яъни, *mišluhu*) белгиси билан кўрсатилган. Кўплик шаклини ифодалаш учун эса ج (*jam* ‘сўзининг бош ҳарфи) кўлланган.

“Муқаддамату-л-адаб” кўлэзмаларида туркий феъл шаклларини кўрсатиш мақсадида ҳам шартли қисқартмалардан фойдаланилган. Жумладан, Шарқ кўлэзмалари марказида сақланаётган 2699- рақамли кўлэзмада феълнинг ҳозирги замон шакли қисқартмада ر “ра” ҳарфи, масдар шакли эса ق “қāф” ёки ك “кāф” ҳарфлари билан берилган. Бунда ҳозирги замон феъл шаклининг -r (-ir, -ir / -ur, -ür), масдар шаклининг эса -maq, -mäk аффикси билан ҳосил қилинганлиги назарда тутилган.

Сўроқ ва топшириқлар

Илк ва ўрта асрларда яратилган асарларда матн кўпгиллилиги қандай маданий муносабатлар ва тил вазиятлари таъсирида келиб чиққан?

Илк ўрта асрларда яратилган асарларнинг тузилиши ва матн таркиби ҳақида сўзлаб беринг.

Ислом даври эпик асарларининг анъанавий бўлимлари нималардан иборат?

Қўлёзма китобларда асарлардан сўнг келтирилган қўшимчаларнинг хиллари ва вазифаси қандай?

Луғатларда қайд этилган қисқартмалар ва уларнинг вазифасини мисоллар ёрдамида тушунтириб беринг.

ТҮҮРТИНЧИ БЎЛИМ. ИЛМИЙ НАШРЛАР ЯРАТИШ МАСАЛАСИ

Таянч сўз ва бирикмалар: илмий нашр, оммабоп нашр; транслитерация, транскрипция, табдил; ўғирма, таржима; “йўгон” унли, “ингичка” унли; техник белгилар.

Эътибор қаратиладиган масалалар:

Транслитерация, транскрипция ва матн табибли.

Қўлёзма матнни транслитерация қилиш.

Қўлёзма матнни илмий транскрипцияга ўгириш.

Матнни илмий транскрипцияга ўгиришда қабул қилинган ҳарфлар тизими: унлилар ва ундошлар учун қўлланувчи ҳарфлар.

Транскрипция матнида қўлланувчи ишоратлар ва пунктуацион белгилар.

Транскрипция. Транслитерация. Табдил

Классик матнларни нашрга тайёрлашда, уларни ҳозирги ёзувга ўгиришда транскрипция ёки транслитерациядан фойдаланилади. *Транслитерация* матнни ҳарфма-ҳарф ҳозирги ёзувга ўгириб чиқишдир. Бунда матндаги сўз нечта ҳарф билан берилган бўлса, унинг транслитерацияси ҳам айна ҳолатда ҳозирги ёзувга ўгирилади.

Транскрипция эса матннинг талаффуз шаклини ҳозирги ёзувда ифодалашдир. Бунда матндаги сўз нечта ёки қандай ҳарф билан ифодаланишидан қатъи назар, сўзнинг талаффуз шакли, қандай товушлар билан айтилаётгани инобатга олинади ва шу нарса ёзувда акс эттирилади.

Табдил эса ўтмишда яратилган асар матнининг ҳозирги ўзбек тилидаги баёнидир. Табдил билан таржима бир-биридан фарқ қилади. Таржима асарни бошқа бир тилдан ўгириш. Табдил эса бир тил доирасида амал қилади. Масалан, қадимги туркий ёдгорликларни ҳозирги китобхон тўғридан-тўғри тушунавермайди. Сабаби уларнинг тили анча кийин: таркибида қанчадан-қанча унутилган сўз ва иборалар, грамматик кўрсаткичлар бор. Шунинг учун ҳам қадимги туркий битиглар,

айрим ҳолларда Навоий асарлари ҳам, ҳозирги китобхонга табдил қилиб берилади.

Энди транслитерация ва транскрипцияни мисолларда кўриб чиқамиз. Мисол учун кўк турк битигларида кечган **𐰽𐰺𐰍:𐰽𐰪𐰆:𐰺𐰍** сўз бирикмасини оладиган бўлсак, ушбу бирикма транслитерацияда **T'ÜR'K B'İL'GÄ QaĜaN**, транскрипцияда эса **türk Bilgä qağan** шаклида берилади. Ёки **𐰽𐰺𐰍** сўзи транслитерацияда **T'äDR'İ**, транскрипцияда эса **tägrī** шаклида берилади.

Йирик жумлаларда шундай берилади:

Матн (Топ.1):

𐰽𐰺𐰍𐰺𐰆𐰽𐰆:𐰽𐰺𐰍𐰆:𐰽𐰆𐰽𐰆𐰽𐰆:𐰽𐰆𐰽𐰆𐰽𐰆
𐰽𐰆𐰽𐰆𐰽𐰆𐰽𐰆:𐰽𐰆𐰽𐰆𐰽𐰆:𐰽𐰆𐰽𐰆𐰽𐰆:𐰽𐰆𐰽𐰆

Транслитерацияси:

B'İL'GÄ:TOŋuQuQ:B'än'ÖZüm:TaBĜaĈÄL'İDÄ:
QİLINTİM:T'ÜR'KBODUN:TaBĜaĈQA:KÖR'ür'är'T'İ

Транскрипцияси:

(Bän) Bilgä Toŋuquq-bän. Özüm Tabyaĉ äliŋä
qīlīntīm. Türk bodun Tabyaĉqa körür ärti.

Мазмуни: “(Мен) доно Тўнюкуқман. Ўзим Табғач элида вояга етдим. (Ўша чоғларда) турк халқи Табғачга қарам эди”.

Транслитерациянинг ҳам ўзига яраша афзаллиги бор. Илмий транслитерацияни ҳар кимса тушунавермайди. У соҳа эгалари учун қулай. Сабаби, транслитерацияда матндаги сўзнинг қандай белгилар билан берилаётгани акс этган бўлади. Масалан, суғдшуносликда матнларни ҳозирги ёзувга ўгиришда кўпроқ транслитерациядан фойдаланадилар. Туркологияда ҳам кўк турк, уйғур ёзувли матнларнинг илмий нашрлари баъзан транслитерацияда берилмоқда.

Туркологияда илмий нашрлар кўпинча транскрипцияда берилади. Транскрипциянинг пухта ва мукамаллиги мутахассиснинг билим даражаси, классик матн тилини қанчалик даражада билишига боғлиқ.

Чет эллардаги йирик туркологик марказларда туркий ёзма ёдгорликлар, хусусан, энг кўхна битиглардан тортиб эски ўзбек тили ёдгорликларига қадар, бари илмий транскрипцияда берилади. Ҳатто Мавлоно Лутфий, Алишер Навоий, Заҳириддин Муҳаммад Бобур асарларининг илмий нашрлари ё асл ёзувида ёки транскрипцияда. Негадир биздаги илмий нашрларда транскрипцияга эътибор қаратилмаяпти. Ҳатто докторлик диссертацияларида ҳам классик ижодкорлар асарларидан келтирилган ўрнаклар ҳозир ишлатаётган ёзувимизда. Охир оқибат ўзбек олимлари тайёрлаган нашрлар чет элларда тан олинмаёттир. Биздаги илмий нашрларнинг дунё шарқшунослиги, чет эл туркологиясига тенглаша олмаётганлигининг бош сабаби ҳам ана шунда.

Нашрлар икки хил бўлади: бири кенг жамоатчиликка аталган, яъни оммабоп нашрлар, бошқа бирови – илмий нашрлардир. Кўпга аталган нашрларнинг жорий ёзувда берилуви табиий. Чунки мактаб ўқувчисидан тортиб ўқимишли кишилару китобсеварлар классик шоирларнинг асарларини ўқиб ўрганмаги, фикри озукланмоғи керак. Лекин филолог-мутахассислар учун мўлжалланган илмий китоблар транскрипцияда берилгани маъқул. Бу – жиддий масала.

Жўнгина бир мисол, Навоий асарларида кечган *اوت* сўзидаги унли товуш икки хил талаффуз қилинади: агар *ot* шаклида “йўғон” талаффуз қилинса, “ўт, олов” маъносини, *öt* шаклида “ингичка” талаффуз қилинса, “ўтмак (буйрук)” ёки “ўт қолчаси”ни билдиради. Улар маъносига кўра бошқа-бошқа сўзлардир. Шунга яраша, ушбу сўзларга қўшимчалар ҳам икки хил кўшилади: биринчисига қўшимчанинг “йўғон” эши (варианти) қўшилиб, *otqa*, кейингисига эса қўшимчанинг “ингичка” эши қўшилиб, *ötmäk* бўлади. Бу сўзлардаги унлиларнинг “йўғон” ёки “ингичка” эканини уларга қўшилаётган қўшимчаларга қараб ҳам ажратиш мумкин. Ёки: *توز* даги *و* ҳарфи “йўғон” унли сифатида *tuz* деб талаффуз қилинса, “ош тузи, намак”, *tüz* деб “ингичка” айтилса, “тўғри (киши); текис (ер)” ёки “созни созлашга буйрук” англамларида келади. Яна, *التور* даги унлилар *oltur-* шаклида “йўғон” айтилса, “(курсига) ўтирмак”: *Mür-* шаклида “ингичка” талаффуз қилинса, “(кишини) ўлдирмак” маъноси англашилади. Шунинг учун ҳам, биринчисига қўшимча қўшилганда, *olturyusi*,

кейингиси эса *öltürgüsi* бўлади. Бирининг ўрнида бошқасини қўллаб бўлмайди, сўзнинг маъноси буткул ўзгариб кетади. Ҳозирги нашрларда эса буларнинг иккаласи ҳам бир хил ёзилмоқда. Ушбу нашр асосида Навоий асарлари сўзлигини яратмоқчи бўлган изланувчи ҳам ўз-ўзидан санокда янглишади, уларни қориштириб юборади. Бунинг сингари мисоллар талай. Илмий транскрипция эса бундай чигалликларнинг олдини олади. Яна бир жиҳати, классик асарларимиз тилида ўзига яраша уйғунлик бор: айтилиши “йўғон” ўзакли сўзларга, қўшимчаларнинг ҳам “йўғон” эшлари, “ингичка” ўзакли сўзларга қўшимчаларнинг ҳам “ингичка” эшлари қўшилган: *äylämäk, bilmäk, ketmäk, tüzümäk; qaramaq, oqïmaq* сингари. Ҳатто сўздаги унлининг лабланган-лабланмаганлигига қараб, қўшимчаларнинг қўшилишида ҳам уйғунлик бўлади: *közüm, sözüm* ёки *elim, tilägim* сингари. Туркий унлилар тизимидаги бундай уйғунлик, ўз ўрнида, матн жозибасини таъминлашга ҳам хизмат қилади.

Қисқаси, матншунос мутахассисларимиз олдида Лутфий, Навоий, Бобур, Огаҳий сингари классикларимиз асарларининг дунё олимлари тан оларли илмий-транскрипцион нашрларини яратиш иши турибди.

Матнни илмий транскрипцияга ўгириш

Туркологияда икки хил транскрипция қабул қилинган. Бири, кирилл алифбоси негизидаги, иккинчиси эса лотин алифбоси негизидаги транскрипция. Сўнги чоғларда бутун дунёда, ҳатто рус туркологиясида ҳам, лотин ёзуви асосидагиси кенг ишлатилмоқда.

Матнни транскрипцияга ўгиришда, аввало, асарнинг фонетик хусусиятларини, асарнинг товушлар тизимини яхши билмак керак.

Ҳозирги ўзбек адабий тилидаги [a] унлиси ўрнида ёзма ёдгорликлар тилида икки фонема қўлланган: “йўғон” талаффузли сўзларда орқа қатор [a], “ингичка” талаффузли сўзларда эса олд қатор [ä] ишлатилган. Буларнинг ҳар иккови маъно фарқлаш хусусиятига эга. Масалан, илк ўрта асрларнинг манбаларида *ab* – “ов”, агар сўзни “ингичка” унли билан *äb* деб талаффуз қилинса, “уй” англашилади. Ёки *at* – “от” (йилқи) ёки “исм”; *ät* эса “эт, гўшт”ни билдиради ва ҳоказо.

Кадимги туркий битигларда сўз боши ва биринчи бўғинда келадиган олд қатор, “ингичка”, кенг, лабланмаган [ɑ] унлиси кейинчалик “ёпиқ” [e] га ўзгара бошлади. Шунинг учун ҳам ўрта асрларда яратилган ёдгорликларни транскрипцияга ўтирганда бундай сўзларни [e] билан берган маъкул: *el, erdi, kergäk* сингари.

Матнда кечган [i] билан [e] унлиларини фарқлай олиш керак.

Алишер Навоийнинг машҳур байти бор. Уни, одатда, шундай ўқишади:

'ālam ahlī biliñiz-kim, iŝ emäs duŝmanlīy,
Yār oluñ bir-biriñizgä-kim, erür yarlıy iŝ.

Ушбу байтдаги *iŝ* сўзи матнда “алиф”у “йā” ва “шин” билан ёзилган (ایش). Бироқ, юқоридагидек *iŝ* деб ўқилганда, мазмунда ғализлик келиб чиқади. Яъни, “душманлиг иш эмас” (*iŝ emäs duŝmanlīy*) деган мазмун англашилади. Аслида ушбу жумладаги

ایش сўзини *iŝ* (“иш”, яъни “дело”) эмас, [e] товуши билан *eŝ* (“хамроҳ; дўст” маъносида) деб ўқилгани тўғри. Ана шунда “душманлиг сенга эш бўлмайди” деган маъно келиб чиқади.

Иккинчи сатрадигиси ўзидай қолгани маъкул, чунки у ерда “иш” маъносидадир. Бундан ташқари, *erür yarlıy iŝ* дейилганда “Тангрининг ёрлиғи”, яъни “буйруғи” кўзда тутилмоқда.

Юқоридаги фикрларга таянганда, байтни куйидагича ўқиш мумкин:

'ālam ahlī biliñiz-kim, eŝ emäs duŝmanlīy,
Yār oluñ bir-biriñizgä-kim, erür yarlıy iŝ.

Мазмуни эса тубандагича бўлади:

“Олам аҳли билингизки, душманлиг (сира) эш бўлмайди.

Бир-бирингизга дўст бўлинг, Тангрининг ёрлиғи [яъни буйруғи] шудир”.

Матнлар тилида кечган [i] ва [e] унлилари билан боғлиқ бошқа бир мисол.

Адиб Аҳмад Югнакий “Ҳибату-л-хақойиқ” асарининг араб ёзувли нусхасида шундай сатрлар бор (мисол Yug.C.17 дан олинди):

قَمُوغْ يَاشُن رُو اِيشِيْنِك بُولُوْبْ اَشْكَارَا
بُو كُورْكَانْ اِيشِيْتْ كَانْ سَنْكَا كُولْمَاسُونْ

Ушбу шеърнинг биринчи сатридаги **ایشُن** сўзи матн мазмунидан келиб чиқиб, *iš* деб ўқилади: *yašru išiŋ* – “яширин”, яъни “беркитиқча ишинг”.

Транскрипцияси:

Qamuy yašru išiŋ bolup āškārā,
Bu körgän, ešitkän senä külmäsün.

Мазмуни:

“Барча яширин ишларинг ошкор бўлиб,
Бу кўрган, эшитган (кишилар) сенга кулмасин”.

Ўша саҳифадан олинган бошқа бир мисол:

اِيشِيْم دِيْبْ اِيْنَانِيْبْ سِيْرْ اِيْمَا سَقِيْنْ
نِيْجَهْ مَا اِيْنَانِيْجْ لِيْقْ اِيشُنْ اِيْرْسَا يَقِيْنْ

Мисолда кечган ҳар иккала **ایشُن** сўзини *iš* эмас, [e] билан *eš* дея ўқилса, тўғри бўлади. Маъноси, “дўст, ўртоқ” дегани.

Ešim dep inānip sir ayma, saqin,
Nečä mä inānċliq eš ersä yaqin.

Маъноси:

“Сенга қанчалик ишончли, яқин дўст бўлса ҳам,
Дўстим деб ишониб, сирларингни айтма, яхшилаб ўйла”.

Ҳозирги [i] унлиси ўрнида ҳам ўтмишда икки фонема қўлланган: “йўғон” талаффузли сўзларда орқа қатор [i], “ингичка”

талаффузли сўзларда эса олд қатор [l] амал қилган. Буларнинг ҳам иккови маъно фарқлаш хусусиятига эга.

Ҳозирги [u] унлиси ҳам ёзма ёдгорликлар тилида икки фонемадир: [u] ва [ü]. Шунинг сингари [o] унлиси ҳам икки фонема: [o] ва [ö]. Илмий матнда буларни фарқламасликнинг иложи йўқ.

Масалан, туркий матнларда кечган *اوچ* ни тўрт хил ўқиш мумкин. Агар бу сўзни “йўгон” [u] билан *иç* деб ўқилса, “учмоқ” (летать), “ингичка” [ü] билан *йç* деб ўқилса, *3 (сон)* англашилади. Шунингдек, ундаги “алифу вāv”ни [o] ёки [ö] сифатида ҳам ўқиса бўлади. Агар “йўгон” [o] билан *оç* деб ўқилса, “ўчмоқ”, “ингичка” [ö] билан *өç* деб ўқилса, “ўч, қасос” бўлади.

Ёки *تور* даги “вāv” ҳарфини “йўгон” [o] сифатида *tor* деб ўқилса, “тузоқ”, “ингичка” [ö] сифатида *tör* деб ўқилса, “уйнинг тўри; юқори ўрин” англашилади.

Яна: *بول* даги “вāv”ни “йўгон” [o] билан *bol-* деб ўқилса, “бўлмоқ” (быть), “ингичка” [ö] билан *böl-* деб ўқилса, “бўлмақ” (делить) англашилади. Бундан ташқари, бу сўзни *bul-* деб ҳам ўқиса бўлади. Унда “топмоқ” англашилади.

Юқоридагилардан келиб чиққан ҳолда, туркий ёзма ёдгорликлар тилида амал қилган унлилар тизими учун қуйидаги транскрипция белгиларини қўллаган маъқул: *a, ä, e, ï, i, u, ü, o, ö.*

Шунингдек, араб ва форс тилларидан ўзлашган сўзлардаги чўзиқ унлиларни беришда ўша унлини ифодалаган ҳарфнинг устига чизикча тортиб кетилади: *ā, ī, ū* сингари. Масалан, *vafā, zakī* ва б.

Ундошлар учун туркологияда қабул қилинган *b, p, d, t, q, k, γ, g, x, z, ž, s, ç, š, y, l, m, n, η, r* ҳарфлари қўлланилади. Бу сирадаги *γ* – ҳозирги ўзбек имлосидаги [ɣ], *ç* – [tʃ], *š* – [ʃ], *η* эса сонор [ɯ] товушини билдиради. Шунингдек, [v] фонемасининг икки хил варианты транскрипцияда айри-айри ҳарфларда келтирилгани маъқул: туркий сўзлардаги варианты учун – *w*; ўзлашган сўзларда қўлланиладиган варианты учун эса *v* ҳарфи олинади. Масалан, соф туркий *suw, saw* сўзлари <*w*> ҳарфи билан, арабчадан ўзлашган *vatan, vafā* сўзлари эса <*v*> ҳарфи билан ёзилади.

Шунингдек, араб ёзуви матнларда *ژ* билан келган сўзлар *ž* билан берилди. Туркий сўзларда сўз ичи ёки сўз охирида келган *ذ* ҳарфи транскрипцияда *đ* билан ифодаланади.

Араб ёзувли матнларда арабчадан ўзлашган сўзларни транскрипцияда беришда айрим товушлар учун куйидаги белгилардан фойдаланилади: ʾ ҳарфи учун – *δ*; ʰ учун – *h*; ʿ учун – *h*; ʰ учун – *ɣ*; ʿ учун – *ʔ*; ʰ учун – *z*; ط учун – *t*; ض учун – *d*; ص учун – *ʃ*.

Илк ва ўрта асрларда яратилган туркий ёдгорликларнинг кўпи уйғур хатида. Уйғур ёзувидаги матнни ўқишнинг эса ўзига яраша қийинчилиги бор. Сабаби, алифбодаги ҳарфларнинг катта бир гуруҳи полифоник функцияга эга бўлиб, [k]–[g], [b]–[p], [t]–[d], кўпинча [q]–[ɣ]–[x], [s]–[z], [ʃ]–[ʒ] товушлари ёзувда фарқланмайди, бир хил белги билан ифодаланаверади. Бу эса матнни ўқиш, сўзлар талаффузини аниқлашда мутахассисни чалғитади. Бундай ҳолатларда, бизнингча, уларнинг кўк турк, араб ёзувларидаги манбаларда қандай келишига таянилгани маъқул.

Масалан, кўк турк ёзувида [k] билан [g] товушлари алоҳида ҳарфлар билан ифодаланган: биринчиси 𐰉, кейингиси эса 𐰺 шаклидадир.

Ёки [b] билан [p] ҳам ёзувда фарқланган: биринчиси 𐰇 ва 𐰈, кейингиси эса 𐰇 ҳарфи билан берилган. Шуларни кўзда тутган ҳолда уйғур ёзувли матнда 𐰇 ҳарфи билан келган *bitig*, *beg* сўзлари жарангли [g] билан *bitig*, *beg* шаклида; охири 𐰇 ҳарфи билан ёзилган *bitig*, *beg* сўзлари жарангсиз [p] билан *bilip*, *körüp* шаклида ўқилади.

Ёки араб ёзувли матнлардаги ёзилишини кўзда тутган ҳолда уйғур ҳарfli матнда 𐰇 ҳарфи билан ёзилган *başla*, *kişi* деб ўқилади ва ҳоказо.

Яна бир жиҳати, XI–XV юзйилликларда яратилган манбаларнинг айримлари (Темир Кутлуг, султон Абу Саид ёрлиқлари, “Ҳибату-л-хақойик”нинг Абдураззоқ бахши кўчирган қўлёзмаси) якки хил ёзувда: уйғур хатида битилиб, тагида қаторма-қатор араб хатида унинг ўқилиши (транслитерацияси) берилган. Араб ёзувли матнига таяниб, уйғур хатидаги матнни тўғри ўқиш мумкин. Бу нарса уйғур алифбосидаги айрим ҳарфларнинг қандай вазифада келаётганини аниқлаб олишга, матнни транскрипцияга тўғри ўтиришга имкон туғдиради. Кўпрок ана шунга таянган маъқул.

XI юзйилликдан бошлаб туркий тилга *-и* ҳамда *ва* боғловчилари ўзлаша бошлади. *-и* – форсча, *ва* эса араб тилидан ўзлашган.

Араб ёзувли матнларда *-и* ҳамда *ва* боғловчилари ёзувда фаркланмайди, иккови ҳам “*vāv*” харфи билан ёзилади. Бирок, ушбу боғловчиларнинг қўлланилишида қатъий қоида бор. Матнда *-и* боғловчиси жуфт сўзларни, уюшиқ бўлакларни бир-бирига боғлайди, киши ё нарса отлари саналганда ишлатилади. *ва* боғловчиси эса гап тугагандан сўнг, иккинчи гап бошланганда ишлатилади, қўшма гап таркибидаги содда гапларни ўзаро боғлайди, *-и* боғловчиси қўлланган жуфт сўзларни ҳамда синоним сўзларнинг бир гуруҳини иккинчисига боғлаш учун ишлатилади (Абдурахмонов, Рустамов 1984, 143–144).

-и боғловчиси ундош билан тугаган сўзларга *-и*, унли билан тугаган сўзларга эса *-ви* шаклида қўшилади. Ҳозирги ўзбек адабиётшунослигида Навоий асарларини “Фарҳод ва Ширин”, “Лайли ва Мажнун” деб атаймиз. Аслида эса уларни “Фарҳод-у Ширин”, “Лайли-ву Мажнун” шаклида айтганимиз тўғри бўлади.

Шунингдек, матнда таъкид юклагаси *-и* ни ҳам фарқлай олиш керак. Чунки араб ёзувли матнларда у ҳам “*vāv*” билан ёзилади. Ундош билан тугаган сўзларга *-и*, унли билан тугаган сўзларга эса *-уи* шаклида қўшилади.

Буни Алишер Навоийнинг “Насойиму-л-муҳаббат мин шамойими-л-футувват”да Адиб Аҳмад ҳақида ёзган қуйидаги сатрларида яққол кузатса бўлади:

دیرلار که کوزلاری بوتاو ایرمیش و اصلا ظاهر ایرماس ایرمیش بصیر بولوب
اوزکا بصیرلاردیک آنداق ایماس ایرمیش که کوز بولغای و کورماس بولغای اما بغایت
زیرک و زکی و زاهد و متقی کیشی ایرمیش حق سبحانه و تعالی اگرچه ظاهر کوزین
یابوق یارانقان دور اما کونکلی کوزین بغایت یاروق قیلغان دور ... آنینک تیلی ترک
الفاظی بیله مواعظ و نصایح فه کویا ایرمیش بلکه اکثر ترک اولوسی دا حکمت و نکته
لاری شایع دور و نظم طریقى بیله ایاتور ایرمیش ... (NMT.333).

Келтирилган матннинг илмий транскрипцияси шундай бўлади: “... *Derlär-ki, közläri hütäw ermiş-u aşlä zāhir ermäs ermiş. Başır bolup özgä başırlar-değ andağ emäs ermiş-ki, köz bolıyay-u, körmäs bolıyay, ammā bagāyat zīrak-u zakı va zāhid-u muttaqı kişi ermis. Haq subhānahu va ta’ālā अगरē zāhir közin yapuq yaratqandur, ammā köñli közin bayāyat yarunq qılıyandur. ... anıñ tili türk alfāzı bilä*

navā'iz-u naṣāyihqa gōyā ermiš, balki aksar Türk ulusida hikmat-u nuktalarī šāye 'dur va naẓm tarīqī bilā aytur ermiš ...”.

Ушбу матнда *köz bolıyau-u, körmäs bolıyau* жумласидаги *-u* боғловчи эмас, юкламадир. Қолганлари боғловчи бўлиб келган.

Илмий нашрларда ишлатиладиган техник белгилар

Матнни илмий транскрипцияга ўгириш жараёнида техник белгиларга ҳам алоҳида эътибор қаратилади. Булар қуйидагилардир:

Илмий матнда бурчакли кавс, яъни { } белгиси “товуш; фонема” деган маънони билдиради. Масалан: [a] – “a унлиси”, [t] – “t ундоши” ва б.

<> белгиси “харф” деган маънони билдиради. Масалан: <a> – “a харфи”, <a-> – “сўз бошидаги a харфи”, <-a-> эса “сўз ўртасидаги a харфи” деган маънони билдиради ва б.

Бундан ташқари. <> белгиси матн орасига қўйилганда, тушиб қолган сўз ёки жумланинг ўрнини билдиради: <... ...> сингари.

Илмий матнда < белгиси сўзнинг генезисига ҳам ишора қилади. Масалан, (<араб. ...) белгиси “айни сўз арабчадан ўзлашган” деган маънони англатади.

Товуш ёки сўзнинг фонетик вариантини кўрсатиш учун ~ белгисидан фойдаланилади: *godup~goyup* сингари.

Илмий матнда ёй кавс, яъни () белгиси бир қанча ўринда ишлатилади:

Бирор манба ёки илмий асардан мисол келтирилиб, ўша манбанинг саҳифасига ишора қилинганда ёй кавсга олинади: (QBN.17a.6) сингари.

Бадний матннинг мазмуни очикланганда, асл матнда учрамаган, лекин мазмун нуқтаи назаридан ишлатиш керак бўлган сўз ёки бирикмалар ёй кавсда берилади.

Илмий транскрипцияда жуфт сўзлар чизикча билан ёзилади: *yer-sulari* сингари.

Эски матнларни ўқишда гап чегараларини аниқлаб олиш ҳам қийин. Чунки қўлёзмада тиниш белгилари ишлатилмаган. Шунинг учун ҳам бу соҳада мавжуд нашрларда бирхиллик йўқ. Таъкидлаш керакки, классик матнлардаги гап чегарасини аниқлашда бош ўлчов – мантик, фикр бутунлиги ва унинг синтактик жиҳатдан

шаклланганлигидир. Ана шу жиҳатларни кўзда тутган ҳолда, матнда гап чегараларини белгилаб, ҳозирги имлодаги сингари тиниш белгиларини қўллаган маъқул.

Ўрнак учун келтирилган гап, унинг таркибидаги атоқли отлар – киши отлари, жой номлари бош ҳарф билан берилади.

Илмий транскрипцияда матн қуйидаги тартибда берилади:

Асар илмий нашрга тайёрланганда матннинг бошланишида қўлёзманинг саҳифаси кўрсатиб қўйилади: (39a) ёки (39b) сингари.

Матн давомида ҳам қавсда қўлёзма саҳифалари изчил равишда кўрсатиб борилади.

Шеърий асарлар, юридик ҳужжатлар ёки ўрама қоғоздаги асарлар нашрга тайёрланганда матн қатори ҳам кўрсатиб борилади: 1) ... , 2) ... , 3) ... , 4) ... сингари.

Қўлёзма матни илмий транскрипцияга ўгириш намунаси

Юқорида айтилган фикрлар асосида “Ҳибату-л-ҳақойиқ”нинг араб ёзувли қўлёзма нусхасидан олинган мисолни транскрипцияга ўгириб кўрамиз.

Матн (YugC9):

بليک تين آيوزمن سوزوم گا اول
بليک لک گا تا نوست اوزونک ني اول

بليک بيزله بيلنور سعادت يولي
بليک بيل سعادت يولينى بولا

بهاليق ديتار اول بليک لک کيشى
بو جاهل بليک سبىز بهاسبىز بيشى

بليک لک بليک سبىز قچان تنک بولور
بليک لک تيشى اين جاهل اين تيشى

Келтирилган мисолда сўзи *بليک* *bilig* шаклида транскрипцияга ўгирилади. Чунки кўк турк ёзувли битигларда *bitig*, *bilig* сингари сўзлар <g> ҳарфи билан ёзилган.

“Қутадғу билиг”нинг араб ёзувли нусхаларида, “Девону луғати-т-турк”да кечган туркий матнларда жўналиш кўшимчаси

“йўғон” ўзакли сўзларда *-qa*, “ингичка” ўзакли сўзларда *-ka* шаклида бўлиб, унинг жарангли *-ya*, *-gä* варианты учрамайди.

Биз кўраётган матнда эса سُوْرُوْمٌ كَا даги “каф”нинг устига уч нукта қўйилган. Бу белги унинг [k] эмас, [g] деб ўкилишига ишора қилади.

Бунинг яна бир сабаби шундаки, матн давомида йўғон талаффуз этилувчи сўзларда унлилар, жарангли ундош, сонорлардан сўнг унинг *-ya* варианты қўшилган. Масалан: *elik tuttaçimya* (қўл тутувчимга), *šahimya* (шоҳимга) сингари.

Матнда кечган سَعَادَاتٌ، بَهَالِيْقٌ، جَاهِلٌ сўзлари араб тилидан ўзлашган. Шунинг учун улар матнда “айн”, “ҳойе хаввос” билан ёзилган. Транскрипцияда ҳам уларни ўзидай сақлаймиз.

Транскрипцияси қуйидагича бўлади:

Biligtin ayur-men, sözümgä ul-a,

Biligliggä, yä döst, özünni ula.

Bilig birlä bilinür sa'adat yoli,

Bilig bil, sa'adat yolini bul-a.

Bahāliq dīnār-ol biliglig kiši,

Bu jāhil biligsiz, bahāsiz biši.

Biliglig biligsiz qačan teñ bolur?!

Biliglig tiši – er, čāhil er – tiši.

Биринчи сатрдаги *ul* – “асос” маъносида.

Тўртинчи қатордаги *bul* – “топмоқ” дегани.

Матндаги *biši* – “танга”, *bahāsiz biši* – “қадрсиз танга”, яъни “чақа пул”.

Сўнги қатордаги *tiši* – жонзотга нисбатан ишлатилса, “урғочи”, лекин бу ерда кишига нисбатан қўлланаётгани учун “хотин, хотин киши” маъносини англатади.

Келтирилган шеърнинг мазмуни шундай бўлади:

“Билимдан сўз очдим, сўзимга асосдир,

Билимлига, эй дўст, ўзингни боғла [яъни, билимли кишига эргаш].

Билим билан саодат йўли топилади,
Билим ол, саодат йўлини топгин.

Билимли киши баҳоли динордир [яъни қимматбаҳоидир],
Бу жоҳил билимсиз – қадрсиз мисдир [яъни сариқ чақа билан тенгдир].

Билимли билан билимсиз қачон тенг бўларди?!

Билимли хотин – мард, жоҳил эр – хотин [яъни хотин киши билан баробар]”.

Бошқа бир ўрнак. Мисол тариқасида Алишер Навоийнинг “Насойиму-л-муҳаббат мин шамойими-л-футувват” асаридан олинган Саййид Насимий ҳақидаги маттни кўриб чиқамиз. Матннинг асли куйидагича (қаранг: NMT,373):

732 سید نسیمی قلس الله روحه

عراق و روم طرفی داغی ملک دین ایرکان دور رومی و ترکمانی تیل بیله نظم آیتیب
دور و نظمی دا حقایق و معارف بغایت کوپ مندرج دور منکور بولغان ملک اهلی غا آیتینک
شعری مقابله سی دا شعر هماته که بوختورور هماتا تقلید اهلی آتی مذهبی دا قصور تهمتی غه
متهم قیایب شهید قیلدیلار مشهور مونداق تور کیم تیریسین سویار حکم بولویتور اول حالت دا
بو شعرنی دیب دورکه

قبله دور بوزونک نکارا قاشلارینک محراب لار
صورتینک مصحف، ولی خال و خطاینک اعراب لار

و بو شعرنینک تخاصی اوشبو مداغا دال تور کیم

ای نسیمی جون میسر بولدی اقبال وصال
قوی تیرینکنی سویسه سویسون بو پلید قصاب لار

Энди келтирилган маттни худди шу туришида кирилл ёзувига ўгириб чиқамиз. Одатда, матннинг бундай шакли оммавий нашрларда бериледи. Унинг кирилл ёзувига ўгирмаси (яъни, ўқилиши) куйидагича бўлади:

Саййид Насимий, қоддасаллоху руҳаху

Ироқ-у Рум тарафидағи мулкдин эркандур. Румий ва туркманий тил билә назм айтипдур. Ва назмида ҳақойиқ-у маориф бағойат кўп мундариждур. Мазкур бўлган мулк аҳлиға анинг шеъри муқобаласида шеър ҳомонаки йўқ турур. Ҳомона тақлид аҳли ани мазҳабида кусур туҳматиға муттаҳам қилип, шаҳид қилдилар. Машҳур мундактур-ким, терисин сўйар ҳукм бўлуптур. Ул ҳолатда бу шеърни депдурки:

*Қибладур йузунг нигоро, қашларинг меҳроблар,
Суратинг мушҳаф ва ле хол-у хаттинг эъроблар.*

Ва бу шеърнинг таҳаллуси ушбу муддаоға долдур-ким:

*Эй Насимий, чун муйассар бўлди иқбол висол,
Қўй, терингни сўйса сўйсун бу палид қассоблар.*

Энди эса матнни турган ҳолатида лотин алифбоси асосидаги илмий транскрипцияга ўгириб чиқамиз. Унинг илмий транскрипцияси қуйидагича бўлади:

Sayyid Nasīmī, qoddasallahu rūḥahu

'Irāq-u Rūm ʔarafīdayī mulkdin erkāndūr. Rūmī va türkmānī til bilā nazm aytīpdur. Va nazmīda ḥaḳāyīq-u ma'arif bayāyat kōp mundarijdur. Maḍkūr bolyan mulk ahlīya anīḡ še'rī muqābalasīda še'r hamānā-ki yoḳ turur. Hamāna taqlīd ahlī anī maḍhabīda quṣūr tuḥmaḡfiya muttahaḡm qīlīp, ṡahīd qīldīlar. Maṡḥūr mundaqtur-kim, terisin soyar ḥukm boluptur. Ul ḥālatda bu še'rni deptūr-ki:

*Qībladur yūzūḡ nigārā, qaṡlarīḡ meḥrāblar,
ṡuratīḡ muṡḥaf va le xāl-u xatḡīḡ e'rāblar.*

Ва бу шеърнинг таҳаллуши ушбу мuddaаға дāлдур-ким:

*Ey Nasīmī, ḡūn muyassar boldi iqbāl viṡāl,
Qoy, teriḡni soysa soysun bu palid qaṡṡāblar.*

Расмий ҳужжатлар: тавсиф, транскрипция ва талқин намунаси

Қуйида кўлёзма фондларида сақланаётган расмий ҳужжатларни тавсифлаш, уларни илмий транскрипцияда бериш, матнни талқин қилиш намунасини келтирамыз. Матнлар Содиков 2016,31–33,67–70, 148–151 дан олинди.

Васиқалар

1

Шаби исмли кишининг Басмилга сотган ери тўғрисидаги ҳужжат. Берлин фондида U 5241 кўрсаткичи остида сақланиб турибди (*наширига қаранг*: Содиков 2016,31–33).

Қоғознинг ўнг бетига 24 қатор ҳужжат матни битилган. Тескарисида яна бир қатор – девонхона ходимининг ёзуви бўлиши керак. Лекин хат шакли ўнгдаги ёзув билан бир хил. Хати текис, жўн, югурик хат. Тартибли ёзилган.

Қоғозининг тевараги чириган, орада ҳам тешилиб қолган жойлари бор, матннинг айрим жойлари узилиб тушган. Матннинг беш жойига: 1–2- қаторнинг бошланиши, 6- қаторнинг охири, 10- қаторнинг боши, 19- қаторнинг боши, 24- қаторнинг охирига думалоқ, гулсимон тамға-муҳр урилган.

М а т н т р а н с к р и п ц и я с и:

Sate 1. (ўнг юзи)

- (1) (Bi)čün yil, alt(İNç ay) yeti yañıqā meñä, Şabıqā
- (2) yuñqlıq quanpu kergäk bolup Tsinküü ögän üz(ä)
- (3) suwaqlıy bir sıy, sekiz küri uruy kirür yerimin
- (4) Basmılqā tuyuru-tomlıtu satdım. Satıy quanpus(in)
- (5) İnča sözläşdim(i)z. Qoču kedini yorır, iki uçı kin-
- (6) lig otura tamyalıy üç miq beş yüz quanpuqā
- (7) kăpäzi birlä kezişdimiz. Bu quanpuy bitig qılmış kün
- (8) üzä men, Basmıl, tügäl berdim. Men Şabı y(ä)mä bir eksük-
- (9) süz tügäl sanap aldım. Bu yerniñ sıçisi: öñdün
- (10) yıñaq Basmılñiñ yer, küntin yıñaq täñrim
- (11) v(a)rxarıntaqı yer, kedin yıñaq Taypuköy ögän,
- (12) taydın yıñaq uluy yol adırar. Bu tört sıçı

- (13) içindəki yerkä miñ yıl, tümän künkä tegi
 (14) Basmil erklig bolsun. Taplasar özi tutsun, taplamasar,
 (15) adın kişikä ötkürü satsun. Men, Şabiniñ
 (16) oğulum-qızım, eçim, inim, qam-qadaşım, yägänim,
 (17) tayayım aytmason-istämäsün, aytıyli-istägli saqınsar,
 (18) sawları yorımasun, taqı bir-ök erklig beg işi-küç-
 (19) in tutup, alayın, yulayın tesärlär, bu-oq ögän
 (20) üzä suwaqlıy iki tançu yer yaratu berip yulup
 (21) alsun. Yuldaçı kişi qorluğ bolsun, Basmil qorsuz
 (22) bolsun. Tanuq – Yarıy tutuq; tanuq – Tolu Beg tutuq;
 (23) tanuq – Satyar Yimäk; tanuq – Soqsuz toyın. Men, Beg
 (24) Toğ[r]il bitidim. Bu tamya men, Şabiniñ-ol.

Sate 2. (тескариси)

- (25) (Şa)bıta almı(ş) ... (bi)tigi

Изохлар:

2, 4, 6, 7- қаторларда: *quanpu* – пул билиги.

2–3- қаторларда: *Tsinküü ögän üzä suwaqlıy* – “Тсинкуу ўзанидан сув ичадиган // суғориладиган” деган англамда.

5- қаторда: *Qoçu kedini yorir* – Кўчу бозорида олди-берди учун фойдаланиш мумкин бўлган хитой қуанпуси кўзда тутилмоқда. Кўринадики, Кўчу бозорларида маҳаллий танга билан бир қаторда хитой қуанпуси ҳам муомалада бўлган.

5–6- қаторларда: *iki uçi kinlig, otura tamyalıy* – икки учи йўл-йўл, ўртасига тамға урилган хитой пули.

10, 11, 12- қаторларда: *yıñaq* – “томон; тараф” маъносида.

18–19- қаторларда: *bir-ök erklig beg işi-küçin tutup, alayın, yulayın tesärlär* – “бирор кимса ҳуқумдор бекнинг кучига таяниб, уни олиб қўяман деса” маъносидадир.

Мазмуни:

Sate 1. (ўнг юзи)

(1) Маймун йили, олтинчи ойнинг еттинчи кунида менга,
 Шабиға

(2) ишлатиш учун қуанпу керак бўлиб, Тсинкуу ўзанидан

(3) суғариладиган бир сиғ, саккиз кури уруғ сепиладиган еримни

(4) Басмилга узил-кесил сотдим. Баҳосини

- (5) шундай келишдик. Қўчу бозорида ўтадиган, икки учи йўл-
 (6) йўл, ўртаси тамғали уч минг беш юз қуанпуга
 (7) келишдик. Бу қуанпуни хужжат тузилган куни
 (8) мен, Басмил тугал бердим. Мен Шаби ҳам кам-кўст-
 (9) сиз тугал санаб олдим. Бу ернинг чегараси шарқдан
 (10) Басмилнинг ери, жануб тарафдан танграм
 (11) ибодатхонасига қарашли ер, ғарб тарафдан Тайпукўй
 ўзани,
 (12) шимол тарафдан катта йўл айириб туради. Бу тўрт чегара
 (13) ичидаги ерга минг йил, туман кунга қадар
 (14) Басмил эгалик қилсин. Истаса, ўзи тутсин, истамаса,
 (15) бошқа кишига ўтказиб сотсин. Мен, Шабининг
 (16) ўғил-қизим, акам, иним, қон-қардошим, жияним,
 (17) тоғам сўрамасин, талаб қилмасин, сўровчи, талаб қилувчи
 ёмон хаёл қилса,
 (18) сўзи ўтмасин, агар бирор кимса ҳуқумдор бекнинг иши-
 куч-
 (19) ига таяниб, уни олиб қўяман деса, мана шу ўзан-
 (20) дан сув ичувчи икки танчу ер топиб бериб, кейин юлиб
 (21) олсин. Юлувчи киши зиён кўрсин, Басмил зиён
 (22) кўрмасин. Гувоҳ – Япиғ тутук; гувоҳ – Тўлу Бег тутук;
 (23) гувоҳ – Сатгар Йимак; гувоҳ – Сўнгсуз роҳиб. Мен, Бег
 (24) Тўғрил битдим. Бу тамга мен, Шабиникидир.

Sate 2. (тескариси)

- (25) Шабидан олинган (ернинг) хужжати.

2

Кўни Қуз отли хўжайиннинг Бурхан Қули отли қулига берган эрк хужжати. Матн 21 қатор. Хати равоң, тартибли. Матннинг тўрт жойига – 1–2- қаторларнинг бошланиши, 6–7- қаторларда ичкарироққа, 11–12- қаторларда ўртага, 20–21- қаторларда охирироққа саккиз бурчакли тамға урилган.

Нашига қаранг: Содиков 2016,67–70.

Матн транскрипцияси:

- (1) Taqiyü yil, üçünč ay. iki yanıqā men.
 (2) Köni Quz a'yir igkä tegip, ölüp-yü'p

- (3) *barçay-men, tep Şinuy tutuñ begkä,*
- (4) *küdägüm Likäkä keñäşip-aytişip,*
- (5) *Gäñsidä tuymiş Burxan Qulı atır*
- (6) *oçulanqa ögkä-qañqa buyanı*
- (7) *tegsün, tep boş bitig berdim.*
- (8) *Bu күntä mınça Burxan Qulıñın ya*
- (9) *örü tayqa, qudı quumqa barsar,*
- (10) *öz köñülinçä buyan berip yorisun.*
- (11) *Meniñ qatınlarım, Tirig Eltmışä başlap*
- (12) *ewdäki qatınlarım, meniñ tuymışlarım-*
- (13) *kim, yemä çamlamasunlar. Çamlasalar, ya*
- (14) *içkärü ayılıqqa bir altun yastuq, ya*
- (15) *Quçu beginkä bir at. baliq beginkä bir*
- (16) *ud berip, ayır qıy(i)nqa tegsün. Tanuq –*
- (17) *tört maxaraç täñrilär; tanuq – yetti baş baldız*
- (18) *täñrimlär yügärüki; tanuq – İkiçi; tanuq – Er Toña.*
- (19) *Bu bitigni Çaqası Boqsan toyın üskintä*
- (20) *qatınlarımqa ayıtip berdim. Bu tamya men,*
- (21) *Likäniñ-ol. Men Qaysın tu(tuñ) ayıtip bitidim.*

И з о х л а р:

2-3- қаторларда: *ayır igkä tegip, ölüp-yütip barçay-men tep* – бу жумла “оғир дардга чалиниб, ўлиб-йитиб кетсам, ишим чала қолмасин, деган хавотирда” англамида келган.

6-7- қаторларда: *buyan* (<скр. *punya*) – “савоб; эзгу, савобли, ҳайрли иш” (*қаранг*: ДТС.120): *buyanı tegsün tep* – “саवоби тегсин дея” маъносини билдиради.

7- қаторда: *boş bitig* – ҳужжатчиликка тегишли атама, “эркинлик берувчи ҳужжат” маъносиди; *boş* – “эркин, озод” дегани.

9- қаторда: *örü tayqa, qudı quumqa barsar – örü tay* – “юқори тоғ” ҳамда *qudı quum* “қуйи қум” ўзаро қаршилангириш йўли билан бадний ифода хосил қилинмоқда: “юқори тоққа (борадими), қуйи қумга борадими” деган маънода, яъни “истаган ерида; ҳамма ерда” англамида келган.

11-, 12-, 20- қаторларда: *qatın* – “қуйидаги”; *qatınlarım* – “мендан кейингилар; бола-чақам, уруғим” маъносиди.

14- қаторда: *yastuq* – олтин ё қумуш ўлчов бирлиги (*қаралсин*: ДТС.245); *bir altun yastuq* – “бир олтин ястук бирлигида жарима тўланиши” тушунилади.

16- қаторда: *qıyın* – “жазо, қийноқ”; *ayır qıyınqa tegsün* – оғир жазога тортилсин; оғир жазо берилсин.

21- қаторда: Бошқа нашрларда хужжат битувчининг отини *Qaysin Tu* деб берадилар. Бу ўринда *tu* исм эмас, балки *tutuy* нинг қисқартмасидир. *Qaysin tu(tuy)* – ушбу хужжатни битган расмий киши. Бунинг исботи учун бошқа хужжатларнинг якуний жумласига қаралсин.

М а з м у н и:

- (1) Товуқ йил учинчи ойининг иккинчи кунда мен
- (2) Кўни Қуз оғир касалликка чалиниб, ўлиб-йитиб
- (3) қолмайин дея Шингуй тутунг бег,
- (4) куёвим Лика билан кенгашиб-сўзлашиб,
- (5) Гангсида туғилган Бурхан Кули отли
- (6) ўғлонга (қулга), онамга-отамга савоби
- (7) тегсин деб, эрк хужжатини бердим.
- (8) Бугундан бошлаб Бурхан Кулининг (эрки ўзида),
- (9) юқори тоққа (борадими), қуйи қумга борадими,
- (10) ўз кўнглича йўл тутсин, савоб учун юраверсин.
- (11) Менинг қарамоғимдагилар, Тириг Элтмишдан бошлаб
- (12) уйдаги бола-чақам, менинг туғишганларим-
- (13) ким, ҳеч бири даъво қилмасин. Даъво қилсалар, ё
- (14) ички хазинага (ўрдага) бир олтин ястук, ё
- (15) Кучу бегига бир от, шаҳар бегига бир
- (16) сигир бериб, оғир жазо юклатилсин. Гувоҳ –
- (17) тўрт махарач солих; гувоҳ – етти эгачи-сингил,
- (18) эндиги солихалар; гувоҳ – Икичи; гувоҳ – Эр Тўнга.
- (19) Бу хужжатни Чақси Буксанг роҳиб қошида
- (20) бола-чақамга айтиб бердим (ўкиб эшиттирдим). Бу тамға мен,
- (21) Ликаникидир. Мен, Қайсин тутунг айтиб туриб (улар ўз оғзидан айтганлари бўйича) ёздим.

Султон Умаршайх ёрлиғи

Мирзо Умаршайх султон Абусаид кўрагоннинг ўғли, у султон Муҳаммаднинг ўғли, у Амироншоҳ мирзонинг ўғли, у эса Амир Темур кўрагоннинг ўғлидир.

Темурийлар давлати, жамият ва давлат бошқаруви, халқаро дипломатик муносабатлар тарихини ўзида ақс эттирган хужжатлардан бири султон Умаршайхнинг (1451–1494) 1469 йили

Марғилон уламоларидан бўлмиш Мир Сайид Аҳмадга берган ёрлиғидир (Мелиоранский 1906,01–012, таблица I; Содиқов 2013,124–130; 2016,148–151).

Ёрлиқ варақнинг бир юзига битилган. Хати чиройли ва тартибли (ўтмишда бундай нафис хатни *из хаф* дейилган). Қоғоз бўйига олти, энига икки букланган. Қайта-қайта букланаверганидан, йиртилишига оз қолган. Ҳатто букланган бўғинларининг айримлари терс ёғидан қоғоз билан елимлаб ҳам қўйилган.

Қоғоздаги матн ўн уч қатор. Бошидаги уч қатори, қолганларига қараганда, ичкарироқдан битилган бўлиб, иккинчи ва учинчи қаторларининг олдига доирабичимли муҳр-тамға босилган. Султон Умаршайхнинг ушбу муҳр-тамғаси матннинг ўзида *muhur*, ёрлиқнинг ўзи эса *muhurluy nišan* дейилган.

Қоғознинг терс юзида еттига муҳр-тамғаси бор. Муҳр-тамғалардаги ёзувлар араб хатида. Улардан бошқа яна шу бетга уйғур хати билан икки жумла ёзиб қўйилибди. Жумлаларнинг биринчиси *Halil dad Barin baxši bilā*, кўйироқдагиси эса *roznāta bitildi* деб ўқилади (Мелиоранский 1906,08). Ушбу қайдлар идоранинг ҳужжат қабул қилувчи ходимига тегишли бўлуви керак.

Қоғознинг сиёҳи яхши қуримай туриб букланган кўринади: ҳужжатнинг айрим сатрлари варақнинг терс ёғига ҳам юқиб қолган.

Битигда ёзилишига кўра, Мир Сайид Аҳмад Марғилоннинг улуғларидан (*Mariʿan bürügläridin*) эди. Султон Умаршайх бундан илгари ҳам унга ҳиммат кўрсатиб, суюрғал берган. Ушбу суюрғалда эса унга кўшимча имтиёзлар берилаётгани таъкидланади.

Ёрлиқ (*muhurluy nišan*) туркмучал саноғи бўйича сигир йили шаввал ойининг йигирма саккизинчи куни Андижонда битилган. Бу тўғрида *muhurluy ni(ša)n uy yıl šavval ayiniñ yigirmi sekizi Andigändä bitildi* деб қайд этилган.

Ушбу ёрлиқнинг араб хатида эмас, қадимги туркий ёзувда эканлиги, айниқса, ёрлиқ битилган қоғознинг терс ёғидаги девонхона ходими томонидан ёзиб қўйилган айрим қайдларнинг уйғур хатида эканлиги ўта аҳамиятли. Буларнинг бари темурийлар

давлатида ушбу ёзувнинг юридик мавқеи катта бўлганидан далолат беради.

Қуйида П. Мелиоранский келтирган факсимили асосида (Мелиоранский 1906, таблица I) ёрликнинг транскрипциясини келтирамиз.

М а т н т р а н с к р и п ц и я с и:

(1) Sultān Umar šayx bahadur sözüм

(2) dīvānlaryā, barča (3) M(a)ryin(a)n určinnij (4) tüşāmāl amaldār, sāhib čamlariya!

M(a)ryin(a)n büzrögläridin Mir Sayid Ahmadya (5) M(a)ryin(a)n qasabasidın burun bir milk bayı bilä iki qoşluq ekininiñ har ne (6) dīvānya čıqar har türlüg mālini suyuryal berilip erdi. Emdi uy yilida (7) riāyat qilip qasabadın otuz altun tawačı tartusini dayı suyuryal (8) berildi. Emdi bu tarixqa berilgänni uy yıl, šavval ayiniñ yigirmi yetisidin (9) başlap burunı suyuryalini dayı berilgän nišanı yosuni bilä musallam tutup, (10) yilya yañgi niš(ā)n tilämäyin, bu niš(ā)n bilä yıl sayu heč türlüg saltiq (11) salmayın daftarlaryā surusun. Özi alıp yesün. Heč kişi māl, (12) taru tilämäsün, küč-uyā tegürmäsün, tep muhurluy ni(šā)n uy yıl, (13) šavval ayiniñ yigirmi sekizi Andigändä bitildi.

А й р и м с ў з в а ж у м л а л а р н и н г и з о ҳ и:

4- қаторда: *tüşāmāl amaldār* – тушим йиғувчи амалдор, темурийлар замонидаги солиқчи лавозими; *sāhib čamlari* – солиқ идораларининг бошлиқлари.

4–5- қаторларда: *Maryinan* – Марғилоннинг эскича аталиши; у ўша чоғларда қасаба эди.

5- қаторда: боғлар *milk* ўлчови, экин майдонлари эса *qoşluq* ўлчови билан белгиланган. Мағнда Мир Саид Аҳмадга бундан бурун *bir milk bay* билан *iki qoşluq ekin* дан келадиган даромадлар суюрғал қилиб берилгани таъкидланмоқда.

6, 8, 12- қаторлардаги *uy yili*–*uy yıl* турк мучалйилларининг иккинчиси – “сигир йили” дир. Қадимда *ud yili* дейилган, кейинчалик товуш ўзгаришига учраб *uy* га айланган (*ud> uo> uy*).

7- қаторда: *tawačı tartusi* – бу бирикмадаги *tawačı* – ҳуқумдорнинг муҳим топшириқларини бажарувчи ёрдамчиси, сарой амалдорлари устидан назоратчи; *tartu* – матн маъносига қараганда “қўшимча мол-мулк; тортиқ”ни англатади, шунда “тавачи томонидан берилган қўшимча мулк; тортиқ” тушунилади.

Матнда ушбу ёрлик *nišan*, *muhurluy nišan* деб аталган. *Nišan* – илк ангиламида “белги”, хужжат атамаси сифатида эса “далилловчи хужжат; гувоҳнома” маъносини билдиради; *muhurluy nišan* – “хоннинг муҳр-тамғаси билан тасдиқланган хужжат”, баъзан олий даражадаги бундай хужжатлар *altun muhurluy nišan* ҳам дейилган.

9- қаторда: *nišan yosun* – жуфт сўз; *yosun* – “қонун, қоида”, *nišan yosun* – “қонун битилган гувоҳнома, далилловчи хужжат” маъносини беради.

12- қаторда: *küč-uça tegürmäsün* – “зўравонлик қилмасин; зиён-захмат етказмасин” деган маънони беради. Одатда, эркинлик, имтиёз ҳуқуқини берувчи хужжатларда кишининг муҳофазаси ҳуқуқий жиҳатдан ҳимоя қилинган ва унинг эркинлигини кафолатлаш учун “Унга ҳеч кимса зўравонлик қилмасин” (*Heč kiši küč-uça tegürmäsün*) деб ёзиб қўйилган.

taru – “дон-дун” маъносига.

13- қаторда: *Andigän* – Андижоннинг эскича аталиши; ушбу тапонимдаги *gän* – “шаҳар, кент” маъносини билдиради. *Andigän* ўша кезларда йирик, марказий шаҳар саналган. Султон Умаршайхнинг ўрдаси, қароргоҳи шу шаҳарда эди.

М а т н н и н г м а з м у н и:

(1) Султон Умаршайх баҳодур сўзим

(2) девонхоналарга, барча (3) Марғинан юртининг (4) тушим йиғувчилари, солиқ идораларининг бошлиқларига!

Марғинан бузурғларидан Мир Сайид Аҳмадга (5) Марғинан қасабасидан илгари бир милк боғ билан икки қўшлиқ экиннинг ҳар не (6) девонга чиқар ҳар турли молини [яъни хазинага тўланувчи даромадни] суюрғал қилиб берилган эди. Энди сигир йилида (7) (бунга) риоят қилиб, қасабадан ўттиз олтин тавачи тартусини [яъни қўшимча мол-мулк, тортиқ] яна суюрғал (8) қилиб берилди. Энди бу санада берилганни сигир йили шаввал ойининг йигирма еттисидан (9) бошлаб аввалги суюрғални яна берилган нишонни йўсуни билан мусаллам тутиб, (10) ҳар йили янги нишон талаб қилмай, бу нишон билан йил бўйи ҳар турли солиқ (11) солмай, дафтарларга қайд этилсин. (Даромадларидан) ўзи фойдалансин. Ҳеч киши (ундан) мол, (12) дон-дун талаб қилмасин. Унга зўравонлик қилмасин, деб бу муҳрли нишонни сигир йили, (13) шаввал ойининг йигирма саккизида (=1469 йилнинг 11 майида) Андиганда битилди.

Сўроқ ва топшириқлар

Ислом даври эпик асарларининг анъанавий компонентлари нималардан иборат?

“Транслитерация”, “транскрипция” ва “матн табдили” деганда қандай матнлар англашилади?

Матнни илмий транскрипцияга ўгирганда асарнинг қай хусусиятига эътибор берилади?

Транскрипция жараёнида қандай ишоратлардан фойдаланилади?

Унлилар ва ундошлар учун қўлланувчи ҳарфларни яхши ўзлаштириб олинг.

Алишер Навоий девонларининг факсимиль нашрлари ёки девон қўлёзмаларининг электрон нусхалари асосида бир неча ғазални танлаб олинг. Уларни компьютерда араб хатида териб чикинг. Сўнг оригинал матнга таянган ҳолда, шеърларни илмий транскрипцияга ўгириб чикинг.

БЕШИНЧИ БЎЛИМ. АСАР ҚЎЛЁЗМА НУСХАЛАРИНИ ЧОҒИШТИРМА ЎРГАНИШ ВА ИЛМИЙ МАТН ТУЗИШ ПРИНЦИПЛАРИ

Таянч сўз ва бирикмалар: қўлёзма нусха, таянч нусха, ёрдамчи нусха; илмий матн, илмий-танқидий матн, йиғма матн; илмий аппарат.

Эътибор қаратиладиган масалалар:

Илмий матн ва унинг турлари.

Илмий-танқидий матн тузиш принциплари.

Йиғма матн тузиш принциплари.

Йиғма матн тузишда илмий аппаратни қўллаш.

Асар қўлёзмаларини қиёсий ўрганиш ва матн таҳрири масаласи.

Асар қўлёзма нусхаларини қиёсий ўрганиш жараёнида эътибор қаратиладиган масалалар. Келиб чиқадиган назарий хулосалар.

Таянч қўлёзмани сайлаб олиш ва асарнинг қиёсий матнини тузиш йўллари.

Ёзма манбани тавсифлаш йўллари.

Илмий матн ва унинг турлари

Илмий матнлар уч хил бўлади: илмий, илмий-танқидий ва йиғма матн.

Илмий-танқидий матн (яъни, *научно-критический текст*) деганда асарнинг мавжуд ёки бир нечта қўлёзма нусхалари бўйича унинг қиёсий илмий нашини яратиш тушунилади.

Ўзбек матншунослигида илмий-танқидий матн тузиш принциплари анча кенг ишлаб чиқилган (*булар тўғрисида қаранг:* Шамсиев 1986, 16–40; Сирожиддинов, Умарова 2015, 66–104).

Илмий-танқидий матн асарнинг мавжуд қўлёзма нусхаларига таянган ҳолда тузилади. Шунинг учун ҳам унинг матни кўпинча араб хатида бўлади. Кўпчиликка қулай ва тушунарли бўлиши учун илмий-танқидий матн, баъзан, транскрипцияда ҳам берилиши мумкин.

Илмий-танқидий матнни тузишдан мурод асарнинг муаллиф матнига яқин бўлган вариантини яратишдир. Табиийки, илкин матн сақланмаган бўлса, муаллиф вариантини тўлиғича тиклаб бўлмайди. Лекин, илмий фаразлар, қиёсий таҳлиллар, аниқ далиллар туфайли асл вариантга яқинлашиш мумкин.

Илмий-танқидий матнда нусхалараро сўз ва жумлалар фарқи сатр остида илмий аппаратга риоя қилган ҳолда кўрсатиб борилади. Таянч матнда янглиш кетган, тушиб қолган сўз ёки жумлалар ёрдамчи матндан олиб тўғриланади, тўлдирилади. Илмий-танқидий матннинг пухта ва мукамаллиги мутахассиснинг билим савияси, эски ёзувни қанчалик яхши ўқий олиши, классик матн тилини, жумла қурилишини қанчалик даражада билишига, матнни тўғри тушунишига боғлиқ. Билимли текстолог тузган матн пухта ҳам мукамал бўлади.

Кўлёзма нусхалари кўп бўлган асарнинг илмий-танқидий матнини тузиш учун эса энг муҳим ва ноёб, имкон қадар, қадимий нусхалар сайлаб олингани маъқул. Кўзланаётган илмий матн ана шу нусхалар асосида тузилади. Бироқ, асар нусхаларини сайлаб олиш учун матншунос бошқа нусхалардан: уларнинг ютуқ ва камчиликларидан ҳам хабардор бўлмоғи керак. Акс ҳолда, аҳамиятли кўлёзма эътибордан четда қолиб кетиши мумкин.

Сўнги йилларда ўзбек матншунослигида яратилган илмий-танқидий матнларга Алишер Навоийнинг “Назму-л-жавоҳир” (Рашидова 1991), “Садд-и Искандарий” (Ҳамидова 1994), “Насойиму-л-муҳаббат мин шамоийими-л-футувват” асарлари бўйича тузилган (*қаранг*: NMT), шунингдек, Гулханийнинг “Зарбу-л-масал”и бўйича тузилган (Исҳоқов Ф. 1997) илмий матнларни мисол қилиб келтирса бўлади. Ушбу асарларнинг илмий-танқидий матнлари асосида номзодлик ва докторлик диссертациялари ҳам ёқланди.

Илмий-танқидий матннинг ютуғи билан бирга, ўзига яраша қусури ҳам бор. Жумладан, текстолог бир нечта матнни чоғиштирар экан, эркил-эрксиз равишда асарнинг янги бир вариантини яратиб қўяди. Яна, у яратаётган матн, ҳар қандай ҳолатда ҳам нисбийдир. Уни идеал матн деб бўлмайди, бирор ерда чалғиб, хатога йўл қўйиши мумкин. Шунинг учун ҳам асарнинг йиғма матнини тузиш фойдалирок.

Йиғма матн (яъни *сводный текст*) деганда асарнинг мавжуд ёки бир нечта кадрли кўлёмалари асосида улардан йиғиб, асарнинг тўла илмий нашрини яратиш тушунилади. Бунда асарнинг муайян нусхасида (таянч нусхада) тушиб қолган байтлар, жумлалар ёки бўлимлар иккинчи бир нусхадан олиб тўлдирилади. Нусхалараро сўз ва жумлалар фарқи сатр остида илмий аппаратга

риоя қилган ҳолда кўрсатиб борилади. Дунё илмида, чет эл шарқшунослигида илмий-танқидий матнга нисбатан йиғма матннинг мавқеи баландроқ туради.

Турк олими Р.Р. Аратнинг “Ҳибату-л-хақойиқ” асари бўйича тузилган илмий матнини йиғма матнга мисол қилиб келтириш мумкин (ҳаранг: Арат 1992).

Асарнинг *илмий матни* илмий-танқидий ёки йиғма матн асосида яратилади.

Матн таҳрири масаласи

Ўзбек ёзма адабий тили тарихида матн тузиш анъанаси канчалар эски бўлса, таҳрир санъатининг келиб чиқиши ҳам шу қадар эскидир. Туркий матн тузиш анъанаси юзага кела бошлаган чоғларданок, уларнинг муаллифлари жумлалар таҳририга, раво ва тушунарли, ўқишли бўлишига, матн балоғатига алоҳида эътибор қаратганлар. *Матн балоғати* – сўзларни топиб ишлатиш ҳамда матнни имловий, грамматик ва стилистик жиҳатдан саводли, ўқувчи учун тушунарли, шунинг билан бирга, ўқишли қилиб битиш санъатидир.

Матн тузиш амалиёти тарихи икки хил таҳрир жараёнини бошдан кечирган:

Биринчиси, асарни ёзиш жараёнида уни услубий ва мазмун жиҳатидан такомиллаштириш йўлидаги муаллиф таҳрири;

Иккинчиси, асарнинг кейинги нусхаларида (масалан, асарнинг янги вариантыда ёки кейинги замонларда нусха кўчириш билан боғлиқ ҳолда) амалга оширилган таҳрир.

Муайян асарнинг юзага келишида таҳрир жараёни қандай кечганлиги биз учун қоронғу. Лекин муаллиф таҳрирининг излари буткул ўчиб кетган ҳам эмас. Баъзи қўлёзмаларда айрим сўз ва жумлалар ўчирилиб, устидан тузатиб қўйилган жойларини кузатамиз (Бу нарса, ора-чора. иш юритиш қоғозларида учраб туради. Қўлёзма китобларда, хон ва султонларнинг ёрлиқларида эса бундай эмас. Уларни, айниқса, нодир китобларни хаттоғлар пишиб, қиёмига етган матнлардан кўчирган бўлади). Шунингдек, ўтмишдан қолган тазкира ва хотираларда, мактублар, тарих китобларида ижодкор таҳририга тегишли маълумотларни ҳам ўқиб қоламиз.

Муаллиф таҳрири тўғрисида аниқ-таниқ хулоса чиқаришга имкон берадиган яна бир факт бор. Бу ҳам бўлса, матннинг тили ва услубидир. Тили ва услуби мукамал, юксак баҳога даражасида битилган асар муаллиф тарафидан ёзиб тугаллангунга қадар жиддий таҳрир жараёнини ўтганидан далолат қилади. Одатда, ижодкор асарни қайта-қайта таҳрир қилиб, кўнгли тўлгандан кейингина, котибга кўчириш учун топширган.

Классик асарларнинг қўлёзма нусхаларидаги ўзаро фарқлар ҳам матн таҳририга мисол бўла олади.

Ўтмишда китоблар, асосан, қўлда кўчирилган. Асарнинг қўлёзма нусхалари замон зайли ва ўқимишли жамоанинг қизиқишидан келиб чиққан ҳолда кенг тарқалган. Буюк ва машҳур асарларнинг турли асрларга тегишли қўлёзма нусхалари бор. Қизиғи шундаки, асар шеърини ёки насрий бўлишидан қатъи назар, унинг барча нусхалари текстологик жиҳатдан бир-биридан фарқ қилиб туради. Ҳатто бир замонда икки котиб томонидан кўчирилган нусхалар матни ўзаро фарқ қилиши мумкин.

Матн таҳрири баъзан асар вариантларининг юзага келиши билан боғлиқ бўлади. Бундай таҳрир муаллиф тарафидан амалга оширилади. Бунда муаллиф асарни тугатиб, котибга топширади. Котиб эса уни тоза вараққа кўчиради ёки, шеър бўлса, девон таркибига қўшиб юборади. Кейинчалик девонни янгилаш, мажмуа ёки куллийет тузиш чоғида шоирда шеърни таҳрир қилиш эҳтиёжи туғилиб, ўзига ёқмаган жойларини ўзгартиради, унга янги байтлар қўшади. Насрий асар бўлса, уни янги аниқланган маълумотлар билан тўлдиради. Баъзан эса (бу энди кўпинча маснавийларда кечади) муаллифнинг ўзида асарни қайта ишлаш фикри уйғонуви ҳам мумкин. Натижада асарга янги боблар қўшади, кўнгли тўлмаган жойларини таҳрир қилиб чиқади. Асарнинг муаллиф тарафидан ишлаб чиқилган янги варианты, одатда, ана шундай яратилади. Муҳими, асарнинг ҳар иккала таҳрир варианты ҳам тенгма-тенг яшашга ҳақли. Кейинги давр қўлёзмалари эса, талабга қараб, асарнинг у ёки бу вариантдан кўчирилаверган.

Ўтмишда яратилган китобларнинг муаллиф ўлиmidан кейин кўчирилган қўлёзма нусхаларидаги текстологик фарқларнинг аксарияти котибларга тегишли. Бунда бир сўз бошқаси билан алмашинуви (кўпинча, сўзларнинг синонимлари ишлатилади ёки унутилган сўзлар ўша даврда қўлланаётган сўз билан

алмаштирилади). жумла фарклари тез-тез учраб туради, ўрни билан, котиб шевасининг таъсири ҳам кўриниб қолади.

Баъзан замон талаби ва ўқувчининг эҳтиёжига қараб, асарнинг айрим бўлимлари қискартирилган.

Шундай бўлишига қарамай, котиблар асар матнини, имкон қадар, аслидай сақлашга урунган. Айниқса, ўтмишдан қолган асарларни кўчиришда муаллиф матнини сақлаган ҳолда, орадаги истемолдан чиққан архаик сўзлар тагига ёки ҳошияга уларнинг маъносини бериб кетганлар.

Текстология доимо асарнинг муаллиф вариантини тиклаш сари интилади. Чунки унинг учун асар кейинчалик қандай матний ва услубий ўзгаришларга учраганлиги эмас, муаллиф уни қандай шаклда яратганлиги, илк муаллиф варинати қандай бўлганлигини аниқлаш муҳимроқдир.

Кул тигин ҳамда Билга хоқон битигларида кечган хоқон сўзининг чоғиштирма таҳлили

Тарихнавис ва адиб Йўллуғ тигин битган Кул тигин, Билга хоқон битиглари туркий матншуносликнинг шаклланиши, унинг тақомилини белгиловчи матнлардандир. Иккала ёднома буткул мустақил асарлар бўлувига қарамай, битигларда акс этган воқеа-ҳодисалар, матн тузилишидаги ўхшашлик уларни ўзаро яқинлаштиради. Ҳатто Кул тигин кичиг битигининг 1–11-сатрлари Билга хоқон битиги муқаддимасининг 1–8- сатрларида, Кул тигин улуг битигининг 1–30- сатрлари Билга хоқон улуг битигининг 2–24- сатрларида такрорланади (*қаранг:* Содиқов 2004,57–66,76–89).

Айтганча, иккала мангутошнинг матни тўлиқ сақланган эмас. Тош юзининг айрим жойлари нураб, матни ҳам шикастланган. Айниқса, Билга хоқон битиги кўп талафот еган. Шу боис, асарлар матнини узил-кесил тиклашнинг иложи йўқ. Бироқ, афзаллиги шундаки, бир матннинг шикастланган сатрлари баъзан иккинчи битигда сақланган, битигларнинг бири бошқасини тўлдиради.

Энди ҳар иккала битигда такрорланган матнни ўзаро чоғиштириб кўрамиз. Уларнинг фарқи куйидагича:

Битигларда баъзи сўзлар икки хил фонетик вариантда учрайди:

ñ-у ҳодисаси: *yaña* (К.23) – *yaya* (X.19) – “суриб”.

m-*b* ҳодисаси: *Käñü tarman* (К.21) – *Käñü tarban* (X.18) – жой
оти.

Бундай фонетик хусусият ўша кезларда сўзнинг иккала
варианти аралаш қўлланганидан далолат беради: *yaña*~*yaya*, *Käñü
tarman*~*Käñü tarban* сингари.

Гапларнинг шакли ўзгарган:

Ка.1: *sabimin tükäti äsidgil* – “сўзимни тугал эшитгин”.

Хб.1: *sabimin tükäti äsid* – “сўзимни тугал эшит”.

К.10: *türk bodun ölüräyin* – “турк халқи(ни) ўлдирайин”.

Х.9: *türk bodunuy ölü(äyin)* – “турк халқини ўлдирайин”.

К.11: *Ögüm İl-bilgä qatunuy täñri töpüsintä tutup yögärü kötürmis
ärinç.* – “Онам Элбилга хотунни тангри мартабасида тутиб, юқори
кўтарган”.

Х.10: *Ögüm İl-bilgä qatunuy täñri töpüsintä tutup yögärü kötürti
ärinç.* – “Онам Элбилга хотунни тангри мартабасида тутиб, юқори
кўтарди”.

Баъзан бир сўз бошқаси билан алмашган:

К.7: *Tabyaç bodunqa bäglik urı oylın qul bolti, silik qiz oylın kün
bolti.* – “Табғач халқига бек бўладиган ўғил боласи билан қул
бўлди, сулув қиз боласи билан жория бўлди”.

Х.7: *Tabyaç bodunqa bäglik urı oylın qul qilti, silik qiz oylın kün
qilti.* – “Табғач халқига бек бўладиган ўғил боласини қул қилди,
сулув қиз боласини жория қилди”.

Аввалги матнда *urı oyl, qiz oyl* сўзлари восита келишигида
(*ўғил боласи билан, қиз боласи билан*), иккинчи битигда эса тушум
келишигида (*ўғил боласини, қиз боласини*) қўлланган. Шунга
мувофиқ равишда, гапларнинг кесими ҳам ўзгармокда (*qul qilti,
kün qilti* – қул қилди, жория қилди).

Юқоридаги стереотип жумланинг бошқа бир ўринда
қўлланивига эътибор беринг. К.24: *Bäglik urı oylun qul bolti, silig qiz
oylun kün bolti bilmädük için.* Шу ўринда мазкур жамла мазмунини
англаш кийин: “Бек бўладиган ўғил боланг қул бўлди, сулув қиз
боланг жория бўлди, билмаган(и) учун (?)”.

Иккинчи битигда эса мазмун ойдинлашади. Х.20: *Bäglig urı
oylunin qul qiltiy, silig ... qiltiy ol bilmädük ägin (bilmädükün?) için.* –
“Бек бўладиган ўғил болангни қул қилганини, сулув (қиз болангни
жория) қилганини у билмагани учун”.

Баъзан бир қўшимча ўрнида унинг бошқа бир варианты қўлланади:

К.25: *ögüm qatunuy kötürmiş täñri*

Х.21: *ögüm qatunuy kötürügmä täñri* – онам маликани кўтарган [яъни, улуғлаган] тангри.

Ушбу мисолдаги *-miş, -gmä* қўшимчали сифатдошларнинг маъноси бир: *kötürmiş // kötürügmä*.

Матнларда тасвирий ифода ўзгариши мумкин:

К.24: *qanñ subčä yügürti* “қонинг сувдай оқди”.

Х.20: *qanñ ögüzčä yügürti* “қонинг дарёдай оқди”.

Янада муҳими, айрим жумлалар иккинчи матнни тузиш жараёнида таҳрир қилинган. Қуйидаги мисолларни чоғиштиринг:

К.29: *Täñri yarliqazu, qutum bar üčün, ülügüm bar üčün öltäči bodunuy tirtürü igit(t)im*. – “Тангри ёрлақасин, бахтим бор учун, насибам бор учун ўлаётган халқни тирилтириб, оёққа қўйдим”.

Х.23: *Täñri yarliqaduq üčün, qutum < >, ülügüm bar üčün öltäči bodunuy t(irgi)rü igit(t)im*. – “Тангри ёрлақагани учун, бахтим, насибам бор учун ўлаётган халқни тирилтириб, оёққа қўйдим”.

К.28: ... *barmiş bodun < > ölü yitü, yadañin, yalañin yana kälti*. – “... кетган халқ ўла-йита, яёв, яланғоч кайтиб келди”.

Х.22: ... *barmiş bodun [yadañin, yalañin] ölü yitü < > kälti*. – “... кетган халқ яёв, яланғоч, ўла-йита келди”.

Иккинчи битигда *bodun* сўзидан кейин нураган нураган харфлар ўрни бор. Матн мазмунидан келиб чиқиб, бу ўринда *yadañin, yalañin* сўзларини тиклаш мумкин. Шунда хоқон сўзи битилган матн иккинчи битигни битиш чоғида муаллиф томонидан таҳрир этилгани маълум бўлади.

Муаллиф таҳририга яна бир мисол:

К.29: *Yalañ bodunuy tonluq < >, čäyañ bodunuy bay qiltim, az bodunuy öküş qiltim*. – “Яланг халқни тўнли, қашшоқ халқни бой қилдим, оз халқни кўпайтирдим”.

Х.23–24: *Yalañ bodunuy tonluq qiltim, čäyañ bodunuy bay qiltim, az bodunuy öküş qiltim*. – “Яланг халқни тўнли қилдим, қашшоқ халқни бой қилдим, оз халқни кўпайтирдим”.

Янада муҳими, муаллиф Йўллуғ тигин Билга хоқон битигини тузиш чоғида аввалги матнга янги жумлалар ҳам киритади, уни тўлдиради. Масалан:

К.21: *Ol ödkä qul qulluy bolmıs, < >. – “У чоғда кул кулли бўлган. < >”.*

Х.18: *Ol ödkä qul qulluy < >, күн күнлүг болмıš әрти. İnisi isin bilmäz әрти, оylı qañın bilmäz әрти. – “У чоғда кул кулли, жория жорияли бўлган эди. Иниси оғасини билмас эди, ўғли отасини билмас эди”.*

Яна бир мисол: К.16 да Билга хоқон ўз отасининг ўлимидан кейинги воқеаларни шундай эслайди: *Qañın qayınqa başlayı Baz qayanıñ balbal tikmis. – “Отам хоқон (гўри)га бошлаб Баз хоқоннинг балбали тикилди”.*

Х.14 да эса юқоридаги маълумотдан сўнг хоқон ўзининг неча ёшда отасидан айрилганлигини эслайди: *Qayan uđduqda özüm säkiz yaşda qalım. – “Хоқон ўлганда ўзим саккиз ёшда қолдим”.*

Кейинги қайд аввалги битигда йўқ.

Яна чоғиштиринг:

К.26: *İnim Kül tigin < > birlä sözläşdimiz. – “Иним Кул тигин билан сўзлашдик”.*

Х.21: *...igin iki şad, inim [Kül] tigin (bir)lä sözläşdimiz. – “[Кул т]игин (?) икки шад, иним Кул тигин билан сўзлашдик”.*

Кул тигин битигининг кейинги сатрида икки шад ҳам ёдга олинади. Лекин Билга хоқон битигида жумла қисқарган. Чоғиштиринг:

К.27: *İnim Kül tigin birlä, iki şad birlä ölü yitü qazyantım. – “Иним Кул тигин билан, икки шад билан йла-йита зафар қозондим”.*

Х.22: *İnim Kül t... birlä, < > ölü yitü qazyantım. – “Иним Кул тигин билан ўла-йита зафар қозондим”.*

Муаллиф саркарда Кул тигин таърифини бош ўринга қўйиш мақсадида кейинги матнда икки шадни эсламаган кўринади.

Киёсий таҳлилдан англашиладики, Билга хоқон кичик битигининг 1–8- сатрлари ва улуғ битигининг 2–24- сатрлари К1–11, К1–30 нинг айнан тақрори эмас.

Машхур саркарда Кул тигинга аталган битиг Билга хоқон кўрсатмасига мувофиқ тикланган, ундаги матн ҳам хоқон тилидан сўзланади. Эҳтимол, уни хоқоннинг ўзи айтиб туриб ёздирган чиқар. Ёзувчи Йўллуғ тигин отасининг сўзларини матнга туширган. Орадан уч йил ўтиб, Билга хоқон вафот этгач, унга бағишланган битигни ҳам Йўллуғ тигининг ўзи ёзди. Хоқоннинг

аввалги ёдгорликка битилган нутқини олиб, бунисига ҳам киритди. Бирок, кейинги битигдагиси бурунги матннинг сўзма-сўз қайтариғи эмас, балки ёзувчи томонидан қайта кўрилган, тахрир этилган, тўлдирилган вариантдир. Матннинг қолган қисми ўзича давом этади: Кул тигин битигида саркарданинг фаолияти ёритилган бўлса, Билга хоқон битигида хоқоннинг эл эрки, улус фаровонлиги йўлида кўрсатган қаҳрамонликлари баён этилган.

Адиб Йўллуғ тигин томонидан қайта ишланган матнни тахрир санъатининг бизгача етиб келган илк, шунинг билан бирга, ажойиб намунаси деса бўлади.

“Қутадғу билиг” кўлёзма нусхаларининг чоғиштира таҳлили

Фанда “Қутадғу билиг”нинг учта йирик кўлёмаси маълум (қаранг: Содиқов 2000, 149–191). Уларнинг бири қадимги туркий-уйғур, иккиси араб хатида. Араб ёзувли кўлёмалар (Наманган ва Қоҳира нусхалари), тахминларга кўра, XIII–XIV юзйилликлар оралиғида кўчирилган. Уйғур ёзувли нусхани эса 1439 йили хиротлик Ҳасан Қора Сайил Шамс бахши кўчирган. Уйғур ёзувли кўлёмза ҳозир Вена Миллий кутубхонасида (A.F.13), Наманган нусхаси Тошкент давлат Шарқшунослик институти қошидаги Шарқ кўлёмалари марказида (1809- кўрсаткичли кўлёмза), учинчиси эса Қоҳирада сақланмоқда (қисқартмада кўлёмаларни QBN, QVN, QBQ деб белгиладик).

Асарнинг Ҳирот нусхаси, матннинг мураккаблигиданми, олимлар эътиборидан айтарли четда қолиб келмоқда. Ваҳоланки, бу нусханинг ўзига яраша ютуқлари оз эмас. Кузатувларга кўра, уйғур ёзувли кўлёмза бошқаларига қараганда эскироқ нусхадан кўчирилгани аён бўлмоқда. Унинг бошқа нусхалардан фарқли ерлари кўп. Муҳими, ушбу фарқлар матнда йўл қўйилган хатолар эмас, мазмун билан боғлиқ. Унинг котиби қорахонийлар даври тилини жуда яхши билган ва матнга укув ила ёндашган. Кўлёмза қунт билан ўрганилса, асар ва унинг мазмуни билан боғлиқ кўп тугунлар ечилади, илкин нусха (муаллиф варианты) сари йўл очилади.

“Қутадғу билиг”нинг учала нусхасида матн тузилиши бир оз фарқли. Жумладан, QBN қисқа насрий муқаддима билан

бошланган. Сўнг боблар мундарижаси келади, кейин яна унвон (басмала) билан мавзуга ўтилади.

Уйғур ёзувли QBH ҳам насрий муқаддима билан бошланган. У тугагач, 76 байтли шеърый муқаддима келади. Унда ҳам насрий муқаддимада тилга олинганлар бирма-бир, аммо энди назмда баён этилган. Иккинчи муқаддимадан кейин *Fihrist-i abvab* сарлавҳаси билан боблар мундарижаси келтирилган. Фихристдан сўнг унвон билан мавзуга кўчилади.

QBQ нинг тузилиши ҳам уйғур ёзувли қўлёзмага яқиндир.

Асар бобларининг бошдаги ўн бири дебочадир. Булар ҳамд, сано, наът, ёруғ кўклам ва улуғ Буғраҳон мадҳи, етти юлдуз ва ўн икки бурж баёни, киши ўғлининг қадри билим ва укув билан белгиланажаги, тилнинг фойдаси билан зиёни, китоб эгасининг узри, эзгуликнинг мадҳи, билим ва ақлнинг фазилати, китобнинг мазмуни ва муаллифнинг ўзи тўғрисидаги боблардир. Ўн иккинчи фаслдан бошлаб воқеалар баёнига ўтилади.

QBQ нинг хотимасида мавзудан ташқари яна уч боб келтирилган. Уларда ўтган йигитликка ўқинч, замона бузуклигию дўстлар жафосининг хасрати, асар эгаси Юсуф улуғ Ҳожибнинг ўзига панди баён этилади. QBN да матн сўнгидаги ушбу уч боб тушиб қолган. Бирок фихрист-и абвабда уларнинг иккиси (*Fani dunyakā arilip, tiriglig yawa bolmiši; Zamana biwasini, dostlar jafasin ayur*) яқуний боблар сифатида қайд этилган. Уйғур ёзувли QBH да эса хотимадаги ўтмиш йигитликка ўқинч, замона ва дўстлар вафосизлигининг хасрати ҳақидаги фасллар учрамайди. Унда сўнгги китоб эгаси Юсуф Хос Ҳожибнинг ўзига панди ҳақидаги боб келтирилган. Лекин асар бошидаги мундарижада ушбу фасллар (70–72- боблар) қайд этилган. Уларнинг аталиши шундай: *Tiriglig yawa qilmišin ökünmäkligin ayur; Yusup çilbaşı yigitlikkâ ökünip awuçqalîyin ayur; Ödläk artaqi, dost-qadaş jafasin ayur.*

Уч қўлёзма фихристларининг тартиби ҳам ўзига яраша. QBN фихристида 67 бобнинг аталиши келтирилган. Асарнинг илк анъанавий – тангрига ҳамд, ялавоч алайҳиссалом ўгдуси, тўрт саҳобанинг фазилати, Ўрдукан хони Тавғач Буғраҳон мадҳи бўлимлари мундарижада йўқ. Бешинчи – етти кавокиб ва ўн икки бурж тўғрисидаги боб *Kitap başi* деб қайд этилган.

QBN фихристида эса 73 бобнинг оти келтирилади. Лекин ушбу нусха фихристида, аввалги қўлёзмадан фарқли ўларок,

бошланишдаги анъанавий тўрт бобнинг сарлавҳаси ҳам сирага киради. Яна бир белгиси, QBN фикхристида келтирилган бобларнинг тартиби белгилаб борилган: *avval bab, ikinc bab, üçüncü bab, törtüncü bab* ва б. Охиргиси *yetmiş ikincü bab*, хотимаси эса *soñ bab* деб қайд этилган.

QVQ фикхристида 72 бобнинг аталиши берилган ва унда ҳам асарнинг бошланғич анъанавий бўлимлари боблар сарасига киритилган. Маълумки, ўрта аср китобатчилигида асар муқаддимасидаги анъанавий бўлимлар ва хотима (асар эгасининг узри келтирилган боб) зарурий эди. Уларни фикхристида қайд этмаслик матншуносликда уқадар жиддий нуксон ҳисобланмаган. Шунинг учун бўлса керак, QBN фикхристида ҳам ушбу бобларнинг сарлавҳалари тушириб қолдирилган кўринади.

Яна бир белгиси: QBN да матн орасида ана шу дастлабки тўрт боб сарлавҳалари арабча аталган. Мухими шундаки, уйғур ёзувли QBN да ушбу бобларнинг сарлавҳалари фикхристида ҳам, матн орасида ҳам туркийдадир. Жумладан, матн ичидаги сарлавҳалар шундай: *Teñri 'azza va jalla ögdüsin ayur; Yalawaç 'alayhis-salam ögdüsin ayur; Tört sahabanin fazilatın ayur; Yaruq yaz faslin, uluy Buğrahan ögdüsin ayur.*

QVQ да матн орасидаги дастлабки уч боб сарлавҳаси арабча, тўртинчи – Буғрахан ўгдуси бобидан бошлаб туркий аталган.

Афтидан, бошда (муаллиф нусхасида) боб сарлавҳаларининг бари фақат туркийда эди. Кейинчалик, асар мақаддимасидаги бошланғич бобларнинг сарлавҳалари шарқ ислом китобат анъанаси йўлини тутиб, арабчага ўгирилган. Шунга кўра, асарнинг уйғур ёзувли QBN нусхаси қандайдир эскироқ нусхага асосланганлигини тахмин қилиш мумкин.

Ҳар қайси кўлёзма фикхристида қайд этилган боблар билан матн ичидаги, ҳатто айни кўлёманинг ички сарлавҳалари ҳам тўлиқ мос келмайди. Шунинг учун фақат фикхристлар асосида асар неча бобли экани ҳақида фикр билдириш уқадар тўғри эмас. Бунинг учун ички сарлавҳаларни ҳам муайян изчилликда қиёслаб чиқмоқ керак.

Маълумки, мавжуд нусхаларнинг ҳеч бири тўлиқ эмас. Бир нусхадаги боб бошқасида тушиб қолган ёки уларнинг айримлари бирлаштириб юборилган. Байтларининг сони ҳам кўп ўринда ўзаро тенг келмайди: бир нусхада бор байт бошқасида учрамайди

ва б. Қўлёмалар ичида нисбатан тўлиғи QBN бўлиб, у 6106 байтгидир. Лекин унда асарнинг якуний боблари тушиб қолган.

Уйғур ёзувли нусхада эса ундан озроқ – шеърый муқақдимани кўшиб санаганда 5772 байтдан иборат. Муҳими, мазкур қўлёмда асарнинг бошланиши ва охири бор.

Асарнинг муайян бир нусхаси устида ишлаганда баъзан мазмунни очиб бериш қийин кечади. Ана шундай ҳолларда асарнинг бошқа қўлёмна нусхаларини чоғиштириб ўрганиш ҳам қўл келади. Турли нусхаларни бир-бирига чоғиштириш йўли билан матн мазмунини, уни кўчириш чоғида йўл қўйилган чалкашлиқларни аниқлашимиз мумкин. Бунга бир-икки ўрнак келтирамиз.

“Қутадғу билиг”нинг эзгу ишлар қилмоқликка бағишланган тўққизинчи бобида тил ва сўз таърифида шундай байт бор. У асарнинг Наманган нусхасида қуйидаги кўринишда:

*Uquş körki söz-ol, bu til körki – söz,
Kişi körki yüz-ol, bu yüz körki – köz (QBN.17a.6).*

Ушбу байтнинг маъноси:

“Уқув(яъни заковат)нинг кўрки сўздир, бу тилнинг кўрки – сўз,

Кишининг кўрки юздир, бу юзнинг кўрки – кўз”.

Эътибор қаратилса, биринчи сатрнинг маъноси ғализ эканини англаш қийин эмас: унда “уқув”нинг ҳам, “тил”нинг ҳам “кўрки сўз” экани таъкидланмоқда.

Асарнинг уйғур ёзувли Ҳирот нусхасида ушбу байт бошқачароқ берилган – мантиқда изчиллик бор. Ундаги байт қуйидагича:

*Uquş körki til-ol, bu til körki – söz,
Kişi körkü yüz-ol, bu yüz körkü – köz (QBN.19.23).*

(Уқувнинг кўрки тилдир, бу тилнинг кўрки – сўз,

Кишининг кўрки юздир, у – кўз).

Кўринадики, асарнинг Наманган нусхасини кўчираётган котиб, чарчаганиданми, беҳосданми, биринчи гапдаги *til* сўзининг

ўрнига *söz* деб ёзиб юборган. Ҳирот нусхасида эса ана шу байт асос қўлёзмадан тўғри кўчирилган.

Яна бир мисол. “Қутадғу билиг”нинг ўн биринчи бобида асар муаллифи Юсуф Хос Ҳожибнинг ёши билан боғлиқ муҳим маълумот бор. Бу маълумот асарнинг Наманган нусхасида шундай берилган:

*Tegürdi menä elgi elik yašim,
Quyu qıldı quzyun tüsi-teg başim.*

*Oqir elik emdi menär kel teyü,
Pusu bolmasa, bardim emdi naru (QBN.20a.8–9).*

Маъноси қуйидагича бўлади:

“Эллик ёшим менга қўл тегурди.

Қора қузғун тусидек бошимни оқ(қуш) қилди [яъни: соч-соқолим оқарди].

Эллик (ёш) энди мен томон кел, деб чорламоқда,

Пистирма (яъни ўлим) бўлмаса, энди нари бораман”.

Ушбу байтларда адиб ўзи тўғрисида маълумот берар экан, ёшининг элликдан ошиб олтмиш томон кетганлигини таъкидлаяпти. Лекин биринчи сатрда “Эллик ёшим менга қўл тегурди” деб, кейинги байтда ҳам “Эллик (ёш) энди мен томон кел, деб чорламоқда” дейилгани қизиқ. Чамаси, бу ўринда ҳам котиб тасодифан янглишиб кетган: кейинги байтдаги *altmiş* сўзининг ўрнига *elik* деб ёзиб юборган.

Асарнинг уйғур ёзувли Ҳирот нусхасида эса ушбу байтлар тўғри берилган. Унинг ўқилиши шундай:

*Tegürdi menä elgi elik yašim,
Quyu qıldı quzyun büši-teg başim.*

*Oqir emdi altmiş menä kel teyü,
Pusu çiqmasa yolda, bardim sayu (QBH.22.22–23).*

Бу икки байтнинг маъноси қуйидагича бўлади:

“Эллик ёшим менга қўл тегурди,

Кора қузғун тусидек бошимни от(қуш) қилди [яъни: соч-соқолим оқарди].

Энди олгмиш (ёш) менга кел, деб чорламоқда,
Йўлда пистирма [яъни ўлим] чиқмаса, у томон бораман”.

“Қутадғу билиг” нусхаларини ўзаро чоғиштириб ўрганишнинг аҳамияти катта. Мухими, ҳирот қўлёмасининг аҳамияти бошқа нусхалардан оз эмас, унинг ўзига яраша ютуқлари ҳам бор. Матнлар бир-бирига чоғиштирилганда асарнинг илкин, муаллиф нусхаси сари йўл очилади. Шу ўринда яна Ҳирот нусхасининг ўзгачаликлари, унинг афзалликларини кўрсатувчи мисоллардан кўриб чиқсак.

Асарнинг ўнинчи бобидаги бир байт Наманган нусхасида шундай берилган:

*Bolur ötrü işlär bütüm ham pişiy,
Biliglig kişilär pişiy yer aşıy* (QBN.19a.1).

(Сўнг барча ишлар тугал ҳамда пишиқ бўлади,
Билимли кишилар ошни пишиқ ейди).

Асарнинг Ҳирот нусхасида бу байт бироз фарқли. У шундай:

*Bolur ötrü işlär bütüm ham başiy,
Biliglig kişilär başiy bil aşıy* (QBH.21.18).

Бунинг маъноси қуйидагича бўлади:

“Сўнг барча ишлар тугал ҳамда саришта бўлади,

Билимли кишилар(нинг жамоага) бош (бўлиш)ини фойдали деб билгин”.

Кишини фикрлашга ундовчи ери ҳам шунда: бу байтлар илк муаллиф вариантда *Biliglig kişilär pişiy yer aşıy* (Билимли кишилар ошни пишиқ ейди) деб эмас *Biliglig kişilär başiy bil aşıy* (Билимли кишилар(нинг жамоага) бош (бўлиш)ини фойдали деб билгин) дея берилганига ким ҳам эътироз билдира олади? Асарнинг илмий-танқидий матнини тузганда ана шу белгиларни ҳам кўзда тутмоқлик керак.

Яна мисол: “Кутадғу билиг”нинг наманган нухасидаги боблар фикристи “*Yeti kavakib on iki buruj*” деган сарлавҳа билан бошланган (QBN.2b.5). Бунинг маъноси “Етти юлдуз, ўн икки бурж” деганидир. У ҳамд, наът ва Буграҳонга бағишланган бўлимлардан кейинги, китобнинг бошловчи бўлимнинг аталишидир.

Қоҳира нухасининг боблар мундарижасида бу сарлавҳа “*Yeti kavakib, on iki yulduzni ayur*” деб берилган (QBQ.8.6).

Ҳирот нухасидаги боблар фикристида бу сарлавҳа бир оз фарқли; у “*Yeti yulduz, tört yayüz, on iki ökäknij ögdükini ayur*” деб берилган (QBH.8.9). Шу ўринда сарлавҳадаги *tört yayüz* бирикмасига эътибор қаратсак. Ундаги *yayüz* – асли ранг маъносини билдиради, “кўнғир ранг”дир. Бу сифат бадий асарларда, хусусан, “Кутадғу билиг”да ҳам ерга нисбатан қўлланилган: *yayüz yer* – кўнғир ер (QBH.12.14). Кўчма маънода “ер”нинг ўзини ҳам билдиради, *yayüz* деганда “ер, тупрок” тушунилади. Боб сарлавҳасига келсак, унда *tört yayüz* дейилмоқда, буни “тўрт ер” деб тушунилмайди; уни “унсур, элемент, материя” дея агламоқ керак: *tört yayüz* – “тўрт унсур” дегани. Ана шунда матнга мос тушади. Чунки ушбу бобда етти юлдуз, ўн икки бурж ва тўрт унсур тўғрисида сўз юритилган. Шундан келиб чиқиб, юкоридаги сарлавҳани “Етти юлдуз, тўрт унсур, ўн икки буржни мадҳ этганини айтади” деб ўгириш мумкин. Англашиладики, *yayüz* сўзи илкин маъносида “унсур”ни билдирган, қолган маъналари эса ўшандан урчиган.

Наманган нухасининг боблар мундарижасида олтинчи боб сарлавҳаси “*Yanluq ayirliqin ayur*” (“Инсоннинг кадр-қимматини айтади” – QBN.2b.6), асар давомида эса “*Yanluq ayirliqin tanurlayur bilig birlä*” (“Инсоннинг кадри билим билан белгиланади”) деб берилган (QBN.12b.6).

Қоҳира нухасининг боблар мундарижасида ушбу сарлавҳа “*Adam oyli ayirliqi bilig birlä erdükin (ayur)*” (“Одам ўғлининг кадр-қиммати билим бирла эрканлигини айтади”) деб берилган (QBQ.8.7).

Ҳирот нухасининг боблар мундарижасида бу сарлавҳа “*Yanluq oyli-qizi ayirliqi uquş, bilig erdükin ayur*” (“Киши ўғил-қизининг кадр-қиммати укув, билимда эрканлигини айтади” – QBH.8.8), асар давомида эса “*Yalinyuq oylani 'azizliqi bilig, uquş*

birlä erdükin ayur” (“Киши ўғлонининг азизлиғи билим, укув бирла белгиланувини айтади”) деб берилган (QBN.16.17). Ораларидаги муҳим фарқи: Наманган нусхасида “инсон, киши” маъносида келган *yañluq* сўзининг ўрнида Қоҳира нусхасида *Adam oyli*, Ҳирот нусхасида эса *yañluq oyli-qizi, yaliryuq oylanii* сўзлари келган.

Боб сарлавҳаларининг берилишига яна бир мисол. Қоҳира нусхасининг боблар мундарижасида ўнинчи боб сарлавҳаси “*Bilig, uquş, ilm erdämini ayur*” (“Билим, укув, илм фазилатини айтади”) деб берилган (QBQ.8.11).

Ҳирот нусхасининг боблар мундарижасида эса ушбу сарлавҳа: *Yañluq ayirlıyı bilig, uquş bilä erdükin sözlär* (Кипининг кадр-қиммати билим, укув бирла эканлигини сўзлайди) кўринишида (QBN.8.13). Бироқ асар давомида бобнинг бошидаги сарлавҳа *Yal(n)guq arıylıyı bilig, uquş birlä erdükin ayur* деб берилган (QBN.20.5). Муҳим фарқи – юкоридаги *ayirlıyı* (қадри) сўзининг ўрнида *arıylıyı* келади. Қадимги туркийда *arıylıy* – “тозалик, софлик, поклик” дегани. Шундан келиб чиқиб, бу сарлавҳани “Инсоннинг поклиги билим, укув бирла эрканини айтади” деб тушунмак керак.

Яна мисоллар. Асарнинг тил таърифига бағишланган бобида, Наманган нусхасида:

*Öküş sözläsä, yañşadı ter tilig,
Yana sözlämäsä, aymın ter tilig* (QBN.13b.7).

(Кўп сўзласа, тилни эзмаланди дейилади,
Аксинча, сўзламаса, тилни гунг-соқов дейилади).

Ҳирот нусхасида ушбу байт қуйидаги кўринишда:

*Öküş sözläsä, igşidi ter bilig,
Yana sözlämäsä, aymın ter tilig* (QBN.17.14).

(Кўп сўзласа, ақли дардга чалинди, дейилади,
Аксинча, сўзламаса, тилни гунг-соқов дейилади).

Ёки яна. Наманган нусхасида:

*Til asyï telim bar, basinma öküŝ,
Ara ögdilür til, ara miñ söküŝ (QBN.13b.10).*

(Тилнинг фойдаси талайдир, ортиқча ховлиқма,
Гоҳо мақталур тил, гоҳида минг сўқиш эшитади).

Ҳирот нусхасида:

*Til asyï telim bar, yasï ma öküŝ,
Ara ögdilür til, ara miñ söküŝ (QBH.17.18).*

(Тилнинг фойдаси талайдир, зиёни ҳам кўп,
Гоҳо мақталур тил, гоҳида минг сўқиш эшитади).

Эзгу ишлар қилмоқликка бағишланган бобида Наманган
нусхасида:

*Kiŝi körki söz-ol, bu söz-ök telim,
Yuri, edgü sözlüg kiŝig ög tilim (QBN.17a.4).*

(Кишининг кўрки сўздир, сўз эса талай,
Кел, эй тилим, эзгу сўзли киши(лар)ни мақта).

Ушбу байт ҳирот нусхасида шундай:

*Kiŝi körkü söz-ol, söz asyï telim,
Yuri, edgü sözlüg kiŝi ög tilim (QBH.19.21).*

(Кишининг кўрки сўздир, сўзнинг фойдаси талай,
Кел, эй тилим, эзгу сўзли киши(лар)ни мақта).

Асар нусхаларини ўзаро чоғиштириш жараёнида матн ва
мазмун билан боғлиқ бунинг сингари мисоллар кўп чиқади.

Булардан кўринадики, муаллифнинг кўзи тириклигидаёқ,
асарнинг бир ... варианты бўлган. Бизгача сақланган
кўлёмалар бир нусхадан эмас, унинг турли вариантларидан
кўчирилган, деб қараш тўғри бўлади.

“Девону луғати-т-турк” қўлёзмасида ишлатилган ҳарфий ишоратлар ва айрим сўзларнинг ўқилиши

“Девону луғати-т-турк” асарининг биттагина қўлёзмаси маълум, у ҳам бўлса, илкин эмас, кейинги даврга тегишли. Уни Муҳаммад бин-Абу Бакр Дамашкий отли котиб Шомда ҳижрий 664 йил, шаввал ойининг йигирма еттинчи куни (=милодий 1266 йил августининг биринчисида), ўзи ёзишига қараганда, Маҳмуд Кошғарий ўз қўли билан ёзган қўлёзмадан кўчириб тугаллаган. Ушбу нодир қўлёзма ҳозир Истанбулдаги Миллат кутубхонасида (Millet Genel Kütüphanesi. Kayıt No. Ag. 4189) сақланмоқда.

Қўлёзма 320 арақли (639 саҳифа). Ҳар бетиға ўн етти қатордан қилиб матн битилган. Хати чиройли, насҳда. Айтарли бутун бошли матн қорада, орадаги боб ва фаслларнинг сарлавҳаси, бошланишда туркий мисоллар, шунингдек, сарлавҳа қилиб берилган ҳарфлар қизилда. Баъзи сарлавҳалар қуюқ қорада ажратиб ёзилган. Матн бўйлаб туркий мисоллар қорада ёзилиб, устиға қизил чизиқ тортиб қўйилибди. Мисол-тўртликларнинг қаторлари доирачалар билан ажратилган.

Баъзи тадқиқотларда, қўлёзмада туркий ўрнакларнинг ёзилишида хатолар кўп; уни туркий тилни яхши билмаган киши кўчирган, деган қарашларни ҳам ўқиб қоламиз. Бундай қарашларға умуман қўшилиб бўлмайди. Аксинча, котиб эски туркийни жуда яхши билган, ўзи ҳам туркийлардан экани аниқ (буни котибнинг асарға битган сўзбошисидан ҳам билса бўлади). Матн кунт билан кўчирилган, билимли ва юксак кўникмаға эға хаттотнинг иши бу. Афтидан, битгучи асарни кўчириб бўлгандан кейин ҳам, туркий ўрнакларни қайта-қайта кўриб чиққан кўринади; тузатиш киритилган ўринлар ҳам бор. Хаттот хатто эски уйғур хатини ҳам яхши билган, дея оламиз: бир неча ўринда ёзган мисоллари ўта чиройли; ҳар кимса ҳам бундай ёза олмайди уйғур хатини. Оллоҳ раҳмат қилсин у кишини, қўлёзмани кўчиришда узоқ ишлагани, анча тер тўккани билиниб турибди.

Энг муҳими, қўлёзмада туркий мисолларнинг тўғри ўқилишини таъминлаш учун уларға турли диакритик белгилар (ҳаракатлар) изчил қўйиб борилган. Ушбу график ишоратлар сўзлар талаффузини, уларнинг ўқилишини аниқлашда қўл келади. Қўлёзма қадрини англаб олинади.

Шу ўринда матн имлоси, туркий мисолларга қўйиб кетилган диакритик белгилар билан боғлиқ бир хусусиятга эътибор қаратмоқчимиз. Қизиги шундаки, қўлэзмада айрим ўринларда муайян ҳарф устига ва остига бирийўла икки хил ҳаракат: *fatha* ва *kasra* ёки *zamma* ва *kasra* қўйиб кетилган. Бугина эмас, бир сўзнинг ўзи бирийўла икки хил ҳарф билан ёзилган ўринлар ҳам бор. “Девону луғати-т-турк”нинг ҳозирги замон нашрларида, қўлэзмадагисини янглиш санаб, улардан бири қабул қилинмоқда. Луғатда берилган сўзларнинг бир хиллигини сақлаш, ўқувчининг кўпда чалғимаслиги учун бу яхшидир. Лекин қўлэзмада сўзга бериб кетилган иккинчи ишоратнинг маъниси нима? Муаллиф нимага ишорат қилмоқда бунинг билан? Бизнингча, ҳарфий ишоратларнинг бундай тарзда қўйиб кетилгани, бир сўзнинг икки икки хил ёзилгани бежиз эмас. Чамаси, ушбу сўзлар икки хил талаффуз қилинган; муаллиф сўзнинг ёзма адабий тилдаги кўриниши билан бир қаторда, унинг талаффузи, шевалардаги фонетик вариантыни ҳам кўзда тутган чоғи. Матнда турли ҳаракатлар аралаш ишлатилганининг сабаби ҳам шу. Қўлэзмани кўчириш чоғида котиб янглишган эмас.

Энди буни мисолларда кўриб чиқамиз.

Биринчиси, бир ҳарфга бирийўла fatha ва kasra белгиларининг қўйилиши ҳолати.

Сўз бошида *alif* ҳарфига *fatha* ва *kasra* белгиси қўйилган. Бу ишорат икки хил вазифани ўтайди. Биринчиси, у ингичка [*e*] товшининг ифодаси бўлиб, бир сўзни икки хил – ундай ҳам, бундай ҳам ёзиш мумкинлигига ишора қилади. Масалан: *أَفَاكٌ / أَفَاكٌ* *ewäk* – шошқалок. *أَفَاكٌ أَر / أَفَاكٌ* *ewäk er* – шошқалок киши. Ёки яна: *أَلُوکٌ / أَلُوکٌ* *elük* – масхара; ҳазил (МК.37а).

Иккинчиси, йўғон ўзакли сўзларда ушбу ишора бир сўзнинг [*a*] билан ҳам, [*i*] билан ҳам талаффуз этилганлигини англатади. Бунинг мисоли: *أَتِنْجُو / اِتِنْجُو* *atınču / itınču*; *أَتِنْجُو نَانِكٌ / اِتِنْجُو* *atınču nāñ* – ташланган, отилган нарса (МК.40а).

Таъйиқти (ташкари чикди) сўзини ёзишда сўз бошидаги *т* *ta* ҳарфига бирийўла ҳам *fatha*, ҳам *kasra* белгиси қўйиб кетилган. Шунга кўра, бу сўзни *tašiqti* ҳамда *tišiqti* шаклларида ўқиш мумкин бўлади. Мана мисоли:

از أفدن تاشقى / تاشقى *taşıqtı / tüşıqtı* – чикди, ташқари чикди; *er ewdin taşıqtı / tüşıqtı* – киши уйдан ташқари чикди (МК.163b).

Taş сўзининг *i* ли варианты ҳозирги айрим туркий тилларда ҳам сақланган. Жумладан, турк тилида *tış* сўзининг *d* лашган варианты кенг қўлланади: “ташқари чикди”ни турклар *dışarıya çıktı / dışarı çıktı* дейди; ёки *Dış İşler Bakanlığı* – “Ташқи ишлар вазирлиги” дегани; ёки ҳаво йўлларида: “ички йўллар” – *iç hatlar*, “ташқи йўллар” эса *dış hatlar* бўлади. Яна чоғиштиринг, Хоразм топонимларидан: *İcânqala* – “ички қалъа” дегани; *Dışanqala* – “ташқи қалъа, яъни шаҳардан ташқаридаги ўрда”.

Бир ҳарфга бирйўла *zamma* ва *kasra* белгиларининг қўйилиш ҳолати. Бунда *zamma* лиси сўзнинг лабланган [u], [ü], [o] [ö] товушлари билан, *kasra* лиси эса [i] ёки [j] билан ўкилишига ишора қилади. Буларнинг мисоли:

الان اتي العيادي / العيادي *ol anî eliklädi / elüklädi* – у уни масхара қилди, мазақ қилди (العيلار / العيلار *eliklär / elüklär*, العيلاماك / العيلاماك *eliklämäk / elüklämäk*) (МК.78a).

Ёки яна:

الان بو اشغ چيكنلندي / چيكنلندي – у бу овқатни баданни енгиллатадиган, баданга фойдали деб билди (چيكنلنور / چيكنلنور *čiwkünlänr / čiwkinlänr*, چيكنلنماك / چيكنلنماك *čiwkünlänmäk / čiwkinlänmäk*) (МК.203a).

انكك / انكك *önük / önik* – попук; ёстикнинг ипаклик қулоқлари, боғичлари (МК.40b).

تورغ / تورغ *turuy / turüy* – тоғлардаги қалъа, турар жой (МК.94a).

سورق / سورق *süruq / suruq* – чодирнинг устун (МК.96b).

Матнда бир ҳарф устига остин-устун *fatha* ва *zamma* белгиларини қўйиш ҳолати ҳам учрайди. Масалан, *tat* сўзини ёзишда сўз бошидаги *t* *tā* ҳарфининг устига *fatha* ва *zamma* қўйилган. Бу ишора ушбу сўзнинг [a] билан ҳам, [u] билан ҳам талаффуз қилинганини англатади:

تات / تات *tat / tut* – килич ва пичоқлар устида пайдо бўладиган занг (МК.204a).

Яна бир эътиборли жиҳати, айрим ўринларда муайян бир сўз икки ҳарф билан ҳам ёзилган. Масалан, *qoy* сўзи тушум келишигида келганда *y* *ya* ҳарфининг устига *ü* *nün* нинг нуқтасини

кўйиб, ундан кейин *zamta* белгиси кўйилган. Шунга кўра, ушбу сўзни *qou* ва *qon* шаклларида ўқиш мумкин:

قُونُغْ / قُونُغْ ol qouy / qonuy özüklädi – у кўйнинг ўк томирини кесди (МК.77b);

قُونُغْ باتردى / قُونُغْ ol qouy / qonuy baturdi – у кўйни боғлатди (МК.265a);

قُونُغْ سىدى / قُونُغْ er qonuy / qouy soydi – киши кўй терисини шилди (МК.276b);

قُونُغْ سادى / قُونُغْ er qonuy / qouy sadi – киши кўйни санади (МК.277b).

Туркий шеваларда бундай сўзларнинг икки хил ишлатилишини Махмуд Кошғарийнинг ўзи ҳам алоҳида таъкидлаб ўтган. Жумладан, *butaq* сўзига изоҳ берар экан, ёзади:

بُتُقْ / بُتُقْ butaq / butiq – бутоқ; бир шевада. Бу сўздаги ت *tā* ҳарфининг *fatha* ли ўқиладиган тури бўлганидек, *kasra* ли ўқиладиган тури ҳам бор [яъни بُتُقْ *butiq* ва بُتُقْ *butaq* тарзидаги талаффузлари], (МК.95a).

Ёки яна:

سَرْقِيْقْ / سَرْقِيْقْ sarqiyiq / sarqiniq – хар нарсанинг ичи. Муаллифнинг таъкидлашича, бу сўзнинг ن *nīn* билан ёзиладиган سَرْقِيْقْ *sarqiniq* шакли ҳам бор. Бу хусусият араб тилидаги ميزاب و منشار *mizab va mishar* икки хил қўллашга мосдир (МК.262a).

Юқоридаги мисоллардан Махмуд Кошғарий туркий ўрнакларни беришда сўзларнинг фонетик вариантлари, уларнинг шевалардаги талаффуз шаклларига алоҳида урғу бергани кўриниб турибди. Бу товуш ҳодисасини у турли график воситалар, ишоратлар билан аниқ ва ихчам кўринишда ўз луғатида акс эттира олган. Шунга кўра, туркий ўрнакларни ўқиганда, айниқса, асарнинг илмий нашрларини яратишда уларнинг иккала шакли ҳам эътиборга олинмоғи керак.

Яна бир жиҳати, кўл-ёзмада кўп ўринда хошияларга ҳам мисоллар ёзиб кўйилибди. Буларни тасодифан тушиб қолган, устидан ўқиш чоғида тузатиб чиқилган, деб бўлмайди. Тўғри, бундай ерлари ҳам бор: матнда тасодифан тушиб қолган бир-икки сўз хошияга ҳам чиқариб кўйилган. Лекин, биз сўз юритаётганимиз ёзувлар луғатнинг бутун бошли сўз-мақолаларидир. Уларни йўл-йўлакай унутиб қолдириб, кейин кўшиб кўйилуви мумкин эмас. Бу кўшимчалар кейинчалик бошқа

олимлар томонидан тўлдирилган деб ҳам бўлмайди: тили, хат услуби бир. Демак, ҳошиядаги ёзувларни котибнинг ўзи кейинчалик асарнинг бошқа бир қўлёзмасидан олиб тўлдиргани ойдинлашади.

Тахминимизча, котиб ушбу қўлёзмани кўчиришда унинг икки қўлёзма нусхасига таянган кўринади. Бошда у асарни бир қўлёзмадан олиб, тўлиқ кўчириб чиққан. Кейинчалик, қўлёзмани тугаллагандан сўнг, унинг қўлига асарнинг эски, аввалгисига караганда тўлиқроқ нусхаси тушиб қолган. Бу нусха, ҳарқалай, унинг ўзи асар якунида таъкидлаганидек, луғат муаллифи ўз қўли билан тузган илкин қўлёзма бўлуви керак. Котиб ана шу илкин қўлёзмага таяниб, ўзи кўчирган матн устидан қайта кўриб, аввалгисидан учрамаган, тушиб қолган ўринларни ана шу нусхадан олиб, ҳошияларга ёзиб чиққан. Ҳатто, бир ҳарфга қўйилган икки хил диакритик белгини ҳам кўпроқ ўша, ўзи таъкидлаган, муаллиф нисхасига таяниб қўйиб чиққан бўлуви ҳам мумкин. Шундай қилиб, “Девону луғати-т-турк”нинг фанга таниқли, ҳозирча ягона саналаётган ишончли қўлёзмаси яратилди.

Алишер Навоий Адиб Аҳмад мероси тўғрисида

Алишер Навоий ўзининг икки асарида Адиб Аҳмад Югнакийни ҳурмат-эҳтиром билан тилга олган. Биринчи, “Насойиму-л-муҳаббат” тазкирасида. У ерда Навоий адибнинг кўзи ожиз экани, лекин ўта зийрак ва закиёлигини таъкидлаб, унинг билан боғлиқ бир нақлни эслайди. Адибнинг турк алфозида битган панду ўғитларини юқори баҳолаб, унинг шеърят аҳли орасида шуҳрат топган шох байтларидан ўрнаклар келтиради.

Мана ўша байтлар (мисолни “Насойиму-л-муҳаббат”нинг Россия ФА Шарқшунослик институти Санкт-Петербург бўлимида 97а кўрсаткичи остида сақланаётган қўлёзмасидан келтирамиз – 98а- бет):

*Uluylar ne bersä, yemäs-men demä,
İlig sun, ayiz ur, yemäsän yemä.*

Yana bu ham anıñdur-kim:

*Tilini tiya tut, tişiq sinmasun,
Bu turyan xalayıq seña külmäsün.*

Bu ham anıñdur-kim:

*Söñäkkä iligdür, erängä bilig,
Biligsiz erän-ol iligsiz söñäk.*

Учинчи байтнинг иккинчи мисраси қўлёзмада *Biligsiz erän-ol söñäksiz ilig* шаклида берилган ва *söñäksiz ilig* бирикмасининг тагига *iligsiz söñäk* деб ёзиб қўйилган. Байтнинг маъносидан келиб чиқиб, илмий-танкидий матнда, ушбу мисрани *Biligsiz erän-ol iligsiz söñäk* шаклида тиклаш мумкин (жумладан, Ҳамидхон Исломиёв “Насойиму-л-муҳаббат”нинг илмий-танкидий матнини тузганда ана шундай йўл тутган – NMT.333).

Шу ўринда мазкур байтнинг тўртлик таркибидаги ҳолатини текшириб кўрайлик. Бу байт кирган тўртлик “Ҳибату-л-хақойик”нинг *A* нусхасида шундай шаклдадир:

*Söñäkkä yilig-teg erängä bilig,
Erän körki 'aql-ol, söñäkniñ yilig.*

*Biligsiz yiligsiz söñäk-teg xali,
Yiligsiz söñäkkä sunulmas elig (YugA₁₈₋₁₉).*

Юқоридаги тўртликнинг 1-, 2-, 4- қаторлари ўзаро қофиядош (*a-a-b-a*). Муҳими шундаки, Навоий келтирган мисолда иккинчи байт “Ҳибату-л-хақойик”даги шаклидан ўзгарган: *Erän körki 'aql-ol, söñäkniñ yilig* “Насойиму-л-муҳаббат”да *Biligsiz erän-ol iligsiz söñäk* деб берилган. Асарнинг мавжуд қўлёзмаларида сўнгги бирикманинг мазмунга тўғрилаб *iligsiz söñäk* ёки қофияни назарда тутиб *söñäksiz ilig* деб берилганлигининг боиси ҳам шунда.

“Насойиму-л-муҳаббат”да Адиб Аҳмаддан ўрнак келтирилган уч байтнинг биринчиси “Ҳибату-л-хақойик”да учрамайди. Демак, ушбу байт шоирнинг бизга маълум бўлмаган панду насихат мазмунидаги бошқа бир асаридан олинган дейиш мумкин.

Навоий келтирган иккинчи мисолни “Ҳибату-л-хақойик”даги байтларнинг бирига муқояса қилса бўлади, лекин унинг иккинчи

мисраси тамоман ўзгача. Қиёс учун “Ҳибату-л-хақойиқ”даги шунга яқин бўлган мисрани ўз ичига олган тўртликни келтирамиз (С нусха бўйича):

*Ešitkil biliglig nekü dep ayur:
Adablar başi til, ködäzmäk turur.*

*Tiliñ bektä tutğil tišij sïnmasun,
Xali çiqsa bektin, tišijni siyur* (YugC₁₃).

Ушбу тўртликнинг учинчи мисраси Навоий келтирган иккинчи мисолга қисман тўғри келади, холос. Лекин у айнан “Ҳибату-л-хақойиқ”дан олинганми-йўқми, аниқ-таниқ айтиш қийин.

Учинчи байт адибнинг “Ҳибату-л-хақойиқ” асаридан.

“Насойиму-л-муҳаббат”нинг М. Мирзаахмедова тайёрлаган Тошкент нашрида ва Кемал Эраслан тайёрлаган Истанбул нашрида юқоридаги уч байтнинг биринчи ва учинчиси келтирилган, холос. Ҳар икки нашрда иккинчи байт учрамайди (афтидан, нашрларга асос бўлган қўлёзмада шундай бўлган кўринади). Лекин ушбу байт, кўриб ўтилганидек, асарнинг Санкт-Петербург қўлёзмасида бор.

Алишер Навоий Ҳусайн Бойқаронинг ўғли Бадиуззамонга битган мактубларидан бирида (бу мактуб “Муншаот”га кирган) Адиб Аҳмад ўғитларини эслаб, ундан ибрат қилиб бир тўртликни ҳам келтиради. Мухими шундаки, ушбу тўртлик “Ҳибату-л-хақойиқ”дан олинган эмас. У Адиб Аҳмаднинг буткул бошқа бир асаридан. Мана ўша шеър:

*Atadın xaḡā kelsä, körmä xaḡā,
Şavāb bil xaḡā qilsa taḡi ata.*

*Atanin xaḡāsini bilgil şavāb,
Seni yüz balādın qutqaray Xudā.*

Навоийнинг “Насойиму-л-муҳаббат” асарида Адиб Аҳмад ижодидан ўрнак қилиб келтирилган байтлар ҳамда “Муншаот”да ибрат қилиб келтирилган тўртликдан англашиладики, Адиб

Аҳмаднинг “Ҳибату-л-хақойиқ” асаридан ташқари, панд-насиҳат руҳидаги бошқа асарлари ҳам бўлган. Лекин ўша асарлари кунимизгача тўлиқ ҳолда сақланган эмас.

Англашиладики, Адиб Аҳмад асарлари ўрта асрлар туркий адабиётида гоят шухрат қозонган. Унинг байтлари эл орасида мақолу ҳикматлар сифатида кенг ёйилган эди. Навоий ана шуларга ишора қилади.

“Муҳокамату-л-луғатайн” асари қўлёзмаларининг чоғиштира таҳлили

Алишер Навоий “Муҳокамату-л-луғатайн” (“Икки тил муҳокамаси”) асарининг тўртга қўлёзмаси маълум (МЛ,6–8):

А. Нусхалардан биринчиси Истанбулдаги Тўпқопи саройи музейи Реван кутубхонасида 808- кўрсаткичи остида сақланувчи Навоий куллиётининг 774a–781b- бетларидан ўрин олган. Ушбу қўлёзма, тахминларга караганда, мавжуд нусхаларнинг энг эскисидир. Хати ўта тартибли, ҳар бетига 27 қатордан матн битилиб, тевараги зарҳал ҳошия билан ўралган. Орадаги оятлар ва айрим арабча жумлалар қирмизи рангда.

В. Асарнинг яна бир нусхаси Истанбулдаги Сулаймония кутубхонасининг Фотиҳ бўлимида сақланаётган 4056-кўрсаткичли Навоий куллиётига кирган (қўлёзманинг 773b–781a-бетларда).

Асар безакли унвон (варақнинг тўртдан бир бўлагига ишланган нақш) билан бошланиб, ичига “Kitāb-i Muḥākamatu-l-luḡatayn” деб ёзилган (773b). Мажмуага кирган бошқа асарлар ҳам безакли унвон билан бошланиб, сарлавҳалари ана шундай тартибда берилган: “Kitāb-i Munājatnāma”, “Kitāb-i Ṣehil ḥadis”, “Kitāb-i Naẓmu-l-javāhir” сингари.

Матн бошдан-охир уч чизиқли жадвалга ўроғлиқ. 775a, 776b-бетларда матндан тушиб қолган жойлар ҳошияга ёзилиб, улар ҳам жадвалга ўралган.

Хати қорада, орадаги оятлар, ўрнак сифатида берилган сўзларни ажратиб турувчи нуқталар қирмизи рангда. Хати текис, лекин майда. Ниҳоятда чиройли қўлёзма.

С. Париж нусхаси. Ушбу нусха Миллий кутубхонада сақланаётган Навоий куллиёти таркибида (Suppl. Turc. 317/1513-

кўрсаткичли қўлёзма). “Муҳокамату-л-луғатайн” қўлёзманинг 277b–285b- бетларидадир.

Қўлёзма 1526–1527 йилларда кўчирилган, ўта тартибли. Ҳар бетига 25 қатордан матн битилган бўлиб, орадаги оятлар, арабча жумлалар, шунингдек, *bayt*, *rubā'ī* сингари бошламалар қирмизи, зарҳал рангларда.

Яна бир жиҳати, Тўпқопи қўлёзмасида шеърӣ мисоллар: байтлар, тўртликлардан аввал *bayt*, *rubā'ī*, *qit'a* сингари сарлавҳалар қўйилмаган, лекин бўш жой ташлаб кетилган (қотиб уларни ёзиб чиқишга улгурмаган чоғи). Париж қўлёзмасида эса ана шу сарлавҳалар ҳам бор.

“Муҳокамату-л-луғатайн”нинг Тўпқопи ва Париж нусхалари матний жиҳатдан бир-бирига жуда яқин.

D. Асарнинг яна бир қўлёзмаси Будапештда сақланмоқда.

“Муҳокамату-л-луғатайн”нинг қўлёзмалари орасида Тўпқопи ва Париж нусхалари матний жиҳатдан бир-бирига жуда яқин: Тўпқопида қайси жойлари тушиб қолган бўлса, Париж қўлёзмасида ҳам айтарли шундай.

Асарнинг Фотиҳ кутубхонасида сақланаётган қўлёзмаси бошқа нусхалардан бирмунча фарқ қилади. Мухими шундаки, юқоридаги икки қўлёзмада учрамайдиган сўз ва жумлалар ушбу нусхада тўлдирилган; текстологик жиҳатдан бу нусханинг ўзига яраша афзаллиги ҳам бор.

Қуйида асарнинг қўлёзма нусхалари ўртасидаги ана шундай текстологик фарқларга тўхталамиз.

Навоий ўз асарида туркий тилнинг сўз бойлигини кўрсатиш мақсадида форсийда муқобили бўлмаган юзта феълни келтирган. Уларнинг юзта сўз (*yüz lafz*) эканлигини муаллифнинг ўзи ҳам икки-уч ўринда таъкидлайди. Қизиғи шундаки, асарнинг Тошкент нашрида ушбу феъллар тўксон тўққизта. Бунинг боиси, асарнинг бизга етиб келган қўлёзмаларида уларнинг сони турлича: Тўпқопи ва Париж нусхаларида тўксон тўққиз, Фотиҳ ва Будапешт нусхаларида юзтадир. Ушбу икки нусхада бошқа қўлёзмада тушиб қолган юзинчи феъл ҳам бор. У *čimdilamaq* феъли бўлиб, кетма-кетликда *qiččilamaq* сўзидан кейин келади. Бундан кўринадики, ҳалиги нусхани кўчираётган қотиб бу сўзни тасодифан тушириб қолдирган. Тошкент нашрида ушбу феълнинг учрамаслигининг сабаби ҳам шунда, нашр учун Париж қўлёзмаси асос бўлган.

Йиғма матн тайёрлаш жараёнида Анқара нашрида матнга ана шу феъл ҳам киритилибди (Содиқов 2011,12, 30).

Яни бир жиҳати, юзта феълнинг баъзилари қўлёмаларда биров фарк қилади: масалан, Тўпқопи қўлёмасида – *oxranmäk*, Фотиҳ нухасида – *oxranmaq*; кейингиси тўғри, биринчи нухада котиб тасодифан янглишиб кетган кўринади; Тўрқопида – *suqlatmaq*, Фотиҳ нухасида – *suqlanmaq* ва б.

Навоий келтирган юзта феъл ичида қўлёмаларда бир-биридан фаркли бўлганлари куйидагилардир:

Тўпқопи қўлёмасида (775b–776a)	Париж қўлёмасида (278b–279a)	Фотиҳ қўлёмасида (774b)
<i>umunmaq</i>	<i>umunmaq</i>	<i>umsunmaq</i>
<i>oxranmäk</i>	<i>oxranmäk</i>	<i>oxranmaq</i>
<i>qilimaq</i>	<i>qilimaq</i>	<i>qilinmaq</i>
<i>yaşqamaq</i>	<i>yaşqamaq</i>	<i>yasqamaq</i>
<i>işqarmaq</i>	<i>işqarmaq</i>	<i>isqarmaq</i>
<i>tançqamaq</i>	<i>tançqamaq</i>	<i>yançqamaq</i>
<i>qaxamaq</i>	<i>qahamaq</i>	<i>qahamaq</i>
<i>çuprutmaq</i>	<i>çuprutmaq</i>	<i>çuprumaq</i>
-	-	<i>çimdilamaq</i>
<i>suqlatmaq</i>	<i>suqlatmaq</i>	<i>suqlanmaq</i>

Баъзи ўринларда жумлаларнинг тузилишида ҳам фаркли жиҳатлари бор. Масалан, Тўпқопи ва Париж қўлёмаларидаги айрим жумлалар Фотиҳ қўлёмасида таҳрир қилинган ёки аввалги икки қўлёмлада учрамайдиган жумлалар Фотиҳ қўлёмасида тўлдирилган (*қаранг*: МҲ,21–25). Бир-иккитасини кўчириш чоғида тушириб қолдирилган, дейиш мумкин, лекин орада муҳим маълумотлар ҳам киритилган бўлиб, улар тил ва услуб жиҳатидан Навоийнинг жумлалари, буларни асарга муаллифдан бошқа киши киритуви мумкин эмас.

Қуйидаги мисолларга эътибор қаратинг:

Тўпқопи қўлёмасида	Фотиҳ қўлёмасида
Färsigoy türk beglär-ü mirzädalar <i>boxsamaq</i> nî färsî til bilä tiläsälär-ki. adä adä qilyaylar <... > (776a).	Färsigoy türk beglär-ü mirzädalar <i>boxsamaq</i> nî färsî til bilä tiläsälär-ki. adä qilyaylar. äyâ ne nav' qilyaylar? (775a)

<p>Va agar bir-biridin mutamayyiz qılsa, türkçä at bilä-oq aytur. <... ...> Yana at anvā'ida-ki, <i>tabučaq-u aryumaq va yäkä-vü yabu va tatu yosunluq barını türkçä-oq ayturlar (777a-777b).</i></p>	<p>Va agar bir-biridin mutamayyiz qılsa türkçä at bilä-oq aytur. Yana yazı quşlaridin <i>toydaq-u toydari, çayruq, qıquyruq, qulapurça, yapalay, quladu, lägläk, çaylaq, qaraquş, telbäquş, çiqçiy-deg</i> quşların atları yoqtur, köpin türkçä ayturlar. Va tay-u tüzdä <i>çilya, soqmay, döş, aryadal, qıraşma, burtay-u sekritmä, sırt, uçma, eşmä, burmay, ilat, taqıralay, toqay, kölküläk, sañ, sayañ, çaqıl, say, şortay-deg</i> nimälärnin köpigä at ta'yın qılmaydurlar. Va jänvārlarnıñ ünidin bir at <i>kişnämägigä şiha</i> at qoyupturlar. Tewä <i>bozlamayıya-vu uy müñrämägigä</i> va eşäk <i>ıñramayıya</i> va it <i>miñaşmayıya-vu ulumayıya</i> lafz yoqtur. Yana at anvā'ida-ki, <i>tabučaq-u aryumaq va yäkä-vü yabu va tatu yosunluq barını türkçä-oq ayturlar (776b).</i></p>
<p>andaq-ki, <i>qahal-u yasal va qabal-u tunqal va tarqal-u tosqal va soyuryal.</i> <... ...> Bu alfāz-u 'ibāratda bu nav' daqāyıq köpdür-kim, bu küngä deginçä heç kişi munuñ haqıqıya mulāhaza qılmayan jihatdin bu yaşurun qalıpdur (778a).</p>	<p>andaq-ki, <i>qahal-u yasal va qabal-u tunqal va tarqal-u tosqal va soyuryal.</i> "Qılıç bilä çapmay"ni, "suylumay"ni va "nayza bilä sançmay"ni-vu "ılmay"ni – barısın <i>zad</i> lafzi bilä adā qılurlar. Yana ba'đi maħal va makānya bir "qāf" ilhāq qılıp, bir faşl yā bir amrya mansüb qılurlar, andaq-ki, <i>qışlaq-u yaylaq va avlaq-u quşlaq.</i> Va bu ham yarıbdur va fārsıda ham ba'đini türk tili bilä ayturlar. Bu alfāz-u 'ibāratqa bu nav' daqāyıq köptür-kim, bu küngä deginçä heç kişi munuñ haqıqıya mulāhaza qılmayan jihatdin bu yaşurun qalıpdur (777a).</p>
<p>Tā mulk 'arab-u sart salātinidin türk xanlarıya intiqāl taptı, Hülägüxan zamānidin sulţān-i şāhibqirān Temür Kürägān <... ...> zamānidin farzand-i xalıq Şāhrux sulţānnıñ zamānnıñ axırıyaça türk tili bilä şu'arā paydā boldılar (780b-781a).</p>	<p>Tā mulk 'arab-u sart salātinidin türk xanlarıya intiqāl taptı, Hülägüxan zamānidin sulţān-i şāhibqirān Temür Kürägān davranıyaça türk tili bilä andaq şa'ir paydā bolmadı-kim, andin ta'rif qılıyuça, varaqqa yazılıyuça aşar zāhir bolmiş bolıyay. Va salātinidin ham andaq nimä manqül emäs-ki, birāw qaşida aytısa</p>

bolyay. Anımā sultān-i šāhibqirān Temür Kürāgān zamānīdīn farzand-i xalıq Šāhrux sultānıñı zamānīnīñ āxırıyača türk tili bilā šu`arā paydā boldılar (780a).

Жадвалда кечган биринчи мисолда кейинги күлөзмадаги шакли тўғри. Муаллиф вариантыда ҳам шундай бўлганлиги аниқ: *Fārsīgoy türk beğlār-ū mirzādalar boxsamağnī fārsī til bilā tilāsālār-kī, adā qilyaylar, āyā ne nav` qilyaylar?* Түпқоппи күлөзмасида эса жумла тасодифан тугалланмай қолган, деса бўлади.

Кейинги мисолларда бундай камчилик йўқ; уларда матн бутунлай янги бир жумлалар билан тўлдирилган. Масалан, қушлар тўғрисида сўз борганда Түпқоппи күлөзмасидаги маълумотлар анча қисқа, Фотиҳ нусхасида эса матннинг бу ери анча тўлдирилган. Унда дашт қушларининг отлари (*toydaq, toydari, çayruq, qilquyruy, qularuruq, yapalar, qiladu, lägläk, çaylaq, qaraquş, telbäquş, çiqçiq*), тоғу тузда бўлувчи қушларнинг отлари (*çilya, soqmaq, döş, arıadal, qıraşma, burtay-u sekritmä, sirt, uçma, eşmä, burmaq, ilet, taqiralaq, toqay, kölküläk, saq, sayaq, çaqil, say, şortaq*) ҳам берилган. Шунингдек, туркий тилда жониворларнинг ҳаракати билан боғлиқ: *at kişnämägi, tewä bozlamagı, uy müñrämägi, eşäk iñramagı, it müñaşmagı* ва *ulumagı* сингари сўзларнинг ишлатилуви, форсийда эса буларга тенг келадиган сўзларнинг йўқлиги таъкидланган.

Жадвалдаги бошқа мисоллар ҳам шундай, аввалги күлөзмадаги маълумотни тўлдиради, унга аниқлик киритади.

Навоий асарлари тилида сингармонизм (товушлар уйғунлиги) “темир конун” сифатида амал қилган. Бу нарса товушлар тизимини англашга ҳам имкон беради. Масалан, муаллиф келтирган мисолларда “йўғон” ўзак-негизли сўзларга масдар кўрсаткичининг *-maq* варианты қўшилади: *quruşamaq, aldamaq, qıstamaq, yalınmaq* сингари; “ингичка” талаффузли сўзларга эса *-mäk* варианты қўшилади: *igirmäk, indämäk, sürkänmäk, örtänmäk* сингари. Кўринадики, Навоий тилида орқа қатор, “йўғон” [a] билан олд қатор, “ингичка” [ä] нинг ҳар иккови мустақил фонемалар сифатида амал қилган.

“Муҳокамату-л-луғатайн”да жониворларнинг ҳаракатини англаувчи феъллар билан боғлиқ қизиқ бир мисол бор. Асарнинг Анқара нашрида бу мисол шундай берилган: *uy müñremegige ve*

išek iŋramayıya ve it tegiřmayıya ve ulumayıya lafz yoqtur (ML,175).
Муҳими шундаки, ушбу жумла асарнинг Тўпкопи қўлёзмасида йўқ, Фотиҳ қўлёзмасида эса бор, нашрга ўша қўлёзмдан олинган.

Ушбу жумладаги келишиқ кўшимчаларининг кўшилиш тартибига эътибор қаратилса, қуйидаги ҳолатга дуч келамиз: *tegiřmāk* сўзи “ингичка” ўзакли бўлишига қарамай, унга кўшимчанинг “йўғон” варианты кўшилмоқда: *tegiřmayıya*. Англашиладики, нашрда бу ўринда хатога йўл қўйилибди. Бунинг сабабини, кейинчалиқ, Фотиҳ қўлёзмаси билан танишиб чиққанда билдим.

Ҳақиқатан, матндаги бу жумлани ўқиш кийин, сабаби у хошияга ёзилиб, матнда эса киритилиши керак бўлган жойи белгилаб қўйилган. Анқара нашрида хатога йўл қўйилганлигининг сабаби ҳам шундан бўлса керак.

Компьютерда матннинг электрон вариантини йириклаштириб кўрганимда, сўзнинг маъносини англадим: қўлёзмада *tegiřmayıya* эмас, *miřařmayıya* деб ёзилган экан. *Miřařmaq* “йўғон” ўзакли сўз, шунинг учун унга кўшимчанинг ҳам “йўғон” варианты кўшилмоқда.

Қўлёзмада ёзилгани шундай:

اوى مونكراماكى كا و ايشك اينكراماعى غه و ايت مينكشماعى غه و اولوماغى
غه لفظ يوقتور

Транскрипциясини шундай берамиз: *uy münrämägigä va eřäk iŋramayıya va it miřařmayıya-vu ulumayıya lafz yoqtur*.

Уй (яъни сигир) мунграйди, эшак инграйди, ит эса тишисига мингашади; яна “ит улиди” деймиз, бўрига ҳам шундай. Навоий ана шуни назарда тутмоқда. Кейинги ўқиганимиз тўғри.

Бу жумлада кечган *münrämägi* сўзи “ингичка” ўзакли бўлгани учун унга жўналиш келишигининг “ингичка” -*gä* варианты, *iŋramayı, miřařmayı, ulumayı* сўзлари эса “йўғон” талаффузли сўзлар бўлгани учун эса кўшимчанинг ҳам “йўғон” талаффузли -*ya* варианты кўшилмоқда. Агар эски ўзбек тилида “темир қонун” бўлмиш товушлар уйғунлигига эътибор берилмаганда, юқоридаги нашрда унинг хато ўқилганини сезмай ҳам қолардик.

Ушбу қонун қўлёзмаларни ўқиётганда, сўзларни тўғри ўқишимизда, ҳатто уларнинг маъносини сезиб олишимизда очкич вазифасини бажаради.

Кўлёмалар орасидаги ушбу текстологик фарқлар қуйидаги хулосаларга олиб келади:

Афтидан, “Муҳокамату-л-луғатайн” асарининг икки хил варианты бўлган: Навоий асарни ёзиб тугатгач, уни котибга топширган; котиб ана шу вариант асосида матнни кўчирган. Кейинчалик, чамаси бирор ойлардан сўнг, муаллиф асарни қайта кўриб чиқиб, унга баъзи бир кўшимчалар ҳам киритган. Айгиш мумкинки, асар Навоийнинг ўз қўли билан таҳрирдан ўтказилган. Шундай қилиб, “Муҳокамату-л-луғатайн” асари, муаллифнинг кўзи тириклигидаёқ, икки хил вариантда ёйилган эди.

Кунимизгача етиб келган нусхалар асарнинг у ёки бу вариантдан кўчирилган чамаси. Масалан, Тўпқопи ва Париж нусхалари асарнинг илк вариантдан, Фотиҳ кўлёмаси эса асарнинг кейинги, Навоийнинг қайта таҳрирдан ўтган вариантдан кўчирилган кўринади. Шунинг учун ҳам, Тўпқопи ва Париж нусхалари текстологик жиҳатдан, айрим жузъий фарқларни айтмаганда, бир-бирига жуда яқин. Фотиҳ кўлёмаси эса улардан фарқ қилиб туради.

Асарнинг илмий ва илмий-танқидий матнларини яратишда кўлёмалардаги ушбу текстологик фарқлар инобатга олинмоғи керак.

Асарнинг қиёсий матнини тузишда таянч кўлёмани сайлаб олиш

Бир неча кўлёмга асосида асарнинг илмий-танқидий ёки йиғма матнини тузиш учун, бошлаб, таянч нусхани, яъни тузилажак илмий матн учун асос бўлувчи кўлёмга нусхани сайлаб олмак керак бўлади.

Таянч нусхани сайлаб олишда кўлёманинг қуйидаги белгиларига эътибор қаратилмоғи керак:

Биринчидан, асар кўлёмасининг бошқа нусхаларга қараганда тўлиқлиги, қандай сақланганлиги инобатга олинади. Кўпинча эски, қадимий кўлёмга яхши сақланмаган бўлиши мумкин, ҳар қандай ҳолатда ҳам унинг тўлиқлиги эътиборга олинади;

Иккинчидан эса, кўлёманинг кўчирилган даври, унинг қадимийлигига эътибор қаратилади. Бор бўлса, муаллиф яшаган даврда ёки шунга яқин чоғларда кўчирилгани олинади;

Учинчидан, кўлёманинг эътибор билан махсус кўчирилганлиги, китобат жиҳати ҳисобга олинади.

Мавжуд кўлёмаларнинг ана шу белгиларини инobatга олган ҳолда танқидий матн учун таянч нусха сайлаб олинади. Таянч нусха танқидий матн учун етакчи нусха саналади. Асарнинг қолган кўлёмалари эса кўмакчи нусхалар бўлади.

Таянч нусхани сайлаб олиш кўп жиҳатдан асарнинг нечта нусхада сақланганлигига боғлиқ. Асар икки нусхада, баъзилари уч ёки ортик нусхада сақланган бўлиши мумкин. Икки-уч нусхада сақланган асар устида ишлаш нисбатан ўнғай. Улардан бири таянч нусха қилиб олинади-да, қолган икки нусхаси қиёслаб борилади.

Асар ўн-ўн беш ва ундан кўп нусхада бўлса-чи? Бундай ҳолда, юқоридаги талабларга қаттиқ риоя қилиш керак. Чунки ҳамма матнни бир пайтнинг ўзида танқидий матнга киритиб бўлмайди. Уларнинг ичидан қадимий ва нодир, ўта аҳамиятли нусхаларни сайлаб олиш талаб қилинади. Баъзан кейинги даврда кўчирилган кўлёмалар орасидан ҳам муҳим ва ўта аҳамиятлилари чиқиб қолади. Буларни ҳам эътибордан четга қолдирмаслик керак.

Масалан, Навоийнинг йирик асарларини текстологик ўрганишда ана шундай вазиятга дуч келамиз. Сабаби, унинг йирик асарлари ўтмишда кўплаб нусхаларда кўчирилган. Дунё кўлёмма фондларида Навоий асарларининг шоир тириклиги даврида кўчирилган нусхалари, куллийётлар бор. Айрим китобларни Навоийнинг ўз хаттотлари битган. Ҳатто уларнинг кўчирилишини шоирнинг ўзи кузатиб борган, айримларининг устидан ўзи ҳам ўкиб чиққан. Таянч нусха учун ўша кўлёмаларни танлаган маъқул. Кўмакчи нусхалар сифатида ҳам эътиборли кўлёмалар белгиланади.

Текстология соҳасида сўнгги йилларда яратилган энг яхши, намуна қилиб кўрсатишга арзирли ишлардан бири Алишер Навоий “Насойиму-л-муҳаббат мин шамоийими-л-футувват” асарининг илмий-танқидий матнидир. Матнни текстолог-адабиётшунос Ҳамидхон Исломий тузган (*қаранг*: NMT).

Ушбу матнни тузишда асарнинг қуйидаги кўлёмма нусхалари асос қилиб олинган:

Алишер Навоийнинг ҳижрий 901 (мелодий 1495/1496) йили Ҳиротда китобат қилинган куллийёти таянч нусха сифатида

белгиланган. Бу куллийёт Навоийнинг ўз шоғирди котиб Дарвеш Муҳаммад Токий қаламига мунсуб бўлиб, унда “Насойиму-л-муҳаббат”нинг тўлиқ матни берилган. Куллийёт аини чоғда Истанбул Тўпқопи музейидаги Реван кутубхонасида 808 рақами остида сақланмоқда.

Кўмакчи қўлёзма сифатида иккита нусха танланган: бири, “Насойиму-л-муҳаббат”нинг Ҳиротда алоҳида китоб шаклида кўчирилган нусхасидир. У ҳозир Россия ФА Шарқ қўлёзмалари институти фондида Д 97 рақами билан сақланмоқда.

Кўмакчи нусхаларнинг бошқа бири, Истанбул Сулаймония музейининг Фотиҳ кутубхонасида 4056 рақами билан сақланаётган куллийётдир. Ушбу куллийётга Навоийнинг йигирма тўртта асари жамланган. Китоб 778 варақ бўлиб, “Насойиму-л-муҳаббат” унинг 52- варағидан 163- варағигача битилган.

Юқоридаги учала қўлёзма жуда майда ҳафий ёзувида битилган бўлиб, матндаги айрим сўзларни ўқиб олиш қийин. Шунинг учун, уларни аниқлаб олиш мақсадида йирик ва донадона қилиб ёзилган қўлёзмаларга ҳам мурожаат этилган. Булар иккита: бири, Россия ФА Шарқ қўлёзмалари институти фондида С 509 рақами билан сақланаётган қўлёзма. Тавсифда у XIX юзйилликда Шарқий Туркистонда кўчирилган деб кўрсатилган.

Кўшимча қўлёзмалардан иккинчиси, асарнинг Ўзбекистон ФА Шарқшунослик институтида 3415 рақами билан сақланаётган нусхасидир. У 319 варақли бўлиб, тавсифда XIX юзйилликда кўчирилганлиги қайд этилган.

Ҳар икки кўшимча нусхадан таянч ва кўмакчи нусхаларнинг матнларида тушиб қолган ибора ва сўзларни тиклашда фойдаланилган (қаранг: НМТ.20–21).

Бошқа бир мисол. Текстолог Ҳилола Назированинг таъкидлашича, Муҳаммад Ризо Огаҳий “Зубдату-т-таворих” асарининг олти қўлёзма нусхаси маълум. Олима асарнинг илмий-танқидий матнини яратишда шулардан учтасига таянади. Қолган учтаси эса матн тарихини ўрганишда фойдаланилган (қаранг: ЗТ, Ixiii–Ixviii).

Булар куйидагилардир:

А нусха. Россия Миллий кутубхонаси фондида Т.Н.С.22 рақами билан сақланаётган қўлёзма.

В нусха. Россия ФА Шарқ қўлёзмалари институти фондида Е 6 рақами билан сақланаётган қўлёзма.

С нусха. Истанбул университети нодир китоблар фондида ТУ 82 рақами билан сақланаётган қўлёзма.

Шунингдек, бошқа қўлёзмалар:

ЎЗР ФА Шарқшунослик институти фондидаги 821 рақами билан сақланаётган қўлёзма.

ЎЗР ФА Шарқшунослик институти фондидаги 5364 рақами билан сақланаётган қўлёзма.

ЎЗР ФА Шарқшунослик институти Ҳамид Сулаймон фондидаги 275 рақами билан сақланаётган қўлёзма.

Мухими шундаки, матишуносликда асарнинг ўзида таянч матни ажратиб олишга асос бўладиган маълумотлар ҳам учраб қолади. Буни Адиб Аҳмад Югнакий “Ҳибату-л-хақойик” асарининг мавжуд қўлёзмалари асосида кўриб чиқамиз.

“Ҳибату-л-хақойик”нинг учта йирик (*A, B, C* нусхалар) ва учта узинди қўлёзмалари (*D, E, F* нусхалар) маълум.

Йирик ва тўлиқ қўлёзмалардан бирини 1444 йили Самарқандда Зайну-л-Обидин бахши уйғур хатида битган (*қўлёзма тавсифи ва факсимиль наширига қаранг: Arat 1992,20–25,I–LXII*).

Иккинчи қўлёзмани 1480 йили Итанбулда Абдулраззоқ бахши Самарқанд қўлёзмасидан олиб кўчирган. Ушбу нусха уйғур хатида ёзилиб, ҳар қаторининг тагида араб хатида ўкилиши берилган (*қўлёзма тавсифи ва факсимиль наширига қаранг: Arat 1992,27–30,LXIII–CXVII*).

Учинчи нусха фақат араб ёзувида. Хат услубига қараганда, XVI асрда кўчирилган кўринади, котиби ҳам маълум эмас (*қўлёзма тавсифи ва факсимиль наширига қаранг: Arat 1992,30–32,CXVIII–CLXVI*).

Сақланиб қолган узинди қўлёзмалардан бири уйғур. иккинчиси уйғур ва араб, учинчиси араб хатида (*қўлёзма тавсифи ва факсимиль наширига қаранг: Arat 1992,32–39.CLXVII–CLXXIII*).

Мавжуд нусхаларда асар уч хил – “Атабату-л-хақойик” (“Ҳақиқатлар эшиги”), “Ҳибату-л-хақойик” (“Ҳақиқатлар тухфаси”), “Ғайибату-л-хақойик” (“Ғойибий ҳақиқатлар”) номлари билан юритилган.

Адиб Аҳмад тўғрисида Амир Темур замонида яшаб ўтган маданият ва адабиёт хомийси Амир Арслон Хўжа Тархон яхши маълумот берган. Бу киши Адиб Аҳмад меросининг кадрига етди, унинг авлодларга сақлануви учун кўп яхши ишлар қилди. Хатгот Зайну-л-Обидин бахшига буюртма бериб, “Ҳибату-л-ҳақойик”нинг таянч нусхасини туздирган ҳам шу киши бўлади.

Амир Арслон Хўжа Тархон яна шоирга атаб шеър битиб, “Ҳибату-л-ҳақойик”ка илова қилган. Унинг шеъри мавжуд ҳар учала йирик қўлёзмада асардан кейин келтирилади. Шеърда у адибнинг оти, унинг отаси, туғилган юрти, асарининг оти, шунингдек, ушбу қўлёзманинг кўчиртирилиш сабаби тўғрисида маълумот беради. У ёзади:

*Adibniñ yeri atı Yügnäk erür,
Şafâliq 'ajab yer, köñüllär yarur.*

*Atasi atı Mahmûdî Yügnäki,
Adib Aḥmad oḡlı, yoq-ol heç şaki.*

*Kitâbiniñ atı erür “Hibatu-l-
ḥaqâyiğ” ‘ibârat ‘arabdin-oş ol.*

*Tamâmî erür kâşyari til bilä,
Ayitmiş adib riqqat-i til bilä.*

*Agar bilsä kâşyar tilin har kişi,
Bilür ol adibniñ nekim aymişî (YugC₄₇₋₄₈).*

Мазмуни:

(Китоб) “кошғар тили” билан ёзиб тугалланди,
Адиб уни бадий тилда ижод қилди.

Агар ким “кошғар тили”ни билса,
Адибнинг айтганларини англаб етади.

Эътибор қаратилса, ушбу маълумотда Адиб Аҳмад ўз асарини “кошғар тили” (*kāşyar tili-kāşyarî til*)да битганлиги

таъкидланмоқда. Бунинг билан шеър муаллифи кошғар шеvasи асосида юзага келган ёзма адабий тилни (қорахонийлар даври адабий тилини) кўзда тутган. Юсуф Хос Ҳожиб қорахонийлар даври ёзма адабий тилини ҳуқумдорга нисбат бериб “буғрахан тили” (*buğraхан tili*), Махмуд Кошғарий эса “хоқония туркчаси”, “хоқония тили” (*at-turkiyyatu-l-xāqāniyya*) деб атаган эди.

“Ҳибату-л-хақойиқ”нинг қўлёмалари шу қадар кенг тарқалган эдики, ҳатто асарнинг адиб вариантдан фарқли вариантлари ҳам юзага кела бошлаган чоғи. Бу ҳақда Амир Арслон Хўжа Тархон шундай ёзади:

*Köp elni körürbiz, adib sözini
Bilä bilmägändin ular özini.*

*'Aybqa qoyuptur xalayıq ara,
yalat ma'nāsini ayitmiş yana.*

*Sabab erdi bu iş bitidük kitāb,
Keräk qil ijābat, keräk qil 'itāb (YugC.48–49).*

Шунинг учун ҳам XV юзйилликдаёқ асарнинг таянч матнини тузишга эҳтиёж туғилган ва бу ишга киришилган эди. Ушбу таянч матн Зайну-л-Обидин бахши 1444 йили Самарқандда кўчирган уйғур ёзувли қўлёмадир. Асарнинг қолган икки йириқ қўлёмаси (*B* ва *C* нусхалар) ана шу таянч *A* қўлёмасидан олиб кўчирилган. Яъни, 1480 йили Абдулраззоқ бахши асарнинг уйғур ёзувли *A* нусхасидан уйғур ва араб ёзувларидаги *B* нусхани кўчирилган, *B* нусхадан эса кейинчалик араб ёзувли *C* нусхаси кўчирилган.

Шуларга таянган ҳолда, асарнинг илмий-танқидий ёки йиғма матни нашрга тайёрланадиган бўлса, таянч қўлёмза сифатида 1444 йили Самарқандда тузилган уйғур ёзувли *A* нусхани белгилаш мумкин. Кўмакчи қўлёмалар сифатида эса асарнинг *B* ва *C* нусхалари ва асардан сақланиб қолган узиндилар танланади.

Асарнинг қиёсий матнини тузиш

Асарнинг илмий-танқидий ёки йиғма-қиёсий матнини тузиш куйидаги тартибда бoлади:

Бунинг учун, бошлаб, асарнинг хар бир қўлёзма нусхаси белгилаб чиқилади. Масалан, *A, B, C, D, E* нусхалар. Ёки нусхалар коди асар қўлёзмаларининг номи билан ҳам берилиши мумкин: *QBN* – “Кутадғу билиг”нинг Хирот нусхаси; *QBN* – “Кутадғу билиг”нинг Наманган нусхаси; *QBQ* – “Кутадғу билиг”нинг Қохира нусхаси сингари. Қўлёзмаларни қандай кодлаштириш тадқиқотчининг ўз қўлида. Бирок, фанда қабул қилинган, оммалашган кодлардан фойдаланилгани маъқул. Шунда бошқалар ҳам кийналмайди, тушунишга осон бўлади.

Мавжуд нусхалар ичидан таянч нусха сайлаб олиниб, илмий матн шу матн асосига қурилади. Қолган кўмакчи нусхалар эса ана шу таянч нусхага киёслаб борилади.

Илмий-танқидий, йиғма матн, имкон қадар, асарнинг оригинал ёзувида (ўз ёзувида) тузилгани маъқул. Матншунослиқда араб ёзувли қўлёзмалар бўйича тузиладиган илмий-танқидий матн ҳам араб ёзувида берилади. Шунга қарамай, кўпчиликнинг фойдалана олишини кўзлаб, киёсий матн илмий транскрипцияда ҳам тузилади.

Матннинг чап канотига асарда фойдаланилаётган қўлёзма нусхаларнинг коди ва саҳифа кўрсаткичи ёзиб кўйилади: *A_{2b}, B_{4a}, C_{11a}* сингари. Кейинги саҳифаларга ўтилган заҳоти қисқартмаларнинг тартиби ҳам ўзгариб боради.

Илмий матн насрий асар бўйича, унинг бир қўлёзмаси асосида тузилаётган бўлса, бошда матннинг чап канотига қўлёзма нусханинг саҳифаси кўйилади. Қолган ўринларда эса қавс ичида унинг саҳифалари кўрсатиб борилади: *(2a) ... (2b) ... (3a) ... (3b)* сингари.

Киёсий матн намунаси

Куйида “Кутадғу билиг”нинг қўлёзма нусхалари асосида киёсий матн тузиш намунасини келтирамиз. Киёсий матнни тузишда “Кутадғу билиг”нинг араб ёзувли Наманган нусхаси (*QBN*), бошқа қўлёзмаларга қараганда тўлик бўлгани учун, таянч манба килиб олинди. Асарнинг араб ёзувли Қохира нусхаси (*QBQ*) ҳамда уйғур ёзувли Хирот қўлёзмаси (*QBN*) кўмакчи нусхалар сифатида танланди ва улар матн давомида таянч нусхага киёслаб борилади.

Ўнг томондаги қисқартмалар асарнинг қўлёзма нусхалари ва уларнинг бетларини кўрсатади. Таянч қўлёзма араб хатида бўлгани учун асосий матн

хам араб харфларидадир. Кўмакчи қўлэмаларнинг бири араб, иккинчиси эса уйғур хатида. Шунинг учун ҳам, матн остида келтирилаётган фарқлар икки хил шрифтда: араб ёзувли нусханинг фарқли сўзлари араб хатида, уйғур ёзувли қўлэмдаги фарқ қилувчи сўзлар эса транскрипцияда бериледи.

Матн давомида сўзлар кифтига тиркалган юлдузча (*) ҳамда сонлар (масалан, ^{1, 2, 3} сингари) “ушбу сўз кўмакчи қўлэмда бундан бошқачадир” деган маънони англатади. Орадаги фарқлар матн тагида кўрсатиб ўтилади.

Матн

QBN23a, QBQ12a, QBH13b

*ای تولدی کون توغدی تېغینکا اوغرامیشین¹ ایور
بیر آی تولدی اتلیغ ار اردی تیتیک
اشیتی بو جاقیق² ایتیندی³ ایتیک

QBN23b

اوقوشلوغ بیلکک هم اوکلوک امول⁴
سوزی یومشاق⁵ اردی تیلی توتار
یوریر اردی اردم الیک کا الیب
تومان اردموم⁶ بیرلا خلق دا⁷ برون
ایلیک کا براین قیلاین تیوغ
اجیلسون¹⁰ منیک¹¹ کیتسو امکاک لاریم
تیلار ارمیش اردم ادبیلارین¹² اول¹³
یکیت اردی اوغلان قیلینجی امول
بوژی کورکلوک اردی کوروب کوز قمار
قموغ تورلوک اردم توکال اوکرانیب
اوزینکا بقیب ایدی منعا بوکون
نیکوتک⁸ یوریرمن بو بیردا قورغ
ایلیک کا توسولسون⁹ بو اردم لاریم
اوقوشلغ بیلککک بک ارمیش امول

QBH14a

تیلی لفظی بیرلا¹⁴ انکار ینکراتو**
سوزین ایدی شاعر مونکار منکراتو

QBQ12b

بلیک ستمسا بلکا بیلکک الیر¹⁵
بلیک قیدا پولسا بیلککلیک بیلیر
بیلکسیز نا بیلکا¹⁶ بیلک قیمتی¹⁷
کوهر¹⁹ قدرینی هم کهر اوق بلیر
ایور کوندوراین تیوغقا یولوم
ایلیک کا یوز اوردی²¹ بو بیلکا تیتیک
اوقوش قدرینی هم اوقوشلغ بلیر
نکو بیلکا تلغا بلیک قدرینی
بلیکک بلیر اول بیلکک نینک اتی
بلیک قدرینی هم بیایککک بلیر¹⁸
بو آی تولدی ایتی کور اط تون تلوم
اوزینکا کراکینی قیلدی²⁰ ایتیک

Матн фарқлари:

*QBQда ушбу сарлавҳа шундай: *ایک تیوغینکا کلیمشی*؛

¹QBHда: *kelmişin*;

²QBHда: *jawlıy*؛ ³QBHда: *enitti*;

⁴QBH ва QBQда: *köyül*;

⁵QBHда: *yumşay*;

⁶QBH ва QBQда: *erdämim*؛ ⁷QBHда: *eldin*؛ QBQда: *ایلدا*؛

⁸QВH ва QВQда: *nekükä*;

⁹QВHва QВQда: *tosulsu*; ¹⁰QВH ва QВQда: *ačilsu*; ¹¹ QВQда: مینی;

¹²QВHда: *idälärin*; QВQда: ایدی لارین;

¹³QВH ва QВQда бундан кейинги икки байт ўзаро ўрин алмашган;

¹⁴QВHда: *ma 'ni*; QВQда: بو تیل لفظی معنی;

****QВQда ушбу байтдан кейин сатр ўртасига شعر деб сарлавха кўйилган.**

¹⁵QВHда бундан кейинги байт йўк; QВQда эса кейинги икки байт йўк, уларнинг ўрнига шундай байт келган:

بلیک قیمتینی بلیکلیک بیلیر
اوقوش قا اغیرلیق اوقوش دین کلیر

¹⁶QВHда: *bilgäy*; ¹⁷QВHда: *hurmati*;

¹⁸QВQ: اوقار;

¹⁹QВHда бундан кейин шундай давом этади: *qadri ayit qilir qiymati*;
QВQда: قيمه تینی نادان نا بلیر;

²⁰QВQ: کر اکین ایتمندی;

²¹QВH ва QВQда: *yüz urdi eligkä*.

Матн транскрипцияси:

Aytoldi Küntuydi tapıña oğramışın ayur

Bir Aytoldi atlıy er erdi yetig,
Ešitti bu jawıy, etindi etig.

Yigit erdi oylan, qilinči amul,
Uquşlu, biliglig ham öglüg amul.

Yüzi körklüg erdi, körüp köz qamar,
Sözi yumşaq erdi, tili tüz tamar.

Qamuy türlüg erdäm tügäl oğränip
Yurir erdi erdäm eligkä alıp.

Öziñä baqıp aydi: Men ma bu kün
Tümän erdämüm birlä xalqda burun

Nekü-teg yurir-men bu yerdä quruq?
Eligkä barayın, qılayın tapuy.

Eligkä tosulsun bu erdämlärim,
Açılsun, meniñ ketsü emgäkläräm.

Uquşluğ, biliglig beg ermiş, amul,
Tilär ermiş erdäm adabların ol.

Sözin aydı şa'ir muğar menzätü.
Tili, lafzı birlä añar yañzatu.

Uquş qadrinı ham uquşluğ bilir,
Bilig satsa bilgä, biliglig alır.

Nekü bilgä telwä bilig qadrinı,
Bilig qayda bolsa, biliglig bilir.

Biliglig bilir-ol bilignin atı,
Biligsiz ne bilgä bilig qıymatı.

Bilig qadrinı ham biliglig bilir,
Guhar qadrinı ham guhar-oq bilir.

Bu Aytoldı ayttı, kör: At, ton, tolum,
Ayur: Köndüräyin tapuıqqa yolum.

Öziñä keräkini qıldı etig,
Eligkä yüz urdı bu bilgä tetig.

М а з м у н и:

Ойтүлди Кунтуғди хизматига йўл олганини айтади

Ойтүлди отли идрокли бир киши бор эди.
Бу доврүғни [элигнинг доврүғини] эшитди, тайёргарлик
кўрди.

Ёш ўғлон эди, фельи-рафтори мулойим,
Заковатли, билимли, ақлли. вазмин киши эди.

Юзи кўркли эди, кўриб кўз қамашади,
Сўзи юмок эди, тилидан тўғрилиқ томарди.

Барча турли ҳунарни тугал ўрганиб,
Санъат-ҳунарни эгаллаб юрар эди.

Ўзига ўзи боқиб, айтди: “Мен ҳам бу кун
Туман ҳунарим билан халқда пешқадам бўлиб

Бу ерларда бекор нима қилиб юрибман?
Элиг ҳузурига борайин, (унга) хизмат қилайин.

Бу ҳунарларим элигга ярасин,
(Элиг) хурсанд бўлсин, менинг ташвишларим кетсин.

Заковатли, билимли, юмшоқ феълли бег эмиш,
Ҳунарли ва одоблиларни тилаётган эмиш”.

Шоир ўз сўзини бунга ўхшатиб айтади,
Тили, лафзи билан унга мослаб (шундай деган):

Заковатнинг қадрини ҳам заковатли (киши) билади,
Доно билим сотса, билимли олади.

Нечук билгай телба билим қадрини,
Билим қайда бўлса, билимли билади.

Билимнинг отини билимли билади,
Билимнинг қийматини билимсиз қаердан ҳам биларди?

Билимнинг қадрини ҳам билимли билади,
Гавҳарнинг қадрини ҳам гавҳар(шунос)гина билади.

Кўргин, бу Ойтўлди айтди: “От, кийим ва жабдуқларни
(ҳозирлаб), -
Деди: “Йўлимни (элиг) хизмат(и)га тўғрилайин”.

Ўзига керакли (нарс)ларни ҳозирлади,

Бу доно, идрокли (киши) элиг томон жунади.

Бошка бир мисол

Куйида “Хибату-л-хакойк” бир бўлимнинг киёсий матни ўрнак қилиб келтирилаётир. Аслида киёсий матн ўз ёзувида берилгани маъкул. Лекин ушбу асарнинг қўлёзма нусхалари уйғур ҳамда араб ёзувларидадир. Шунинг учун ҳам биз киёсий матнни илмий транскрипцияда беришни маъкул кўрдик. Бу иш матннинг кўпчиликка тушунарли бўлишини ҳам таъминлайди. Туркологияда матнларни нашрга тайёрлашда кўпинча ана шу усулдан фойдаланадилар.

Биринчи устундаги кичик рақамлар билан бирга берилган А, В, С кўрсаткичлари асар қўлёзмалари ва уларнинг саҳифасини билдиради. Иккинчи устундаги рақамлар – шеър сатрларининг кўрсаткичидир. Матндаги сўзлар кифтида турган сон-кўрсаткичлар эса бошка қўлёзмалардаги фарқларга ҳавола қилади. Уларнинг фарқи киёсий матндан сўнг келтирилган.

A₂₇

النوع الثاني في حفظ اللسان و سائر ادابه¹

- 1 Ešitkil biliglig negü tep² ayur:
- 2 Adablar başı til, ködäzmäk tiyür³.
- 3 Tiliñ bektä tutyıl, tišij sinmasun,
- 4 Xalī čiqsa bektin⁴ tišijni siyur.

اخرى⁵

A₂₈, B₁₅, C₁₄

- 5 Sanip sözlägän er sözi söz sağı,
- 6 Öküš yañşayan til unulmas⁶ yağı.
- 7 Sözüñ boşlay⁷ idma⁸ yiya tut tiliñ,
- 8 Yetär başqa bir kün bu til boşlayı⁹.

اخرى¹⁰

A₂₉

- 9 Xiradliqmu bolur tili boş kişi,
- 10 Telim başnı yedi bu¹¹ söz til boşı.

- 11 Öçüktürmä¹² erni tilin, bil, bu til
 12 Basıqtursa¹³ bütümäs¹⁴, bütär oq başı.

اخري¹⁵
 جراحت السنان¹⁶ لها التيام
 و لا يلتام ما جرح اللسان

A₃₀

Özgü¹⁷

- 13 Safih er tili öz başı duşmanı.
 14 Tilindin töküldi telim er qanı.
 15 Öküş sözlägändä öküngän telim,
 A₃₁, B₁₆, C₁₅ 16 Tilin beklägändä ökünmiş¹⁸ qanı.

اخري¹⁹

- 17 Ne-kim kelsä ergä tilindin kelür,
 18 Tilindin²⁰ kim edgü, kim esiz bolur²¹.
 19 Eşit, büt²² bu sözgä, qamuy tañda tan²³,
 20 Turup²⁴ tilgä yükñüp²⁵ tađarru' qılır²⁶.

A₃₂

قال النبي عليه السلام اذا اصبح ابن آدم سجدت
 اعضاءه اللسان²⁷
 اخري²⁸

A₃₃

- 21 İki näñ biriksä, bir erdä xalı,
 22 Bükändi²⁹ ol ergä müruvvat yoli.

B₁₇, C₁₆

- 23 Bir, ol yañşar ersä keräksiz sözüg³⁰,
 24 İkinç, yałğan ersä ol erniñ tili.

A₃₄

Özgü³¹

- 25 Tili yalyan erdin yıraq tur tez-ä.
 26 Keçür sen-mä `umruñ könilik üzä.
 27 Ayız til bezägi köni söz turur³².

A₃₅

Özgä³⁴

A₃₅

29 Ködäzgil³⁵ tiliḡni, kel, az qıl sözüḡ,

30 Ködäzilsä bu til, ködäzlür özüḡ.

31 Rasul: Erni otqa yüzün atquçı,

32 Til-ol, tedi³⁵, yir til, yul³⁶ otdin özüḡ.

Матн фарклари:

¹В,Сда: ادابها ورسومها ; ²Сда: *dep*; ³В, Сда: *turur*; ⁴Вда: *bektä*:

⁵В,Сда бу сарлавха йўқ; ⁶Вда: *ayalmas*; Сда: *ayalmas* ёзилиб, сатр остида اعتبار деб изохлаб қўйилган;

⁷В,Сда: *boşluy*; ⁸Вда: *izma*, Сда: *itma*; ⁹В,Сда: *boşluy*; ¹⁰В,Сда бу сарлавха йўқ; ¹¹В,Сда:] *til söz* ...;

¹²Сда бу сўзнинг остига كندوكه دشمن ائمه деб изохлаб қўйилган; ¹³В,Сда: *başaqtursa*; ¹⁴Сда бу сўзнинг остига انكلمز деб изохлаб қўйилган;

¹⁵В,Сда бу сарлавха йўқ; ¹⁶В,Сда: *السهم*. ¹⁷В,Сда бу сарлавха йўқ; ¹⁸В да: *öküngän* ёзилиб, тагида форсчада پشیمان شده деб изохлаб қўйилган, Сда: *ögüngän*; ¹⁹В,Сда бу сарлавха йўқ;

²⁰В,Сда: *bu tildin*; ²¹Сда: *erür*; ²²Сда: *büt* сўзининг остига اعنان деб изоҳланган; ²³В,Сда: *teḡ*; ²⁴Вда: *qorur*, Сда: *qorur* ёзилиб, остида *دورب* деб изоҳланган; ²⁵В,Сда: *yükünür*;

²⁶В,Сда бундан кейин 29-32- сатрлардаги тўрт катор матн келади; ²⁷В,Сда бу хадис йўқ; ²⁸В,Сда бу сарлавха йўқ; ²⁹Сда: *tügändi*; ³⁰В,Сда: *sözin*;

³¹В,Сда бу сарлавха йўқ;

³²Сда: *durur*; ³³Вда *bezä* сўзининг остига форсчада آرایش کرده деб изоҳланган; ³⁴В,Сда бу сарлавха йўқ;

³⁵Сда *ködäzgil* сўзининг тагида *صله* деб изоҳланган; ³⁶Сда: *dedi*; ³⁶Сда *yul* сўзининг остига *قل حلاص* деб изоҳланган.

Мазмуни:

Тилни сақлаш ва унинг бошка одоблари тўғрисида

- 1 Эшитгил, билимли киши нима дейди:
- 2 Адабнинг боши тилни сақлай билишдир.

- 3 Тилингни сақлагин, тишинг синмасин,
- 4 Агар у кафасдан чиқса, тишингни синдиради.

Ўзга (бир ўгит)

- 5 Ўйлаб сўзлаган кишининг сўзи сўзнинг соғидир,
- 6 Кўп вайсаган тил қайтариб бўлмас ёвдир.
- 7 Сўзингни бўш қўйма, тилингни тий,
- 8 Бу тилнинг бўши бир кун бошга етади.

Ўзга (бир ўгит)

- 9 Тилига эрк берган киши ақлли бўладими?
- 10 Эрк берилган нутқ кўп бошни еди.
- 11 Кишини тил билан ўчакиштира, билки, бу тил
- 12 жароҳати тузалмайди, ўкнинг жароҳати тузалиб кетади.

Ўзга (бир ўгит)

“Тиз жароҳатига даво бор-у, тил жароҳатининг давоси йўқ”.

Ўзга (бир ўгит)

- 13 Сафиҳ кишининг тили ўз бошининг душмандир,
- 14 Тили туфайли кўп кишиларнинг қони тўқилди.
- 15 Кўп сўзлаганлар орасида ўқингани кўп,
- 16 Тилини сақлаганлар орасида ўқингани борми?

Ўзга (бир ўгит)

- 17 Неким келса эрга, тилидан келур.
- 18 Тилидан ким эзулик топади, ким эсиз бўлади.

- 19 Эшит ва бу сўзга ишон: “Инсон ҳар саҳар
20 уйғонгач, унинг танаси тилга юкуниб тазарру
қилади”.

***Набий алайҳи-с-салом айтдилар: “Одам
боласи тонг оттирганда унинг аъзолари
тилга сажда қилади”.***

Ўзга (бир ўғит)

- 21 Агар бир кишида (ушбу) икки нарса бирлашса,
22 У кишига мурувват йўллари бекилади:
23 Бири, у кераксиз сўзлар айтиб вайсақи бўлса,
24 Иккинчиси, у кишининг тили ёлғон сўзлайдиган
бўлса.

Ўзга (бир ўғит)

- 25 Ёлғон сўзловчи кишидан тезда йироқ бўл,
26 Сен ўз умрингни тўғрилиқ билан ўтказ.
27 Нутқнинг безаги тўғри сўз турур,
28 Сўзни тўғри сўзла, тилингни беза.

Ўзга (бир ўғит)

- 29 Тилингни сақлагин, кел, сўзни қисқа қил,
30 Бу тилинг сақланса, ўзингни сақлаган бўласан.
31 Расул (алайҳи-с-салом): “Эрни юзи билан ўтга
32 ташловчи тилдир”, деди. Тилингни тий, ўзингни
ўтдан халос қил.

Ўзма манбани тавсифлаш

Тавсиф (русчада *описание* дейилади) кўлёзма манбанинг муҳим текстологик белгиларини қоғозга қайд этишдир. Кўлёзма манбани ўрганиш иши уни тавсифлашдан бошланади.

Ўзма манбани тавсифлаш мутахассисдан чуқур билим ва малака талаб қилади. Мутахассис манбанинг тавсиф учун керакли бўлган муҳим қирраларини ажрата олмоғи ва уни ихчам, лўнда қилиб ёритиб бермаги керак.

Барча тавсифлар каталогларга жамланади. Каталог муайян кўлёмалар фондида сақланаётган кўлёзма ёки тошбосма манбалар бўйича тузилади.

Тавсиф уч хил бўлади: *қисқача тавсиф*; *ўртача тавсиф*; *монографик тавсиф*.

Қисқача тавсифда кўлёманинг муҳим, бир қарашда эътиборни ўзига тортадиган, илкин билим учун муҳим бўлган жиҳатлари ёритилади. Булар: кўлёманинг сақланиш рақами, муаллифнинг исми-шарифи, китоб ва матннинг бичими, кўчирилган йили ва котиби сингарилардир. Агар улардан бирортаси ноаниқ бўлса, тавсифда бу ҳам кўрсатиб қўйилади.

Ўртача тавсиф бунга қараганда кенгроқ бўлади. Юқоридагилардан ташқари, матннинг ичига ҳам бироз кириб борилади. Асарнинг бошланиши ва охири, хат тури сингарилар ҳам қўшилади.

Монографик тавсиф баридан афзал. У кенг қамровли бўлади. Айрим монографик тавсифлар йирик илмий мақола қаторида юради.

Яна қабртошдаги ёки қоялардаги битиглар билан кўлёзма манбаларни тавсифлаш ҳам бир-биридан анча фарқ қилади.

Қабртош ёзувларини тавсифлаш иши тошнинг тикланган жойини кўрсатишдан бошланади. Манзилнинг оти, чеккароқ ерда бўлса, йирик аҳоли пунктдан неча чақирим узоқликда ва қай қутбда эканлиги аниқ кўрсатилади. Кейинги асосий иш тошнинг умумий кўриниши (шакли)ни, ҳозирги сақланганлик ҳолатини таърифлашдан бошланади, сўнг ўлчамлари белгилаб чиқилади. Бунда қабртошнинг баландлиги, узунлиги, энининг ўлчами аниқ келтирилади. Ана шулардан кейин ёзувини ўқишга ўтилади. Тошнинг устидаги битиглар, ён томонидаги (бош томон, оёқ

томон ва икки ёнидаги) битигларнинг хат тури, ўқилиши ва уларнинг мазмуни баён этилади. Тош сиртидаги нураган жойлар, ўчиб кетган ёзувлар ўрнига тавсифда нукталар қўйиб кетилади.

Варақча битилган матнни тавсифлаш. Қўлёзма фондларда бир варақ шаклидаги (қоғознинг ўнг юзига ёки ҳар икки ёғига битилган) матнлар ҳам кўп. Муҳими шундаки, уларнинг ҳар қайсиси фондда алоҳида документ (ҳужжат) сифатида ўз кўрсаткич рақами билан сақланади. Шунга кўра, уларга тавсиф ҳам алоҳида-алоҳида тузилади.

Баъзан сақланиб қолган варақ йирик бир асарнинг узиндиси (фрагменти) бўлиб чиқади. Бундай ҳолда варақнинг сақланиш рақами (кўрсаткичи), қоғознинг сақланиш ҳолати, бичими, хат тури баён қилинади. Аниқлашнинг имкони бўлса, қайси асарнинг узиндиси эканлигини ёзиб кетган маъқул.

Кўпинча расмий ҳужжатлар бир варақча битилган бўлади. Варақдаги ҳужжатни тавсифлашда унинг сақланиш рақами (кўрсаткичи), қоғознинг сақланганлик ҳолати, бичими кўрсатилгач, сўнгра матнга ўтилади. Бунда унинг хат тури, шошилини ёки эътибор билан кўчирилганлиги, ҳужжатга урилган муҳр ва тамғалар ҳақидаги маълумотлар берилади. Тавсифда, имкон бўлса, ҳужжатнинг тузилган санасини ҳам кўрсатган маъқул.

Ўрама қоғозга битилган матнни тавсифлаш учун бошлаб қоғозининг бичими (узунлиги ва эни), бир-бирига улаб елимланганлиги, сақланганлик ҳолати таърифланиб, сўнг матн ўлчовига ўтилади. Ёзув тури, хат ранги ва матн неча қатордан иборат эканлиги таъкидланади. Тамға ёки муҳрларга алоҳида урғу қаратилади. Тўлиқ сақланган бўлса, бошланиши ва сўнгги хотима жумлалари сўзма-сўз берилади. Ёзилган бўлса, кўчирилган санаси ҳам кўрсатилади.

Ўрама қоғозга битилган ёрликлар ҳам ана шу усулда тавсифланади. Фақатгина уларни тавсифлаганда ичидаги тарихий маълумотлар, муҳим далиллар ҳам келтирилгани маъқул.

Қўлёзма китобни тавсифлаш. Китобнинг муқоваси (ўзиники ёки кейинчалик қайта муқоваланганлиги), ранги, ўнг ва терс тоқаларидаги тамғалар, тамға ичидаги ёзуви кўрсатилади. Сўнг китобнинг ичига ўтилади. Қоғозининг тури, унинг бичими, сақланганлик ҳолати қайд этилган, ичидаги матн тавсифига

киришилади. Бошлаб китобнинг бадиий безакларига (унвони, жадвалга ўралганлиги ва б.) тўхталган маъкул. Сўнг хат тури, ранги, матн сарлавҳаларининг берилиши баён қилинади. Қисқача тавсиф асарнинг кўчирилиш тарихи, котибнинг исми-шарифини қайд этиш билан тугайди.

Мажмуа ва қуллиётларни тавсифлаш. Мажмуа ва қуллиётлар йирик китоблар бўлгани учун уларнинг таркибидаги асарлар тавсифда бирма-бир кўрсатилади. Кўпинча унинг таркибидаги у ёки бу асар юлиб олиниб, алоҳида ўрганилади. Асар нашрга тайёрланганда ҳам унинг ичидан ажратиб олинади. Тавсифда бунга алоҳида эътибор берилмаги керак.

Унда қўлёзма китоб неча варақдан иборат экани, ўрганилаётган асар қўлёзманинг қайси варақларидан ўрин олгани, мажмуа таркибида яна қандай асарлар мавжуд эканлиги қайд этилади. Имкони бўлса, китобга кирган ҳар бир асарни келтириб, унинг бетларини ҳам кўрсатган маъкул. Тавсифда яна қўлёзmani кўчирган котиб, у кимнинг буйруғи асосида кўчиргани, сақланган бўлса, жойи ва йили, китобнинг бадиий безаклари, хатининг чиройли ё оддийлигигача, тартиби билан, аниқ айтилади.

Одатда, мажмуа ёки қуллиётлардаги йирик асарларнинг охирига бир нечта ўринга тарих битилади. Қўлёзма бир неча йил давомида кўчирилган бўлса, тарихнинг саналари ҳам бир-биридан фарқ қилади. Тавсифда бу нарса ҳам аниқ кўрсатилгани яхши.

Сўроқ ва топшириқлар

Илмий матн ва унинг турлари тўғрисида сўзлаб беринг.

Илмий-ганкидий матн нима ва у қандай принципларга таянган ҳолда тузилади?

Йиғма матн нима ва у қандай тузилади?

Йиғма матн тузишда илмий аппаратдан фойдаланиш йўллари пухта эгаллаб олинг.

Асар қўлёзмаларини қиёсий ўрганиш фанда қандай натижаларга олиб келади?

Асар қўлёзма нусхаларини қиёсий ўрганиш жараёнида келиб чиқадиган назарий ҳулосаларга бир-икки мисол келтиринг.

Таянч қўлёзма нима ва уни сайлаб олиш талаблари қандай?

Ёрдамчи нусха нима? Қиёсий матн тузишда унинг аҳамияти қай даражада?

Қўлёзма манбаларнинг факсимиль нашрлари ёки вебсайт саҳифаларига қойилган электрон нусхалари асосида бир нечта манбани ёзма тавсифлаб чиқинг. Ўзган тавсифингизни мутахассисга кўрсатиб, фикрини олинг.

ФҲЙДАЛАНИЛГАН МАНБАЛАР

- Arat 1991* – *Arat R.R. Eski Türk Şiiri.* – Ankara, 1991.
- Arat 1992* – *Adib Ahmed b. Mahmud Yükneki. Atebetü-l-Hakayik. R.R. Arat.* – Ankara, 1992.
- Аттуҳфа* – Аттуҳфатуз закияту филлуғатит туркия (Туркий тил (кипчоқ тили) ҳақида ноёб туҳфа). Таржимон ва нашрга тайёрловчи С. Муталлибов. – Тошкент, 1968.
- АҮ* – *Ceval Kaya. Uygurca Altun Yaraу. Giriş, Metin ve Dizin.* – Ankara, 1994.
- ВН* – *Заҳриддин Муҳаммад Бобур. Бобурнома.* – Тошкент, 1989.
- ДАИР* – Амир Хусрав Дехлавий асарларига ишланган расмлар. Альбомни тузувчилар ва сўзбоши муаллифлари Х. Сулаймон ва Ф. Сулаймонова. – Тошкент, 1983.
- DDT* – *Dictionnaire Djaghatai-turc. V. de Viliaminof-Zernof.* – SPb., 1869.
- Джами 1977* – *Абдурахман Джами. Саламан и Абсаль.* (Факсимиле рукописи). Подготовка издания К.С. Айни. – Душанбе, 1977.
- ДТС* – *Древнетюркский словарь. Л., 1969.*
- Huast.* – “Хуастуанифт”нинг қадимги туркий версияси. Асарнинг Санкт-Петербургда сақланаётган уйғур ёзувли қўлёзмаси асосида. Нашри: Содиков 2009, 85–99.
- IMS* – *İdiqat mahkaması sözlüğü. Millatlar naşriyatı.* 1984.
- К* – Кул тигин битиги: *Ка* – кичиг битиг, *К, Кб* – улуғ битиг, *К.І–ІІІ, Кс* – тошнинг тарошланган кирралари ва терс томонидаги ёзув. Нашрлари: Малов 1951,19–55; Аманжолов 2003,153–170; Содиков 2004,96–112; 2009,31–49.
- КТТ* – *Kitab-ı Mecmü-ı Tercüman-ı Türkî ve Acemî ve Muyalî. Recep Toparlı, M. Sadî Çögenli, Nevzat H. Yanık.* – Ankara, 2000.
- Kurat 1940* – *Kurat A.N. Topkarı Sarayı Müzesi Arşivindeki Altın Ordu, Kırım ve Türkistan Hanlarına ait Yarlık ve Bitikler.* – İstanbul, 1940.
- МК* – *Kaşgarlı Mahmud. Dīvānū Lūgati't-Türk. Tıpkıbasım / Facsimile.* Ankara, 1990.
- ML* – *'Ali Şir Nevayî. Muhakemetü'l-luayateyn (İki Dilin Muhakemesi). Hazırlayan F. Sema Barutçu Özönder.* – Ankara, 1996.
- МЛ* – *Алишер Навоий. Муҳокамату-л-луғатайн. Қосимжон Содиков таҳлили, табдили ва талқини остида.* – Тошкент, 2017.
- Мун.* – *Алишер Навоий. Муншаот. Истанбул, Тўпқопи саройи кутубхонаси, 808- кўрсаткичли қўлёзма.*
- ММТ* – *Алишер Навоий. Насойимул муҳаббат мин шамойимил фугувват. Илмий-танқидий матн. Нашрга тайёрловчи Х. Исломиий.* – Тошкент, 2011.

ЗТ – Мухаммад Риза Мираб Агахи. Зубдат ал-таварих. Научно-критический текст, введение и примечание составлены Х. Назировой. – Ташкент–Самарканд, 2016.

Orkun 1987 – *Orkun H.N.* Eski Türk Yazıtları. – Ankara, 1987.

Orhun – Orhun. Moğolistan Tarihi Eserleri Atlası. – Ankara, 1995.

QB (QBH, QBN, QBQ) – Юсуф Хос Ҳожиб “Қутадғу билиг” асарининг кўлөзма нусхалари: *H* – уйғур ёзувли Ҳирот (Вена) нусхаси: Радлов 1890; *Yusuf Has Hacib*. Kutadgu Bilig. Herat (Viyanav-Avusturya) Nüshası. Tıpkıbasım. Hazırlayan E. Üşenmez. – Ankara, 2014; *Yusuf Has Hacib*. Kutadgu Bilig. A. Viyana Nüshası. Tıpkıbasım. Wien, ÖNB, Cod. A.F. 13. – Ankara, 2015; *N* – араб ёзувли Наманган (Фарғона) нусхаси: ЎзР ФА Шарқшунослик институту фондида сақланаётган 1809 рақамли кўлөзма; *Yusuf Has Hacib*. Kutadgu Bilig (Nemengan/Fergana/Özbekistan Nüshası). Tıpkıbasım. Hazırlayan E. Üşenmez. – Ankara, 2013; *Yusuf Has Hacib*. Kutadgu Bilig. B. Fergana Nüshası. Tıpkıbasım. O‘zbekiston Fanlar Akademiyasi Sharqshunoslik Instituti, 1809. nr. – Ankara, 2015; *Q* – Миср Миллий кутубхонасида 168 рақами остида сақланаётган Қохира нусхаси: *Yusuf Has Hacib*. Kutadgu Bilig (Kahire Nüshası). – Ankara, 1993; *Yusuf Has Hacib*. Kutadgu Bilig. C. Kahire Nüshası. Tıpkıbasım. Dâru’l-kutub va’l-vaşâikî’l-kavmiyya taşavvuf turkî, 168. nr. – Ankara, 2015.

QTH – уйғур хатида битилган қадимги турквий васикалар: Содиқов, Омонов 2012,127–193- 6.

Топ – Тўнюкүк битиги: Аманжолов 2003,175–185.

X – Билга хоқон битиги: *X* – тошнинг юз томонидаги ёзув, *Xa, Xb* – икки ёнидаги ёзув, *Xc* – тошнинг терс ёғидаги ёзув, *X.I-II* – тарошланган қирралардаги ёзув. Нашрлари: Содиқов 2004,112–120; 2009,49–58.

Yug (A,B,C) – Адиб Ахмад Югнакийнинг “Ҳибағу-л-хақойик” асари: *A* – асарнинг 1444 йили Самарқандда кўчирилган нусхаси: *Arat* 1992,20–25,I–LXII; *B* – 1480 йили Иганбулда кўчирилган нусхаси: *Arat* 1992,27–30,LXIII–CXVII; *C* – XVI асрда кўчирилган нусхаси: *Arat* 1992,30–32,CXVIII–CLXVI.

E – кўк турк ёзувли Енисей битиглари: Малов 1952; *Orkun* 1987,295–616.

Ибн Баттута 2012 – *Ибн Баттута*. Саёҳатнома. Тухфат ан-нуззор фи фароиб ал-амсор ва ажойиб ал-асфор (Фаройиб шаҳарлар ва ажойиб сафарлар ҳақида назар соҳибларига тухфа). Масъул муҳаррир Н. Иброҳимов. – Тошкент, 2012.

MTA – Moğolistandaki Türk Anıtları Projesi Albümü. Hazırlayanlar: O.F. Sertkaya, C. Alyılmaz, T. Battulga. – Ankara, 2001.

НАИР – Алишер Навоий асарларига ишланган расмлар. XV–XIX асрлар. Альбомни тузувчилар ва сўз боши муаллифлари Ҳ. Сулаймон ва Ф. Сулаймонова. – Тошкент, 1982.

Нисорий 1993 – *Ҳасанхожа Нисорий*. Музаққира ахбоб. Форс тилидан И. Бекжон таржимаси. – Тошкент, 1993.

СЦ – “Сюань-цзан кечмиши” асари: Тугушева 1991.

ИЛМИЙ АСАРЛАР

- Абдурахмонов, Рустамов 1984* – *Абдурахмонов Ф., Рустамов А.* Навоий тилининг грамматик хусусиятлари. – Тошкент, 1984.
- Азимджанова 1963* – *Азимджанова С.* Новые сведения о “Хатт-и Бабури”. – XXVI Международный конгресс востоковедов. Доклады делегации СССР. – М., 1963. С. 5–10.
- Алимухамедов 2016* – *Алимухамедов Р.* Қадимги турк-моний адабиёти манбалари. – Тошкент, 2016.
- Аманжолов 2003* – *Аманжолов А.С.* История и теория древнетюркского письма. – Алматы, 2003.
- Аҳмадхўжаев 1987* – *Лутфий асарлари қўлёзмаларининг каталоги.* Тузувчи Э. Аҳмадхўжаев. – Тошкент, 1987.
- Боровков 1963* – *Боровков А.К.* Лексика Среднеазиатского тefsира XII–XIII вв. – М., 1963.
- Исломов 1998* – *Исломов З.* Маҳмуд Замахшарийнинг “Муқаддамату-ладаб” асарининг қўлёзма манбалари ва арабча-туркий феъллар сўзлигининг йиғма илмий-танқидий матни (Тошкент қўлёзмалари асосида). Докторлик диссертациясининг автореферати. – Тошкент, 1998.
- Исҳоқов 1989* – *Исҳоқов М.* Сугд ёзувининг шаклланиши ва тараққиёти. – Ўлмас обидалар (Ўзбекистон халқларининг ёзма ёдгорликлари бўйича тадқиқотлар). – Тошкент, 1989. 5–142- б.
- Исхаков 2008* – *Исхаков М.* Центральная Азия в системе мировой письменной культуры. Древность и раннее средневековье. – Ташкент, 2008.
- Исҳоқов Ф. 1997* – *Исҳоқов Ф.* Гулханий “Зарбулмасал”ининг илмий-танқидий матни. Докторлик диссертацияси автореферати. – Тошкент, 1997.
- КФИР* – Каталог фонда института рукописей. I том. – Ташкент, 1989.
- Малов 1951* – *Малов С.Е.* Памятники древнетюркской письменности. – М.–Л., 1951.
- Малов 1952* – *Малов С.Е.* Енисейская письменность тюрков. Тексты и переводы. – М.–Л., 1952.
- Малов 1959* – *Малов С.Е.* Памятники древнетюркской письменности Монголии и Киргизии. – М.–Л., 1959.
- Мелиоранский 1906* – *Мелиоранский П.* Документ уйгурского письма султана Омер Шейха. – Записки Восточного Отделения. Т. XVI. 1904–1905. – СПб., 1906. С. 01–012, таблица I.
- Радлов 1890* – *Радлов В.В.* Кутаду-Билик. Факсимиле уйгурской рукописи. – СПб., 1890.
- Рашидова 1991* – *Рашидова М.Х.* Текстологическое исследование произведения Алишера Навои “Назм ул джавахир”. Автореферат кандидатской диссертации. – Ташкент, 1991.
- Рустамов 1976* – *Рустамов А.* Ибн Арабшоҳ туркий ёзувлар хақида. // “Адабий мерос” (5) 1976. 39–42- б.

Сирожиддинов, Умарова 2015 – Сирожиддинов Ш., Умарова С. Ўзбек матншунослиги кирралари. – Тошкент, 2015.

Содиқов 1997 – Содиқов Қ. Уйғур ёзуви тарихи (Манбашунослик ва китобат тарихи масалалари). – Тошкент, 1997.

Содиқов 2000 – Содиқов Қ. Туркий матнавислик тарихидан. – Қадимги ёзма ёдгорликлар. – Тошкент, 2000. 117–2004- б.

Содиқов 2004 – Содиқов Қ. Кўк турк битиглари: матн ва унинг тарихий талқини. – Тошкент, 2004.

Содиқов 2009 – Содиқов Қ. Эски туркий битиглар. – Тошкент, 2009.

Содиқов 2011 – Содиқов Қ. “Мухокамату-л-луғатайн”ни ўқиб ўрганиш. – Тошкент, 2011.

Содиқов 2013 – Содиқов Қ. Олтин Ўрда ва Темурийлар даврида яратилган туркий ёрликлар: тарихий-филологик талқин. – Тошкент, 2013.

Содиқов 2016 – Содиқов Қ. Илк ва ўрта асрларда яратилган туркий хужжатлар. – Тошкент, 2016.

Содиқов, Омонов 2012 – Содиқов Қ., Омонов Қ. Туркий хужжатчиликнинг тарихий илдизлари. – Тошкент, 2012.

Тугушева 1991 – Тугушева Л.Ю. Уйғурская версия биографии Сюань-цзана. – М., 1991.

Шамсиев 1986 – Шамсиев П. Ўзбек матншунослигига оид тадқиқотлар. – Тошкент, 1986.

Ҳакимов 1983 – Ҳакимов М. Навоий асарлари қўлёзмаларининг тавсифи. – Тошкент, 1983.

Ҳакимов 2013 – Ҳакимов М. Шарқ манбашунослиги луғати. – Тошкент, 2013.

Ҳамидова 1994 – Ҳамидова М.Ш. Алишер Навоий “Садди Искандарий” достонининг илмий-танқидий матни ва матний тадқиқи. Докторлик диссертацияси автореферати. – Тошкент, 1994.

Sertkaya 1975 – Sertkaya O.F. Uygur Harflariyle Yazılmış Bazı Manzum Parçalar. II. – İstanbul, 1975.

Sertkaya 1977 – Sertkaya O.F. İslami Devrenin Uygur Harfli Eserlerine Toplu Bir Bakış. – Bochum, 1977.

Sertkaya 1995 – Sertkaya O.F. Göktürk Tarihinin Meseleleri. – Ankara, 1995.

Sertkaya, Harcevbay 2001 – Sertkaya O., Harcevbay S. Hayto Tamir (Moğolistan)‘dan yeni yazıtlar (ön neşir). – Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten 2000. – Ankara, 2001. S 313–346.

Tekin Ş. 1993 – Tekin Ş. Eski Türklerde Yazı, Kayıt, Kitap ve Kayıt Damgaları. – İstanbul, 1993.

User 2006 – User H.Ş. Başlangıcından Günümüze Türk Yazı Sistemleri. – Ankara, 2006.

Қ Ұ Ш И М Ч А Л А Р

ОЧИҚЛАМА СЎЗЛИК (ГЛОССАРИЙ)

археография	Қўлёзма манбаларни йиғиб ўрганувчи фан; археографик экспедициялар қўлёзмаларни йиғиш билан шуғулланади.
басмала	Ислон даври асарларининг бошламаси, яъни “Бисмиллоҳир раҳмонир раҳийм” жумласи.
бахши	1) устоз, муаллим; 2) уйғур хатида битувчи хаттот; 3) дoston айтувчи, бахши.
графика, графемика	Тилшунослик, манбашунослик ва историографиянинг ёзувни ўрганадиган соҳаси. Ўз ичида бир қанча йўналишларга ажралади. Булар: <i>эпиграфика</i> – деворий ёзувларни ўрганувчи соҳа; <i>палеография</i> – қоғозга ёзилган битигларни ўрганувчи соҳа; <i>нумизматика</i> – тангалардаги ёзувларни ўрганадиган соҳа.
китоб тарихи	Соҳанинг юзага келиши ва такомилли билан шуғулланади.
китобат иши	Китоб тайёрлаш билан боғлиқ амалий жараёндр. Рус манбашунослигида “книжное дело” дейилади.
китобшунослик	Фан тармоқларидан бири бўлиб, китобат ҳақидаги илмий билимларни жамлайди.
котиб	Ёзув иши, китоб кўчириш иши билан доимий шуғулланувчи киши.
лаввоҳ манбашунослик	Қўлёзма китоб бетларига лавҳа ишловчи. Адабиёт, тарих ва бошқа илмларнинг ёрдамчи соҳаси. Унинг <i>адабий манбашунослик</i> , <i>тарих манбашунослиги</i> , <i>илмий асарлар манбашунослиги</i> йўналишлари бор. <i>Адабий манбашунослик</i> деганда адабиёт тарихининг ҳамма даврларида яратилган ёзма манбаларни, шоир ва ижодкорларнинг ёхуд муаллифнинг номаълум бўлган асарларнинг яратилган даврдан бошлаб, то ҳозиргача кўчирилган қўлёзмаларини, босма нащрларини танқидий ўрганиб чиқиш тушунилади.
матн	Қўлёзма (ёки босма) асарларда муаллифнинг асл сўзи, асарнинг ҳеч қандай шарҳ ва изоҳлар берилмаган ҳақиқий нусхаси, текст.

матншунослик	Адабиёт, тарих ва бошқа фанларнинг ёзма манбаларини ўрганишда ёрдамчи соҳа бўлмиш манбашуносликнинг бир бўлаги, текстология. Матншуносликда асарнинг муаллиф нусхасига яқин бўлган нусхаси тикланади. Матншунослик асл матнни тиклаш йўллари, унинг илмий принципларини ишлаб чиқади.
мусаввир муқова	Қўлёзма китоб саҳифаларига расм чизувчи, рассом. Қўлёзма китобларнинг муқоваси қўйидаги бўлақлардан тузилган бўлади: ўнг ва терс юзи <i>тоқа</i> дейилади; тоқаларни бирлаштириб турувчи ён қисми <i>таяки</i> бўлади; жузвларни бирлаштириб турувчи қисми <i>шероза</i> ; қопқокли муқоваларнинг устки қисмидаги ярим бетни энлайдиган ёпқичи <i>лаъба</i> дейилади.
табдил	Ўтмишда яратилган асар матнининг ҳозирги ўзбек тилидаги баёни.
транскрипция	Матннинг талаффуз шаклини ҳозирги ёзувда ифодалашдир. Бунда матндаги сўз нечта ёки қандай харф билан ифодаланишидан қатъи назар, сўзнинг талаффуз шакли, қандай товушлар билан айтилаётгани инobatта олинади ва шу нарса ёзувда акс эттирилади.
транслитерация	Матнни харфма-харф ҳозирги ёзувга ўгириб чиқиш. Бунда матндаги сўз нечта харф билан берилган бўлса, унинг транслитерацияси ҳам айни ҳолатда ҳозирги ёзувга ўгирилади.
ёзув ашёлари	Ёзиш учун ишлатиладиган материаллар. Ўтмишда булар тош, ёғоч (тахтача ёки тахта), сопол, металл, тери, қоғоз эди.
қоғоз	Ёзув ашёси, материали. Қўлёзмаларнинг қоғози икки хил: биринчиси, <i>шарқ қоғози</i> . Унинг турлари бўлган: <i>самарқанд қоғози</i> , <i>ҳирот қоғози</i> , <i>хўтан қоғози</i> сингари. Кейинчалик Туркистон билан Россия ўртасида савдо муносабатлари кириб келгач, <i>рус қоғози</i> ҳам кириб келган.
қўлёзма	Кишилик кечмишида ёзув яратилгандан буён қўл билан ёзилган барча манбалар, улар қандай материалга ёзилганига кўра турлича айтилади.
қўлёзма китоб	Қўлёзма ҳолидаги, қўлда ёзилган китоб.
қўлёзма манбалар	Қайси тилда эканлиги, қай соҳага тегишли эканлигидан қатъи назар, қоғозга ёзилган битиглар, китоб шаклида тайёрланган ёдгорликлар.

кўлёзма мерос	Халқнинг маънавияти ва маърифатини юксалтиришга, бадиий дид ва завқини тарбиялашга, илм-фанга бўлган хаваси ва салоҳиятини оширишга хизмат қиладиган кўлёзма асарлар.
хат	1) бирор ёзув учун қабул қилинган ҳарфий белгилар. Масалан, араб хати, уйғур хати, суғд хати; 2) бирор ёзув тизимида ҳарфларни ёзишдаги ўзига хос услуб, кўриниш. Масалан, насх хати, настаълик хати; 3) мактуб, ёзишма; 4) ҳукм, фармон, ҳужжат; 5) қадимий битиглар; 6) ҳар қандай матн; 7) ёзув матни йўллари, қатор, сатр; 8) бирор кимса ёки нарсани санаб кўрсатиш, рўйхат; 9) чизик, йўл, из; 10) ўқиш ва ёзиш; 11) хат илми, хат таълими.
хаттот	Ёзув иши, китоб кўчириш иши билан донмий шуғулланувчи киши. Ҳақиқий хаттот кўп ишлатиладиган насх ва настаълик хатларини кўчириш билан кифояланмай, рикоб, райхоний, тавқий, сулс, шикаста ва бошқа хат услубларини ҳам билган.

“МАТНШУНОСЛИК ВА МАНБАШУНОСЛИК АСОСЛАРИ” ФАНИНИНГ ЎҚУВ ДАСТУРИ

Т у з у в ч и: профессор **Қ. Содиқов**

Ўқитиладиган дарс мавзулари (Назарий дарслар)

Кириш суҳбати. Фаннинг мақсад ва вазифалари. “Матншунослик ва манбашунослик асослари” фани ва унинг адабиёт тарихини ўрганишдаги аҳамияти. Матншунослик ва манбашуносликнинг адабиётшунослик фанлари орасида турган ўрни. Ўқув фани олдида турган мақсад ва вазифалар. “Матншунослик” ва “манбашунослик” тушунчалари ва уларнинг илмий талқини.

Ўзбек матншунослиги: шаклланиши ва тарихий такомилли. Ўзбек матншунослиги ва унинг тарихий илдизлари. Матн тузиш анъаналарининг юзага келиши. Илк ва ўрта асрлар матншунослиги.

Ўзбек китобат тарихи. Марказий Осиё халқлари маданияти тарихида китобат санъати ва унинг юзага келиши. Ёзув маданияти. Илк китоблар. Илк ўрта асрларда китобат санъати. Битигтошлар ва уларда етиб келган тарихий-бадий асарлар. Тери ва қоғозга битилган матнлар.

Буддизм, монийлик ва насронийлик муҳитида яратилган битиглар ва уларнинг ўзбек китобат тарихидаги ўрни. Монийлик даврида яратилган қўлёзма манбалар.

Темурийлар даври ёзув маданияти ва китобат санъати. Темурийлар даврида юзага келган шарқ китобат марказлари ҳамда уларда яратилган қўлёзма китоблар. Темурийлар даврида яшаб ижод этган хаттотлар. Темурийлар давлатида ёзув маданияти. Хирот, Самарқанд, Язд хаттотлик мактаблари ва уларда кўчирилган қўлёзмалар.

Китоб ва унинг турлари:

а) шаклига кўра: тахта, эпиграфика, қўлёзмалар – қоғоз, ўрама қоғоз, потхи, жилд, дафтар ва бошқалар;

б) китобларда асарларнинг жойланишига кўра: мажмуа, куллиёт, девон, баёз, илмий асарлар ва б.

Қўлёзма китобларнинг бадий безаклари. Шарқ китобат иши ва қўлёзма китобларнинг бадий безаклари. Қўлёзма китобларга ишланган жадваллар, геометрик шакллар, нақшлар ва миниатюралар.

Китоб муқоваси ва унинг бадий безаклари. Муқова турлари.

Ўтмишда ишлатилган қоғоз ва унинг турлари: самарқанд, хирот, қўқон қоғози ва уларнинг сифати. Ўрта Осиёга рус қоғозининг кириб келиши.

Қўлёзмаларнинг хат услуби. Араб ёзувли қўлёзмалар ва уларда ишлатилган хат турлари: кувий, сулс, насх, настаълик, девоний ва б. Илк ва ўрта асрларда Ўрта Осиёда кенг тарқалган хат турлари.

Тошбосма китоблар ва уларнинг яратилиш тарихи. Ўрта Осиёда литография усулида китоб босишнинг юзага келиши. Туркистон шаҳарларидаги илк литографиялар ва уларда китоб босиш. Литографик китоблар ва уларнинг мазмун мундарижаси. Ноширлик.

Кўлёзма китобларни сақлаш ва уларни илмий ўрганиш масаласи. Ҳозирги кўлёзма фондлар. Европа илмий марказларида мавжуд кўлёзма фондлар ва уларда шарқ кўлёзмаларининг сақланиш ҳолати. Осиё мамлакатларидаги йирик кўлёзма фондлар.

Ўзбекистондаги кўлёзма фондлар ҳақида маълумот. ЎЗР ФА Шарқшунослик институти ва унинг фондлари.

Шахсий архивлар ва уларни рўйхатга олиш масаласи.

Кўлёзма фондлар ва улардан фойдаланиш одоби. Кўлёзма фондларда ишлаш ва у ердаги китоблардан фойдалана билиш маданияти. Кўлёзмаларни эҳтиётлаб сақлаш ва уларни ўқиш фазилати.

Шарқ кўлёзмаларини илмий тавсифлаш. Кўлёзмаларни илк тавсифлаш. Монографик тавсиф ва унинг талаблари. Илмий каталог ва унинг турлари. Кўлёзмаларнинг электрон нусхаларидан фойдаланиш.

Асар кўлёзмалари асосида илмий матн тузиш. Илмий матн ва унинг аҳамияти. Кўлёзма асосида матннинг илмий нашрини амалга ошириш.

Матн ва унинг турлари. Яратилажак матнлар ва уларнинг турлари: илмий, илмий-танқидий, йиғма матн; оммавий матнлар ва уларни тайёрлаш принциплари.

Факсимиль нашрлар, уларнинг фандаги ўрни ва аҳамияти. Асарнинг факсимиль наشري кўлёзма ўрнини босувчи таянч манба сифатида. Фото-факсимилларнинг юзага келиш тарихи. Ҳозирги замонда яратилаётган факсимиль нашрлар ва уларнинг илмий-амалий аҳамияти.

Илмий-танқидий матн тузишда асар кўлёзмаларини сайлаб олиш ва улардан фойдаланиш масаласи. Кўп кўлёзма нусхали асарлар бўйича илмий, илмий-танқидий, йиғма матн тузиш. Таянч кўлёзмани сайлаб олиш масаласи. Биттагина кўлёзмаси сақланган асарнинг илмий матнини яратиш.

Илмий транскрипция, транслитерация, табдил. Илмий транскрипция, транслитерация, табдил ва уларнинг муҳим белгилари. Ўзига ҳослиги. Уларнинг илмий-амалий аҳамияти.

Илмий матн тузиш принциплари ва эътибор қаратиладиган масалалар. Илмий матн тузишнинг муҳим принциплари. Матн турини танлаш, кўлёзма саҳифаларини белгилаб бориш, матннинг муҳим ўринларини ажратиб кўрсатиш: сарлавҳалар, янги фикрнинг бошланиши, киши, жой отлари, жумлаларни чегаралаб бориш ва б. Матн сўнгида киши отлари, географик отлар, грамматик кўрсаткичлар ва шунинг сингари бошқа маълумотларни бериш.

Матн техникаси. Илмий аппарат масаласи. Илмий матннинг техник хусусиятлари. Илмий китобларга ҳавола масаласи. Цитата олиш коидалари. Илмий этика масаласи.

Шарқ матншунослигида яратилган йирик кашфиётлар. Шарқ матншунослигида сўнги йилларда яратилган йирик ишлар. Европа, Осиё илмий марказларида йирик шарқшунос олимлар томонидан яратилган илмий, илмий-танқидий, йиғма матнлар. Шарқ манбалари бўйича яратилган таржималарга умумий эҳкурс.

Алишер Навоий, Захириддин Муҳаммад Бобур, Муҳаммадризо Оғаҳий асарлари бўйича тузилган илмий матнлар.

Бугунги ўзбек матншунослиги ва унинг олдида турган вазифалар. Ўзбекистонда матншунослик соҳаси ва унинг ютуқлари. Ўзбек таникли матншунослари. Ўзбек матншунослигининг келажакдаги вазифалари.

Машқ дарсларининг йўналиши

Илмий китоблардан, интернет сайтларидан Ўрта Осиё халқларининг ёзув маданияти тарихи бўйича материал йиғиш ва тақдимотини ўтказиш.

Илмий китоблардан шарқ китобат санъати бўйича материал йиғиш ва тақдимотини ўтказиш.

Қўлёзмаларни илк тавсифлаш. Вараққа битилган расмий ҳужжатларни тавсифлаш.

Қўлёзма китобларни тавсифлаш. Монографик тавсиф ва унинг талаблари.

Илмий каталоглар билан танишиб чиқиш.

Қўлёзма китобнинг бадиий безаклари устида ишлаш. Бирор қўлёзманинг электрон варианты ёки рангли факсимиль наشري асосида китобнинг бадиий безакларини тавсифлаш.

Қўлёзма матни илмий транскрипцияга ўгириш.

Асар қўлёзма нусхаларининг факсимиллари асосида бирор бўлимнинг илмий-танқидий матнини тузиш.

Бугунги ўзбек матншунослиги ва унинг олдида турган вазифалар.

“Ўзбек таникли матншунослари” мавзуда материал тайёрлаш ва тақдимотини ўтказиш.

Талабанинг ўзи ўқиб ўрганиши учун мавзулар (мустикал таълим)

Матншунослик ва манбашуносликнинг ёндош соҳалари.

Марказий Осиё халқлари ёзув маданияти тарихи.

Ўлкамизда исломдан аввал ишлатилган хат турлари.

Илк ўрта асрларда Марказий Осиёда яратилган эпиграфик матнлар.

Илк ислом даври манбашунослигининг шаклланиши ва ривожланиши.

Илк ва ўрта асрларда китобат иши: китоб тарихи ва китобат санъати.

Араб хатининг турлари.

Интернет тармоғи ҳамда нодир китоблардан шарқ қўлёзмалари, китобат санъатига оид материаллар йиғиш.

Китоб тарихи, ёзув тарихи бўйича слайдлар яратиш ва уларнинг тақдимотларини ўтказиш.

Шарқ қўлёзмаларини ўқиб ўрганиш.

Фанни ўзлаштириш учун талабаларга тавсия этиладиган манбалар, илмий асарлар ва ўқув қўлланмалари

Ўзбек тилидаги китоблар:

Алишер Навоий. Насойимул мухаббат мин шамойимил футувват. Илмий-танқидий матн. Нашрга тайёрловчи Ҳ. Исломий. – Тошкент, 2011.

Алишер Навоий. Муҳокамату-л-луғатайн. Қосимжон Содиков тахлили, табдили ва талқини остида. – Тошкент, 2017.

Маҳмуд Қошғарий. Девону луғати-т-турк [Туркий сўзлар девони]. Нашрга тайёрловчи Қ. Содиков. – Тошкент, 2017.

Сирожиддинов Ш., Умарова С. Ўзбек матншунослиги қирралари. – Тошкент, 2015.

Содиков Қ. Кўк турк битиглари: матн ва унинг тарихий талқини. – Тошкент, 2004.

Содиков Қ. Эски туркий битиглар. – Тошкент, 2009.

Содиков Қ. “Муҳокамату-л-луғатайн”ни ўқиб ўрганиш. – Тошкент, 2011.

Содиков Қ. Олтин Ўрда ва Темурийлар даврида яратилган туркий ёрликлар: тарихий-филологик талқин. – Тошкент, 2013.

Содиков Қ. Илк ва ўрта асрларда яратилган туркий хужжатлар. – Тошкент, 2016.

Содиков Қ., Омонов Қ. Туркий хужжатчиликнинг тарихий илдизлари. – Тошкент, 2012.

Шамсиев П. Ўзбек матншунослигига оид тадқиқотлар. – Тошкент, 1986.

Ҳакимов М. Шарқ манбашунослиги луғати. – Тошкент, 2013.

Ҳасаний М., Ҳабибуллаев А. Адабий манбашунослик ва матншуносликнинг назарий масалалари. – Тошкент, 2012.

Рус тилидаги китоблар:

Аманжолов А.С. История и теория древнетюркского письма. – Алматы, 2003.

Тугушева Л.Ю. Уйгурская версия биографии Сюань-цзана. – М., 1991.

Уйгурские деловые документы X–XIV вв. из Восточного Туркестана. Предисловие, транскрипция, перевод с древнеуйгурского Л.Ю. Тугушевой. Факсимиле рукописей. – М., 2013.

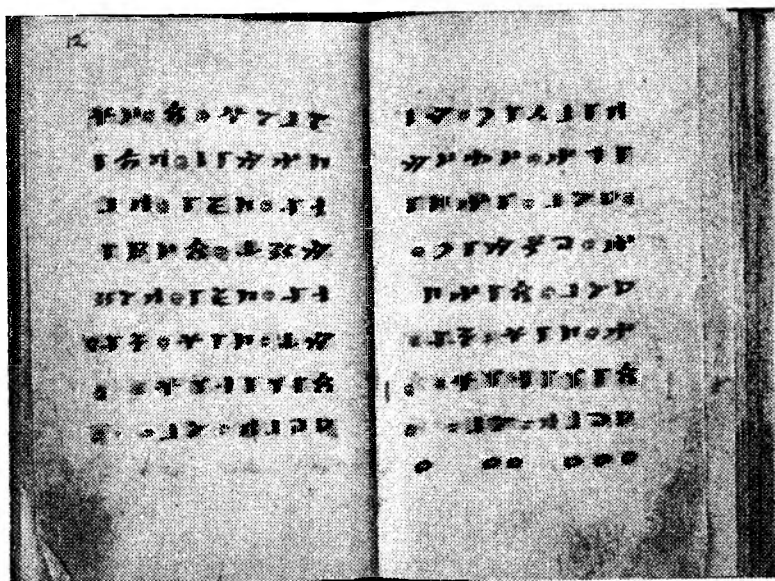
Чет тиллардаги китоблар:

- Arat R.R.* Eski Türk Şiiri. – Ankara, 1991.
- Adib Ahmed b. Mahmud Yükneki.* Atebetü-l-Hakayik. R.R. Arat. – Ankara, 1992.
- Eckmann J.* Harezmi, Kıpçak ve Çayata Türkçesi Üzerine Araştırmalar. – Ankara, 2003.
- Kaşgarlı Mahmud.* Dīvānū Lūgati't-Türk. Tıpkıbasım / Facsimile. – Ankara, 1990.
- Orkun H.N.* Eski Türk Yazıtları. – Ankara, 1987.
- Sertkaya O.F.* İslami Devrenin Uygur Harfli Eserlerine Toplu Bir Bakış. – Bochum, 1977.
- Tekin T.* Orhon Yazıtları. – Ankara, 2010.
- Tekin Ş.* Eski Türklerde Yazı, Kayıt, Kitap ve Kayıt Damgaları. – İstanbul, 1993.
- Yusuf Has Hacib.* Kutadgu Bilig. A. Viyana Nüshası. Tıpkıbasım. Wien, ÖNB, Cod. A.F. 13. – Ankara, 2015.
- Yusuf Has Hacib.* Kutadgu Bilig. B. Fergana Nüshası. Tıpkıbasım. O'zbekiston Fanlar Akademiyasi Sharqshunoslik Instituti, 1809. nr. – Ankara, 2015.
- Yusuf Has Hacib.* Kutadgu Bilig. C. Kahire Nüshası. Tıpkıbasım. Dāru'l-kutub va'l-vaşā'ikī'l-ḳavmiyya taşavvuf turkī, 168. nr. – Ankara. 2015.

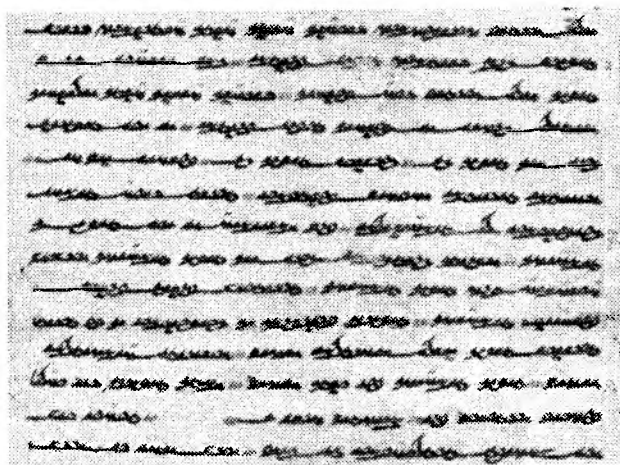
ЎЗМА МАЊБАЛАРДАН НАМУНАЛАР

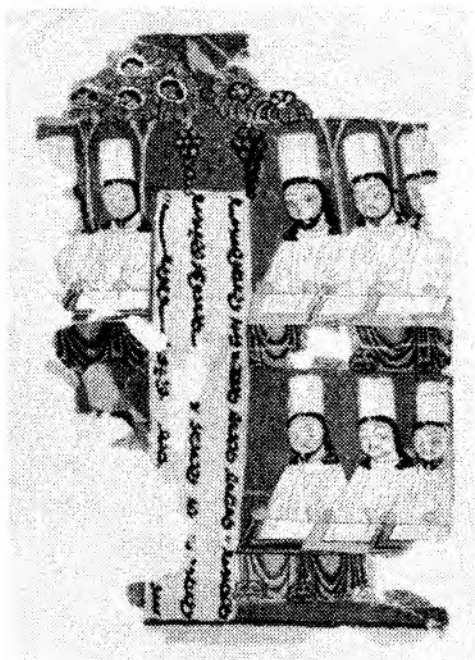
Кул тигин битиги (732 йили тикланган).

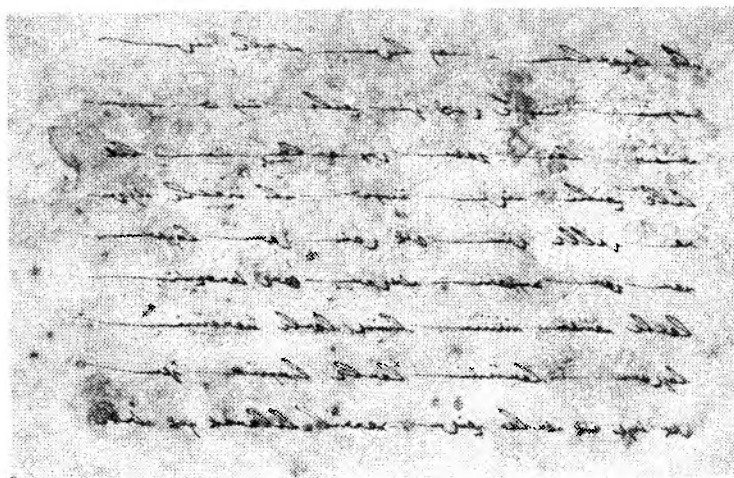
Кўк турк ёзувли “Ирк битиг” китобидан (Британия музейи, Ог.8212 (161) кўрсаткичли кўлёмза).

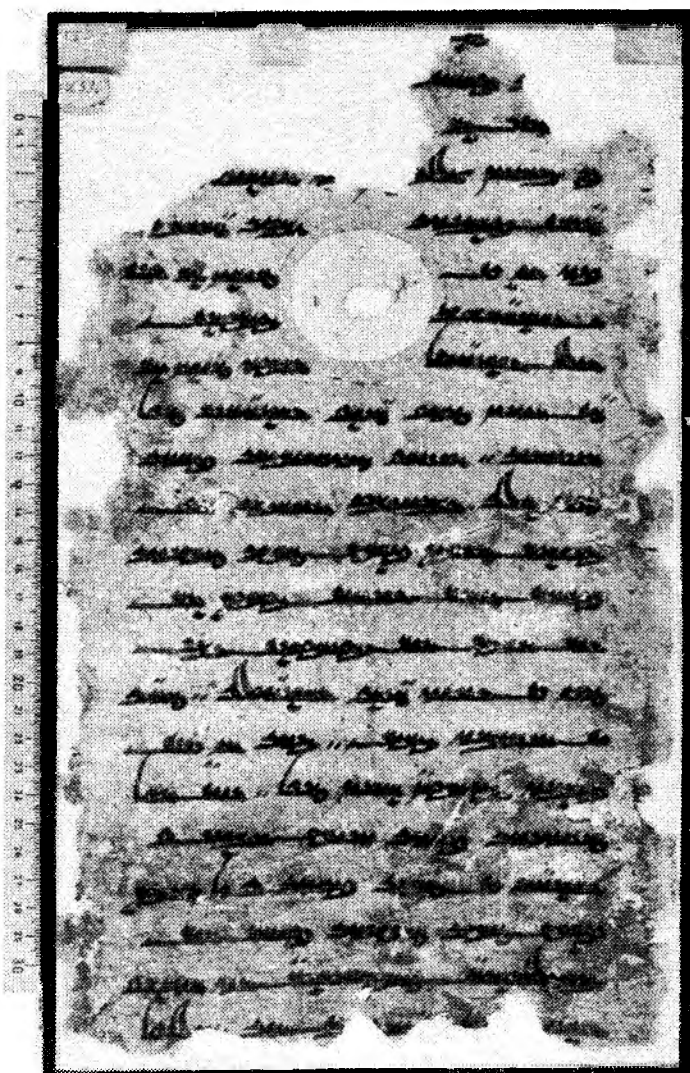
“Хуастуанивт” асари уйғур ёзувли кўлёмзасининг бир бўлаги (Россия ФА Шарқ кўлёмзалари институтининг Санкт-Петербург бўлимида сақланаётган SI D1 (SI 3159) кўрсаткичли кўлёмза).

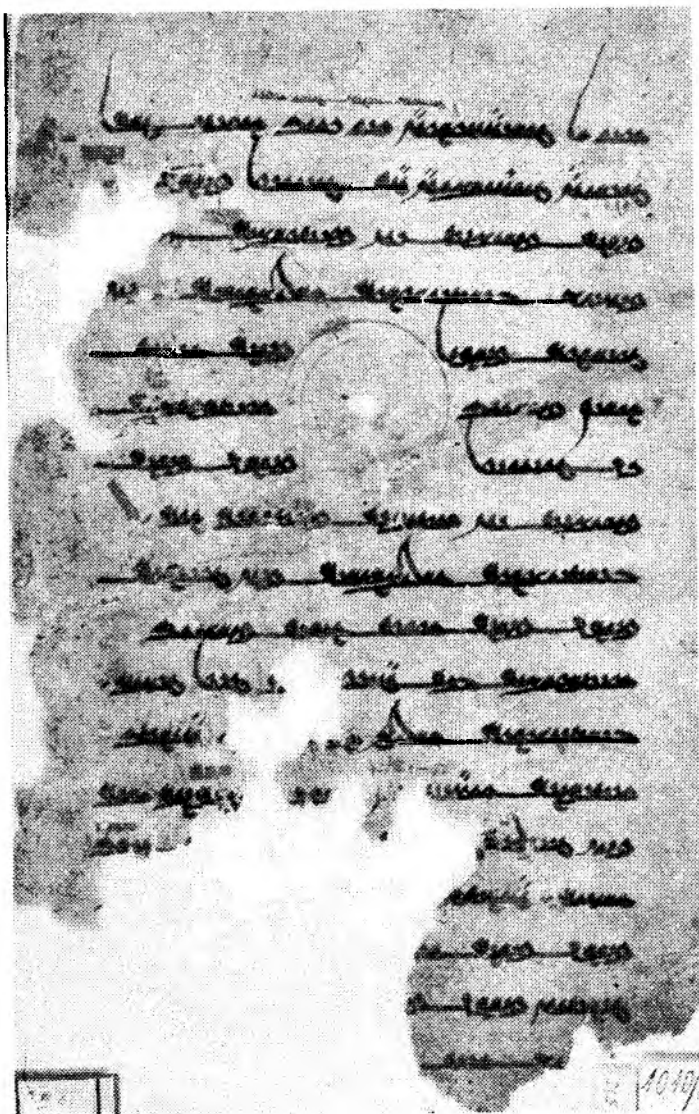
Турк-моний мазмунли кўлзмадан

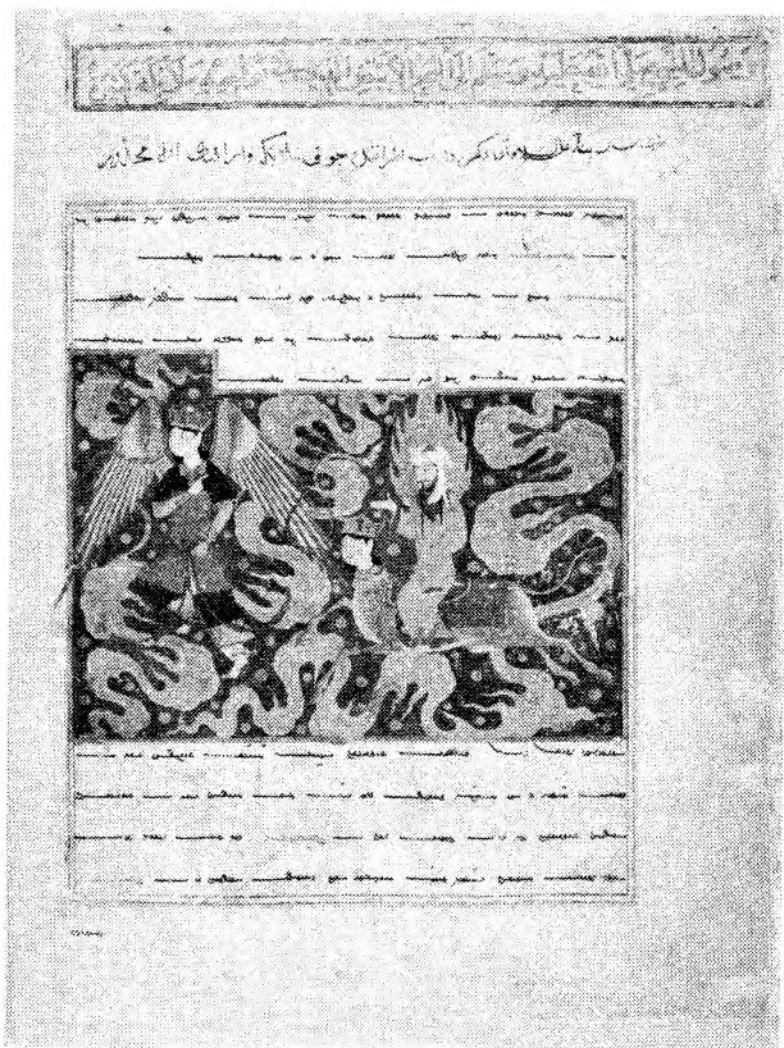
“Ўғузхоқон” достонининг уйғур ёзувли кўлзмасидан (Франция миллий кутубхонаси. Suppl. Turc., 1001).

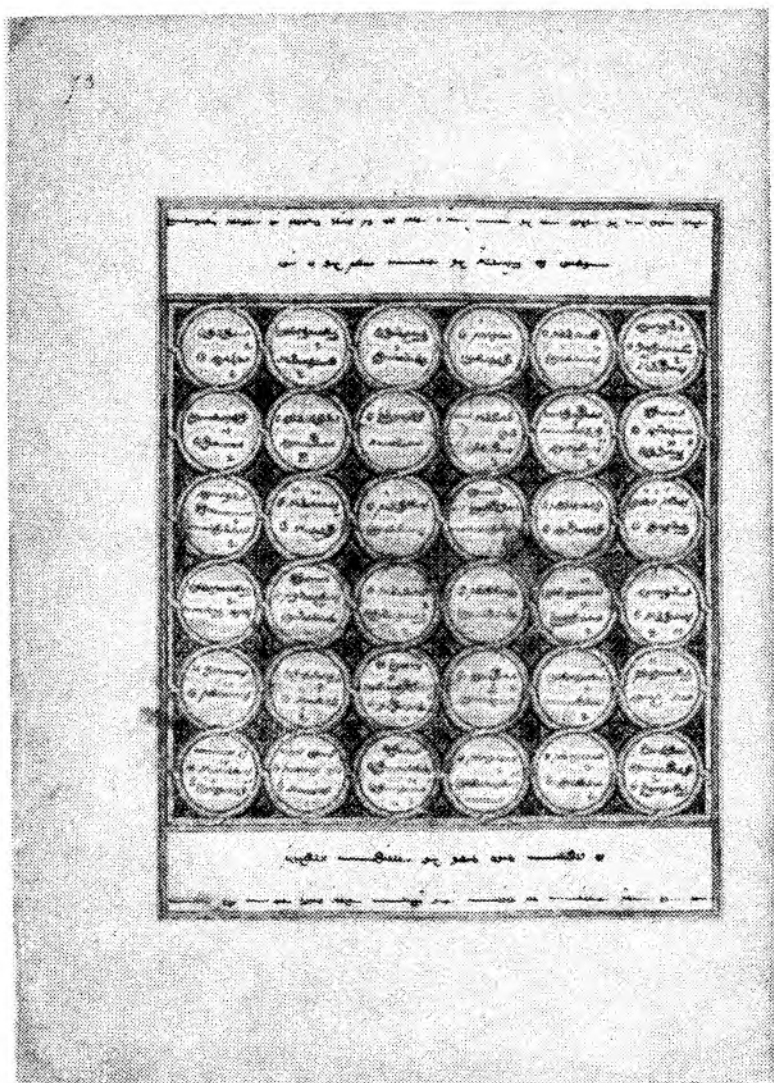
Уйғур ёзувли потхи китобнинг бир саҳифаси (Берлин, Бранденбург академияси фондида сақланаётган U0536 seite1 кўрсаткичли узинди)

Уйғур ёзувли потхи китобнинг бир саҳифаси (Берлин, Бранденбург академияси фондида сақланаётган U 592 кўрсаткичли узинди)

“Меърожнома” асарининг уйғур ёзувли кўлёмасидан (Франция Миллий кутубхонаси, Suppl. Turc. 190/1513 II кўрсаткичли мажмуа).

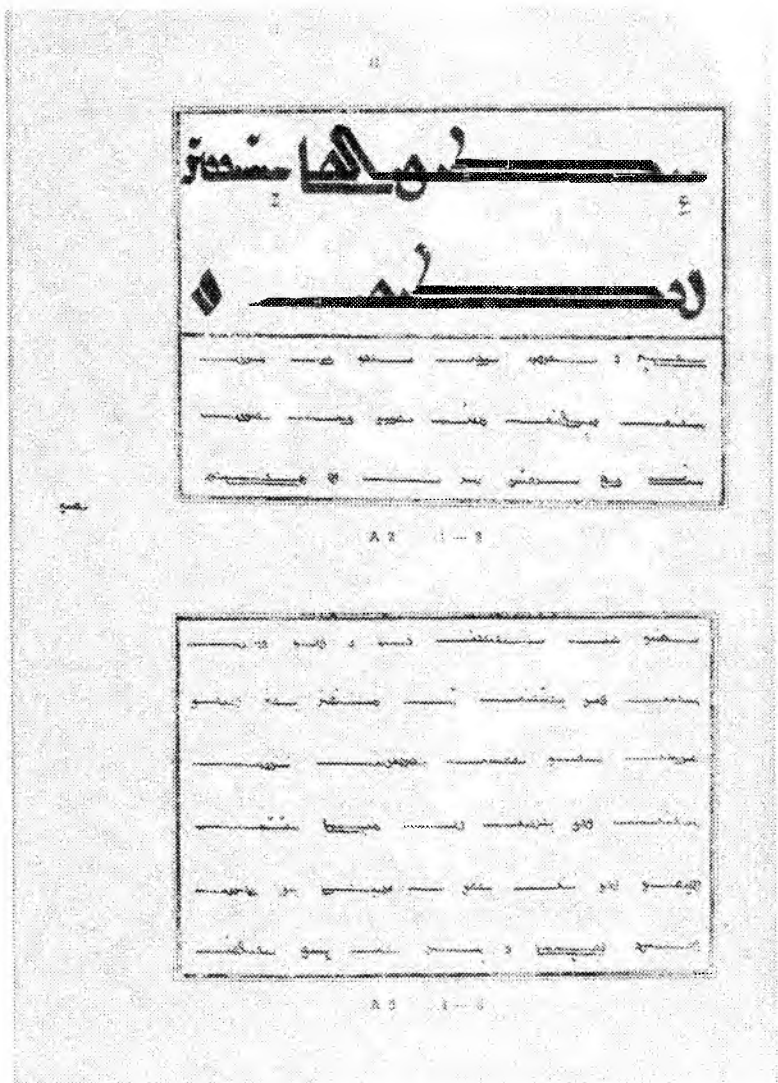
“Тазкира-йи авлиё” асарининг уйғур ёзувли кўлёмасидан (Франция Миллий кутубхонаси, Suppl. Turc. 190/1513 II кўрсаткичли мажмуа).

نُصْرَعُهُ الْمَتَاعُ وَالشَّيْبَانُ إِلَى يَوْمِ الدَّارِ وَالْأَهْلُ الْمُرَاهِقُونَ إِلَى يَوْمِ الدَّارِ
 الْمُنَابِقُونَ بِمَنْزِلَةِ مَنْزِلَةِ السَّابِقِ الْخَيْضِ وَالغَرْنَمِ سُمِّيَ الْعَالِمُ الْجَادِي
 الْعَطْرُ الْفَاضِلُ بِكَذَا بَلْصَا هُ كَيْسَكُ مَتَاعُ الْهَيْلِ الشَّرِيحِ وَكَذَلِكَ كُلُّ شَيْءٍ إِذَا
 كَانَ مِنْ دَعَاطٍ وَلَا يَأْخُذُ فَهُوَ يَكْسَكُ هُوَ مَسْمُومٌ تَوَلَّى يَوْمَكَ رَيْشِ
 الْعَلَابَرِ وَطَبْعُهُ الْعَلَاوُ وَالشَّعْوُ ذَلِكَ كُلُّهُ عَلَى الشَّيْبِ بِهِ وَهُوَ
 السَّرِيحُ يَكْسَكُ فَيَلْقَى تَوْجِيحًا فَطَارَ بِلِكَالِ كَيْسِكُ يَرِيحُ تَقَرُّوْا قَارِ
 يَقُولُ بَانَ السَّرَادِ إِلَى الْجَزْرِ يَسْتَلُ وَتَبْعُضُ مِنَ الْجَوِّ الضَّاعِدِ فَكَذَلِكَ خَرَزُ
 الْإِخْلُ الْفَلَمُ الْوَعِظُ مَسِيحُ خَفِطُهُ وَفَطْمَةُ هُ يَكْسَكُ شَيْءٌ يَسْرَلُهُ
 الْحَسْبَةُ فَخَرَزُ الصُّفْرُ وَالرَّغَبُ نَسْكَةُ الْخَطَّاطِ فِي أَنْ يَطْلُوهُ تَوْقِيحًا عَرَضُ
 الْأَمْرِ فِي أَمَلْتِهِ هُ يَكْسَكُ الشَّعْفَةَ مِنَ الْجَزْرِ يُقَالُ مَسَاكَ يَكْسَكُ تَكْرِيحًا
 أَصَابَ الْإِخْلُ الشَّعْفَةَ يَكْسَكُ تَوَلَّى تَوَلَّى أَرْجُوَ فِي الْوَرْدِ وَاللَّحْمِ
 مُدْلَقًا مِنَ التَّوْنِ يُقَالُ يَسْرَلُهُ يَسْرَلُ أَوْ يَطْلُوهُ مِنَ النَّاسِ الْفَرْدِ وَامِنْ
 يَسْرَلُهُ هُ يُقَالُ يَسْرَلُهُ أَوْ يَطْلُوهُ قَدْرًا مَا يَحْرَجُ بِهِ مَرَّةً هُ يُقَالُ
 يَسْرَلُهُ إِلَى الشَّعْرِ الَّذِي أُرْسِلَ بَعْدَ الْأَوَّلِ هُ يُقَالُ يَسْرَلُهُ بِسَرِّهِ
 إِلَى أَرْضٍ قَدْرًا سَيَاوُ الْمَدْلُ فِي اللَّحْمِ هُ يُقَالُ يَسْرَلُهُ بِسَرِّهِ إِلَى أَرْضٍ
 قَدْرًا مَا يَحْرَجُ بِهَا مَرَّةً هُ يَكْسَكُ تَوَلَّى أَوْ تَوَلَّى أَوْ جَوَّارُ لَعْنَةٍ فِي اللَّحْمِ
 وَنَوْعٌ مِنْهُ يَتَلَاعُ الْمُسْتَطَافُ بِأَيْسَرٍ فَجَعَلَ

Махмуд Кошгарий “Девону лугати-т-турк” асари кўлёмасининг бир бети
 (Millet Genel Kütüphanesi. Kayıt No. Ar.4189).

Юсуф Хос Ҳожиб “Кутадғу билиг” асарининг Наманган нусхасидан (ЎзР
 ФА Шарқшунослик институти фондидаги 1809 ракамли қўлёзма. XIII
 юзйилликда кўчирилган).

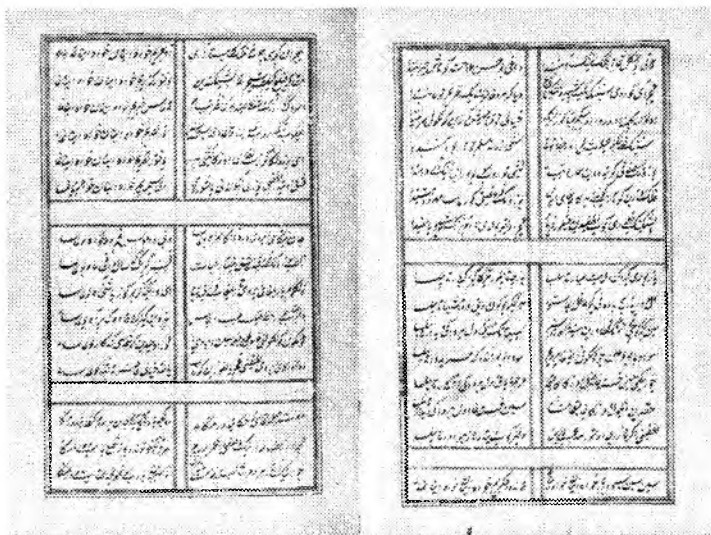
Адиб Ахмад Югнакий “Хибату-л-хакойик” асарининг А нусхасидан
(Истанбул Аёсофия кутубхонаси. 4012 ракамли мажмуа таркибида. 1444
йили кўчирилган).

بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِیْمِ
 الْحَمْدُ لَكَ يَا اَرْحَمَ الرَّحِیْمِ
 سَنِيكَ تَعْمُرُنِيكَ دِينِ اَوْسَاتِي مِنْ اَوْسَاتِي
 سَمُوْ اَوْغَايِ سَمُوْ اَوْغَايِ
 اَوْسَاتِيْ اَيَّيْنِ يَابِيْ يَابِيْ
 سَنِيكَ بَارِيْغِيْكَ غَهْ نَوُوْغِ لَوْقِ يَابِيْ
 جَانْ خَانُوْ اَوْجَعَانْ يُوْغُوْكَ اَنْكَ
 سَنِيكَ يَابِيْغِيْكَ غَهْ دَلِيْلُ اَنْقَاعِنِ
 بُوْلُوْغِ بَرْتَنِيْكَ اِيْحِيْ دَلِيْلُ رِيْغِيْكَ
 نَبِيْ كَلِيْمِيْ اَيْدِيْ تَلَلْ عَلَيَّ اَنْهْ وَاجِدْ

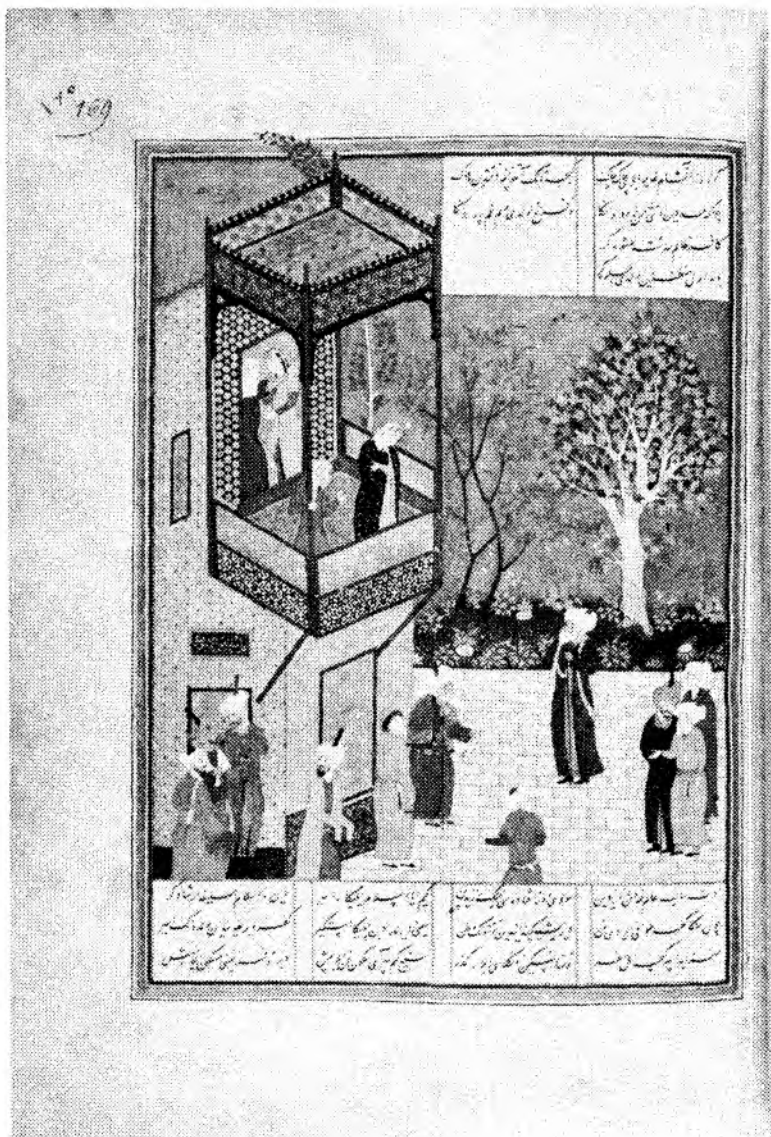
Адиб Аҳмад Югнакий “Ҳибату-л-хақойиқ” асарининг С нусхасидан
 (Истанбул Тўпқопи сарой кутубхонаси, 35552 рақамли мажмуа таркибиди.
 Тахминан XV-XVI юзйилликда кўчирилган).

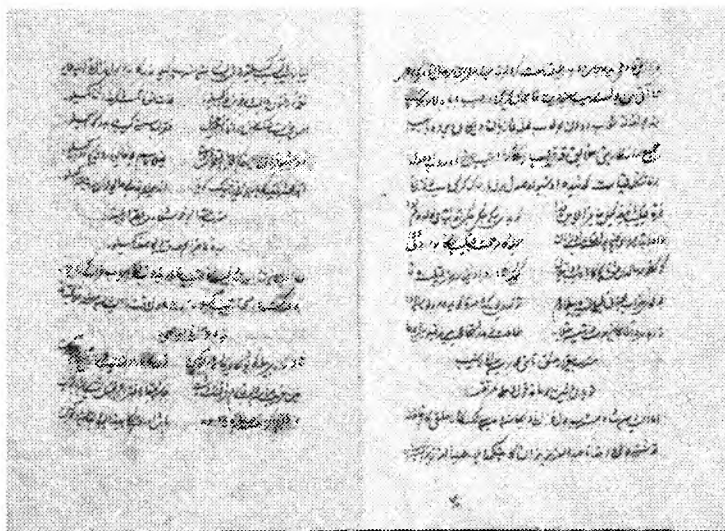
Дурбекнинг “Юсуф ва Зулайхо” асари кўлэмасидан (ЎЗР ФА Шарқшунослик институти фондидаги 185/III рақамли кўлэмза. 1850 йили кўчирилган).

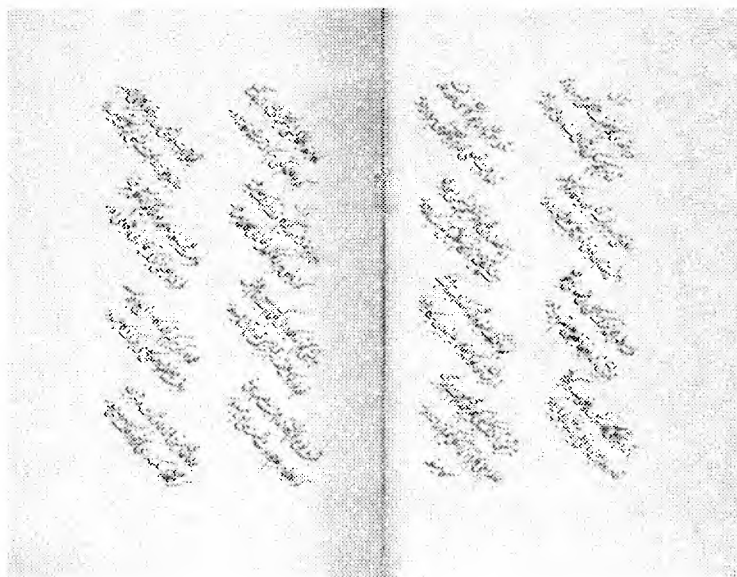
Мавлоно Лутфий “Девон”идан (ЎЗР ФА Адабиёт музейидаги 231 рақамли кўлэмза. XIX юзйилликда кўчирилган).

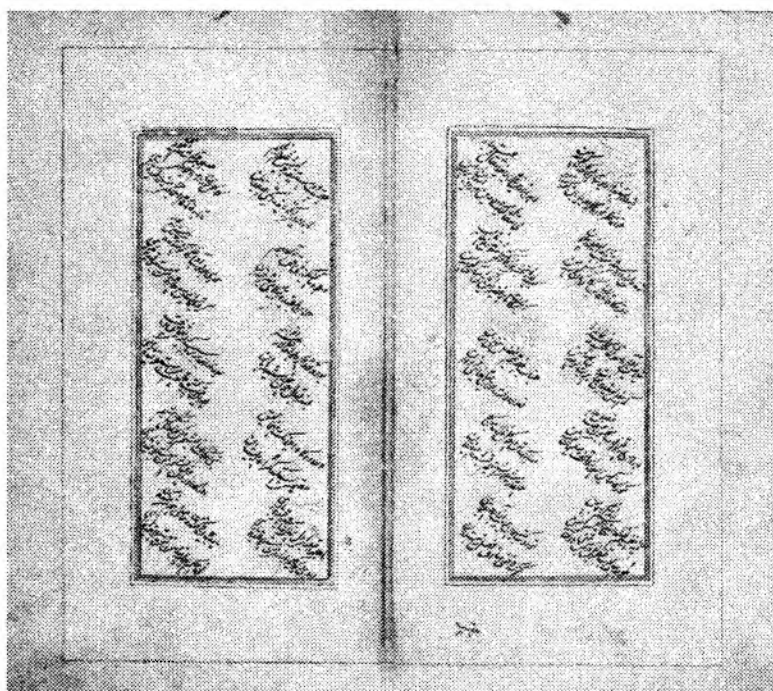
Алишер Навоийнинг “Лисону-т-тайр” асарига ишланган миннатор (Франция Миллий кутубхонаси, Suppl. Turc. 317 кўрсаткичли куллийёт).

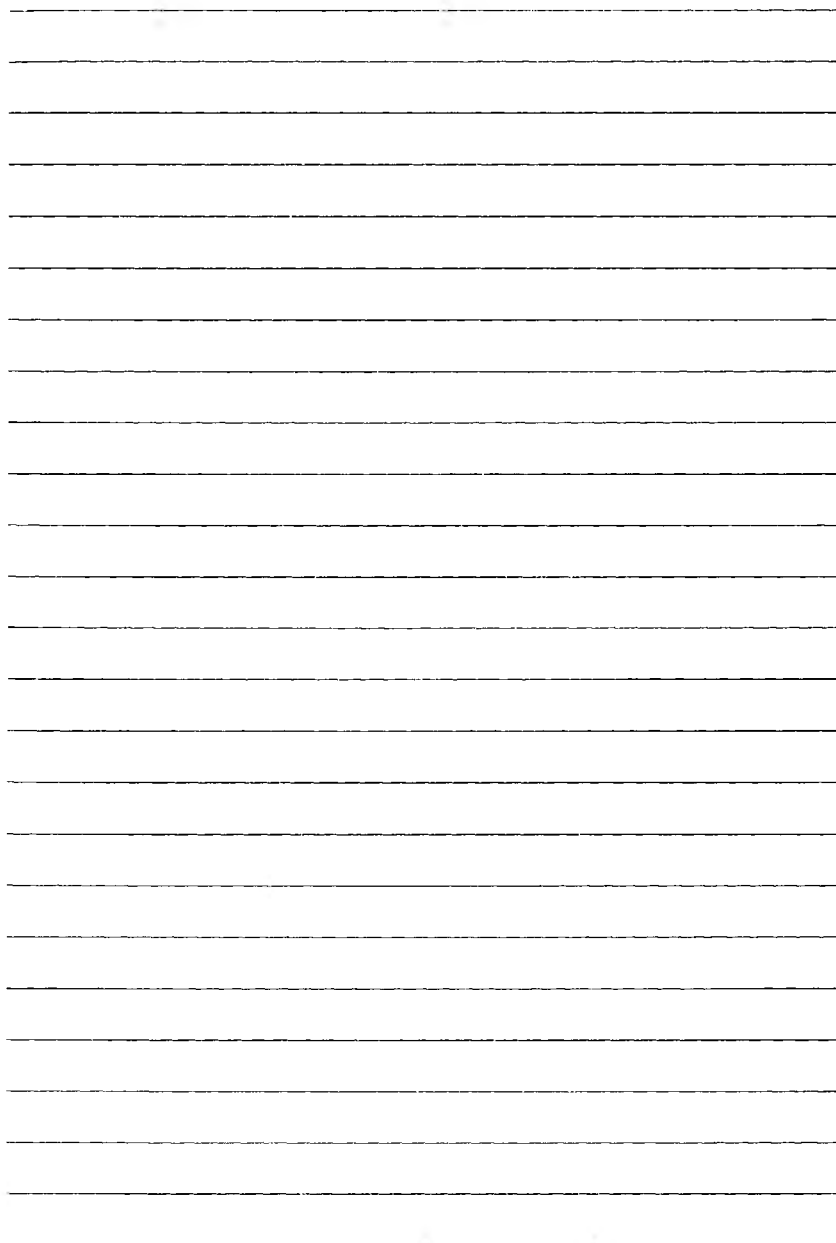
Машраб “Девон”идан (ЎЗР ФА Шарқшунослик институти фондидаги 170 рақамли қўлёзма. 1890 йили кўчирилган).

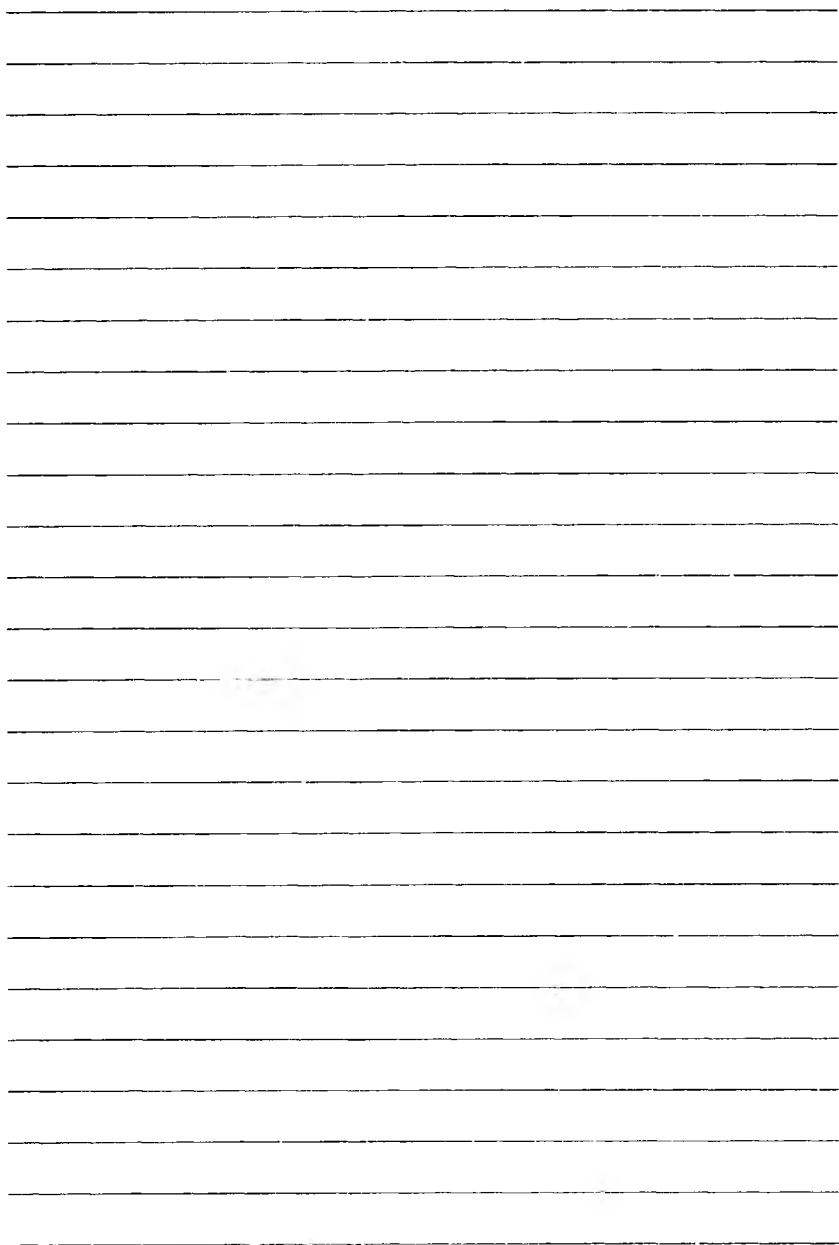

Мухаммад Ризо Огахий “Девон”идан (ЎЗР ФА Шарқшунослик институти фондидаги 1161 рақамли қўлёзма. XIX юзйилликда кўчирилган).

Муқимий “Девон”идан (ЎзР ФА Шарқшунослик институтидаги 7521 рақамли қўлёзма. XIX юзийликда кўчирилган).

МУНДАРИЖА

Кириш	3
Илк бўлим. Ўрта Осиё халқларининг ёзув маданияти тарихи	13
Иккинчи бўлим. Илк ва ўрта асрларда китобат иши	44
Учинчи бўлим. Матннинг тузилиши ва тили	95
Тўртинчи бўлим. Илмий нашрлар яратилиш масаласи	116
Бешинчи бўлим. Асар қўлёзма нусхаларини чоғиштирма ўрганиш ва илмий матн тузиш принциплари	139
Фойдаланилган манбалар ва илмий асарлар	188
Қўшимчалар	192

Қосимжон Содиқов

**МАТНШУНОСЛИК ВА МАНБАШУНОСЛИК
АСОСЛАРИ**

Ўқув қўлланма

Ушбу ўқув қўлланма Ўзбекистон Республикаси Олий ва ўрта махсус таълим вазирлигининг 2017 йил 28 июндаги 434- сонли буйруғига асосан нашрга тавсия этилган.

Компьютерда саҳифаловчи - **Р. Алимўхамедов**

Тошкент давлат шарқшуносллик институтининг
нашриёт бўлимида нашрга тайёрланди.
Тошкент, Шаҳрисабз кўчаси, 25

Босишга рухсат этилди 12.09.2017. Бичими 60x84¹/₁₆
Офсет босма. «Times New Roman» гарнитураси.
Кўлами: 13,75. босма табок.
Сони 100 нусхада
Буюртма № 48 Шартнома № 60.

«Extremum-press» МЧЖ босмахонасида чоп этилди.
Тошкент ш, Боғишамол кўчаси, 3.
Тел: 234-44-05
E-mail: Extremum-press@mail.ru